

Ortadoğu

E t ü t l e r i

JOURNAL OF MIDDLE EASTERN STUDIES

ISSN: 1309-1557 E-ISSN: 2687-430X CİLT/VOL: 13 SAYI/NUMBER: 3 EYLÜL/SEPTEMBER: 2021

Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi / Journal of Politics and International Relations

Uluslararası Hakemli Dergi / International Peer-Reviewed Journal

Yılda dört kez yayımlanır / Published quarterly

Yayın dili / Publishing Languages Türkçe, İngilizce, Arapça / Turkish, English, Arabic

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD / هيئة التحرير

Sahibi / Owner: Ortadoğu Araştırmaları Merkezi adına Prof.Dr. Ahmet Uysal

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor: Doç.Dr. İsmail Numan Telci

Editör/Editor: Doç.Dr. İsmail Numan Telci

Editör Yardımcısı/Assistant Editor: Doç. Dr. Mustafa Yetim

Editör Asistanları/Editorial Assistants: Emir Şefkatli / Musab Yılmaz

Alan Editörleri/Section Editors:

Körfez Çalışmaları/Gulf Studies: Gökhan Erel, Ortadoğu Teknik Üniversitesi

Irak Çalışmaları/Iraq Studies: Bilgay Duman, ORSAM

Levant Çalışmaları/Levant Studies: Oytun Orhan, ORSAM

Kuzey Afrika Çalışmaları/North Africa Studies: Abdenmour Toumi, ORSAM

Güvenlik/Security: Doç. Dr. Göktuğ Sönmez, Necmettin Erbakan Üniversitesi

Ekonomi/Economy: Dr. Recep Yorulmaz, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Enerji/Energy: Prof. Dr. M. Hakan Berument, Bilkent Üniversitesi

Kitap Değerlendirme Editörü/Book Review Editor: Ömer Behram Özdemir

Tercüme ve Redaksiyon İşlemleri/Translation&Editing:

İngilizce/Arapça Tercüme/English/Arabic Translation: Nasır Hacıoğlu / Yiğit Atalay Tez

İngilizce Redaksiyon/English Proofreading: Yiğit Atalay Tez

Arapça Redaksiyon/ Arabic Proofreading: Dr. Watheq Al-Sadoon, ORSAM

Türkçe Redaksiyon/Turkish Proofreading: Begüm Akcaoğlu, ORSAM

İndeksler / indexed by / مصنفة من

Applied Social Sciences Index and Abstracts (ASSIA), EBSCO Host, Index Islamicus, Index Copernicus, International Bibliography of the Social Sciences (IBBS), Worldwide Political Science Abstracts (WPSA), Google Scholar, Asos İndeks, J-Gate, WorldCat, CEEOL, MIAR, JournalTOCs, İlahiyat Atıf Dizini

Makale Yükleme için / Submitting Your Articles: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ortetut>

İletişim veya İrtibat için / For Communication or Contact: ortadoguettutleri@orsam.org.tr

Yayın İdare Merkezi Head Office

ORSAM Ortadoğu Araştırmaları Merkezi – Center for Middle Eastern Studies

Mustafa Kemal Mahallesi 2128. Sok. No: 3 Çankaya / Ankara Türkiye / Turkey

info@orsam.org.tr | T: +90 850 888 15 20 F: +90 312 430 39 48

Yerel Süreli Yayın | Ortadoğu Etütleri'ndeki makalelerde yer alan fikirler yalnızca yazarlarını bağlamaktadır.

The views expressed in Ortadoğu Etütleri (Middle Eastern Studies) bind exclusively their authors.

Tasarım-Baskı Hazırlık Karınca Creative

Dr. Mediha Eldem Sokak No: 56/1 Kızılay / Ankara

Baskı Ted Matbaacılık

Kazım Karabekir Cad. No. 95-1A Altındağ/Ankara

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD / الهيئة الإستشارية

Prof. Aristotle Kallis, Keele University, UK
Prof. Stephane A. Dudoignon, PSL Universite/EHESS/CETOBAC, FR
Prof. Emma Murphy, Durham University, UK
Prof. F. George Gause, Vermont University, ABD
Prof. Burhanettin Duran, İbn Haldun Üniversitesi, TR
Prof. Özden Zeynep Oktav, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, TR
Prof. Berdal Aral, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, TR
Prof. Mahir Nakip, Çankaya Üniversitesi, TR
Prof. Mehmet Şahin, Gazi Üniversitesi, TR
Prof. Özlem Tür, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, TR
Prof. Peter Mandaville, George Mason University, ABD
Prof. Dr. Birol Akgün, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Mehmet Akif Kireççi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Kemal İnät, Sakarya Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Cengiz Tomar, Ahmet Yesevi Üniversitesi, KZ
Prof. Dr. Bahgat Korany, American University of Cairo, EG

Prof. Dr. Fawaz Gerges, London School of Economics, UK
Prof. Dr. Tayyar Arı, Uludağ Üniversitesi, TR
Prof. Raymond Hinnebusch, St. Andrews University, UK
Prof. Tim Jacoby, Manchester University, UK
Prof. Dr. Muhittin Ataman, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Mesut Özcan, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, TR
Prof. Tuncay Kardaş, Sakarya Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Alev Erkilet, İbn Haldun Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Erdem Özlük, Selçuk Üniversitesi, TR
Assoc. Prof. Katerina Dalacura, London School of Economics, UK
Doç. Dr. İbrahim Efe, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, TR
Doç. Dr. Gökhan Bozbaş, Necmettin Erbakan Üniversitesi, TR
Dr. Ali Bakır, Qatar University, Qatar
Dr. İsmail Sarı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Dr. Muhammed Hüseyin Mercan, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, TR

SAYI HAKEMLERİ / REFEREE BOARD / لجنة الخبراء المحكمين

Dr. Bashar Narsh, Damascus University, EG
Dr. Öğr. Üyesi Abdulhamid Alawak, Mardin Artuklu Üniversitesi, TR
Dr. Watheq Al-Sadoon, ORSAM, TR
Prof. Dr. Ahmet Şahbaz, Necmettin Erbakan Üniversitesi, TR
Dr. Öğr. Üyesi Derviş Tuğrul Koyuncu, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, TR
Dr. Öğr. Üyesi Seher Bulut, Ankara Medipol Üniversitesi, TR
Doç. Dr. Eldar Hasanoglu, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, TR

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Hüseyin Mercan, Marmara Üniversitesi, TR
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel Kamacı Erkan, Maltepe Üniversitesi, TR
Doç. Dr. Ramazan Erdağ, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, TR
Dr. Öğr. Üyesi Merve Seren Yeşiltaş, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, TR
Doç. Dr. İbrahim Efe, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, TR
Prof. Dr. Mesut Hakkı Çaşın, Yeditepe Üniversitesi, TR

İÇİNDEKİLER / CONTENTS / المحتويات

MAKALELER / ARTICLES / المقالات

- Battal DOĞAN 313
- Arap Birliğinin Üye Ülkeleri**
Arası Çatışmaları Çözme Kapasitesi
Conflict Resolution Capacity of the Arab League in Conflicts Between its Member States
قدرة جامعة الدول العربية على حل الصراعات بين الدول الأعضاء
-
- Recep YORULMAZ - Savaş KAPTAN 337
- Brexit: An Emerging Trade Opportunity in MENA**
Brexit: OKA Bölgesi İçin Yeni Bir Ticaret Fırsatı
بريكسيت: فرصة تجارية جديدة لمنطقة الشرق الأوسط وشمال إفريقيا
-
- Ahmet Yusuf ÖZDEMİR - Fuat AKSU 363
- Sovyetler Birliği'nin Afganistan Müdahalesi:**
Türkiye'de Ulusaşırı Dayanışma ve Savaş Gönüllülüğü
Soviet Union's Intervention in Afghanistan:
Transnational Solidarity and War Volunteering in Turkey
تدخل الاتحاد السوفيتي في أفغانستان: التضامن والتطوع للقتال العابر للحدود في تركيا
-
- Samir ALABDULLAH 395
- Suriye Anayasalarındaki Tartışmalı Konulardan Din**
Religion as one of the Controversial Issues in the Syrian Constitutions
الدين كواحد من القضايا الجدلية في الدساتير السورية
-
- Hakan Sezgin ERKAN 421
- Suriyeli Göçmenlerin Türkiye'yi Tercih Üzerinden Göç**
Teorilerine Yeniden Bakış
Revisiting Migration Theories from the Perspective of Syrian Migrants'
Preference of Turkey
مراجعة لنظريات الهجرة من منظور تفضيل المهاجرين السوريين لتركيا
-

**Limits of Tolerance: Legal Relations Between Early Ottoman
Jews and Central Authorities (15th -18th Centuries)**

*Toleransın Sınırları: Osmanlı'nın Erken Döneminde Yahudiler ve Merkezî Yönetim
Arasındaki Hukuki İlişkiler (15-18. Yüzyıl)*

حدود التسامح: العلاقات القانونية بين اليهود العثمانيين الأوائل والسلطات المركزية
(من القرن الخامس عشر إلى القرن الثامن عشر)

KİTAP İNCELEMELERİ / BOOK REVIEWS / عرض كتاب

Musab YILMAZ

467

The Politics of Algeria: Domestic Issues and International Relations

Cezayir Siyaseti: İç Sorunlar ve Uluslararası İlişkiler

السياسة الجزائرية: المشاكل الداخلية والعلاقات الدولية

Nuh UÇGAN

479

Contemporary Domestic and Foreign Policies of Iran

İran'ın Çağdaş İç ve Dış Politikaları

السياسات الداخلية والخارجية المعاصرة لإيران

Değerli Okuyucularımız,

Ortadoğu Araştırmaları Merkezi (ORSAM) tarafından 2009 yılından beri yayımlanmakta olan Ortadoğu Etütleri'nin toplamda yirmi yedinci sayısı olan, Cilt 13 Sayı 3'ü sunmanın mutluluğu içerisindeyiz.

Açık erişim modeliyle daha geniş kitlelere ulaşmaya çalışan dergimiz, yılda dört sayı ile nicelik kapasitesinin yanında değerlendirdiği çalışmaların niteliğini de artırma gayreti içerisinde. Geline noktada dergimize gönderilen çalışmalar, internet sayfamızın ve makalelerin görüntülenmesine dair veriler ile Google Scholar tabanlı atf istatistiklerinin sayısı dergimize gösterilen teveccühü ortaya koymaktadır. Artarak devam eden ilgiyi karşılamak için daha aktif ve yoğun çalışmalarımızı sürdürmekteyiz. Dergimizin önümüzdeki dönemde taranmaya başlayacağını umduğumuz ulusal ve uluslararası indekslerle birlikte bu teveccühün daha da artacağını öngörmekteyiz. Dolayısıyla artan talebi karşılamak üzere sayılarımızda niteliği önceleyerek daha fazla çalışmaya yer vermeyi amaçlıyoruz.

Elinizdeki sayıda (Cilt 13 Sayı 3); üçü Türkçe, ikisi İngilizce ve biri de Arapça olmak üzere toplam 6 makale ve 2 kitap değerlendirmesi bulunmaktadır.

Battal Doğan tarafından kaleme alınmış olan bu sayının ilk makalesi, “Arap Birliğinin Üye Ülkeleri Arası Çatışmaları Çözme Kapasitesi” başlığı ile Arap Birliğinin çatışma içerisindeki üye ülkeler arasındaki arabuluculuk ve çatışmaları sona erdirmedeki rolünü incelemektedir. Yazar, çalışmada 1961, 1990-1991 yıllarındaki Irak-Kuveyt çatışmalarını ve Fas-Cezayir arasındaki Batı Sahra bölgesindeki sınır çatışmasını örnek vaka olarak incelemektedir.

Dergimizin ikinci makalesi Dr. Recep Yorulmaz ve Savaş Kaptan tarafından hazırlanmış olan “Brexite: OKA Bölgesi için Yeni Bir Ticaret Fırsatı” başlıklı çalışmadır. Bu makalede yazarlarımız, Birleşik Krallık'ın Avrupa Birliği'nden (AB) ayrılmasının Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesindeki ülkelere sunacağı yeni ticari ve ekonomik iş birliği fırsatlarını ele almaktadır.

Doç. Dr. Fuat Aksu ve Ahmet Yusuf Özdemir tarafından kaleme alınan üçüncü makalede “Sovyetler Birliği'nin Afganistan Müdahalesi: Türkiye'de Ulusaşırı Dayanışma ve Savaş Gönüllülüğü” başlığıyla Sovyetlerin Afganistan işgali sonrasında Türkiye'den savaşa katılımın dergi ve gazetelerdeki yan-

sımaları, ulusaşırı dayanışma olgusu ve bu olgunun bir uzantısı olan savaş gönüllülüğü analiz edilmektedir.

Dördüncü makale ise Dr. Samir Alabdullah tarafından Arapça hazırlanmış olan “Suriye Anayasalarındaki Tartışmalı Konulardan Din” başlıklı çalışmadır. Alabdullah, çalışmasında Suriye’de anayasa hazırlama süreçlerindeki tartışmalı konulardan biri olan “Din” olgusu ile ilgili farklı eğilimleri incelemekte ve Arap Baharı sonrası anayasa tartışmalarının yaşandığı Suriye’de din konusunun temel tartışma konularından birisi olarak geri döneceğini ifade etmektedir.

Dr. Hakan Sezgin Erkan tarafından kaleme alınan “Suriyeli Göçmenlerin Türkiye’yi Tercihi Üzerinden Göç Teorilerine Yeniden Bakış” başlıklı beşinci makalede ise 2011’de Suriye’deki iç savaş sonrasında Türkiye’de ortaya çıkan göç dalgası ile ilgili göç teorileri üzerinden değerlendirmeler yapılmaktadır. Göç teorilerinin genel bir anlatımından sonra Türkiye’deki Suriyeli göçmenlerin durumu analiz edilmektedir.

Dergideki altıncı ve son makale ise Dr. Nejla Doğan tarafından kaleme alınan “Toleransın Sınırları: Erken Dönem Osmanlı Yahudileri ile Merkezi Otoriteler Arasındaki Hukuki İlişkiler” başlıklı çalışmadır. Makalede tarihsel dönem incelemesiyle Osmanlı Yahudilerinin merkezî idare ile arasındaki hukuki ilişkileri ele alınmaktadır.

Bu sayıda iki kitap değerlendirmesi bulunmaktadır. Birincisi, Musab Yılmaz tarafından kaleme alınan, Prof. Yahia Zoubir editörlüğünde yayına hazırlanmış olan “Cezayir Siyaseti: İç Sorunlar ve Uluslararası İlişkiler” başlıklı kitabın incelemesidir. İkinci olarak ise Nuh Uçgan tarafından hazırlanmış olan “İran’ın Çağdaş İç ve Dış Politikaları” başlıklı kitabın değerlendirme yazısıdır. Bir sonraki sayımızda buluşmak dileğiyle, iyi okumalar dileriz.

Editör

FOREWORD

Dear Readers,

We are pleased to present the 27th issue of Middle Eastern Studies, Volume 13 Issue 3, published by the Center for Middle Eastern Studies (ORSAM) since 2009.

Our journal, which tries to reach wider masses with its open access model, strives to increase the quality of the studies it evaluates as well as its quantitative capacity with four issues a year. At this point, the studies submitted to our journal, the data on the visits to our website and viewing of the articles, and Google Scholar citation statistics reveal the interest shown to our journal. We continue to work more diligently and effectively to meet the increasing interest. We anticipate this interest will increase even more with the national and international indexes we hope will index our journal in the coming period. Therefore, to respond to the increasing demand, we aim to include more studies with quality as our top priority.

The issue you have (Volume 13 Issue 3), includes a total of 6 articles, three in Turkish, two in English, and one in Arabic, as well as 2 book reviews.

The first article in the issue is by Battal Doğan, titled “Conflict Resolution Capacity of the Arab League in Conflicts Between its Member States”, and examines the role of the Arab League in mediating and ending conflicts between its member states. In the article, the author uses as case studies the Iraq-Kuwait conflicts in 1961, 1990-1991 and the border disputes between Morocco and Algeria in the Western Sahara region.

The second article is titled “Brexit: An Emerging Trade Opportunity in MENA”. In the article, Dr. Recep Yorulmaz and Savaş Kaptan explore new trade and economic cooperation opportunities to arise from the leave of the United Kingdom from the European Union (EU) for Middle Eastern and North African countries.

The third article, co-authored by Ahmet Yusuf Özdemir and Assoc. Prof. Fuat Aksu, titled “Soviet Intervention in Afghanistan: Transitional Solidarity and War Volunteering in Turkey” analyzes the portrayal in magazines and newspapers of Turkey’s participation in the war after the Soviet invasion of Afghanistan, the phenomenon of transnational solidarity, and war volunteering as an extension thereof.

The fourth article, “Religion as one of the controversial issues in the Syrian constitutions” is by Dr. Samir Alabdallah and is in Arabic. In his study, Alabdallah discusses the different trends involving “Religion”—a controversial issue regarding the attempts to create a constitution in Syria—which is projected to once again become one of the main constitutional debate topics in the post-Arab Spring Syria.

In the fifth article, titled “Revisiting Migration Theories from the Perspective of Syrian Migrants’ Preference of Turkey”, Hakan Sezgin Erkan provides original insights into the wave of migrants to Turkey after the Syrian civil war in 2011 by making use of migration theories. Following an overview of the migration theories, he analyzes the situation of Syrian migrants in Turkey.

The sixth and final article in the journal, “Limits of Tolerance: Legal Relations Between Early Ottoman Jews and Central Authorities” written by Nejla Doğan, discusses the legal relations between the Ottoman Jews and the central administration in their historical context.

This issue includes two book reviews. First is the review of the book titled “The Politics of Algeria: Domestic Issues and International Relations” authored by Musab Yılmaz, and edited by Yahia Zoubir. The second review is by Nuh Uçgan, of the book “Contemporary Domestic and Foreign Policies of Iran”.

We hope to see you in our next issue, and we wish you pleasant reading.

Editor

من المحرر

قراؤنا الكرام،

يسرنا أن نقدم لكم العدد السابع والعشرين من مجلة دراسات الشرق الأوسط التي ينشرها مركز أورسام لدراسات الشرق الأوسط منذ العام 2009، وهذا هو الإصدار الثالث من مجلتنا لهذا العام، وهو من أعداد المجلد الثالث عشر للمجلة.

إن مجلتنا التي نسعى لإيصالها إلى أكبر عدد من القراء عبر نموذج الوصول المفتوح، تبذل جهودا حثيثة من أجل زيادة نوعية وجودة الدراسات التي تقوم بها، إلى جانب أنها تصدر على شكل 4 أعداد في العام الواحد. كما أن الدراسات التي يتم إرسالها إلى مجلتنا وبيانات الاطلاع على موقعنا على الإنترنت وعلى مقالاتنا المنشورة علاوة على إحصائيات الباحث العلمي غوغل سكولار، تكشف الاهتمام والتوجه تجاه مجلتنا. ونحن من جانبنا نواصل جهودنا الفعالة والمكثفة من أجل أن نكون على مستوى الاهتمام المتزايد باستمرار. ونثق بأن هذا الاهتمام سيزداد مع المؤشرات المحلية والدولية التي نأمل في بدء مسحها في مجلتنا خلال الفترة المقبلة. لذلك نهدف إلى تكثيف جهودنا من خلال إعطاء الأولوية لرفع جودة ونوعية الدراسات في الأعداد المقبلة من أجل تلبية الطلب المتزايد.

هذا العدد الذي بين أيديكم (العدد الثالث/ المجلد الثالث عشر) يحتوي على 6 مقالات منها ثلاثة باللغة التركية واثان باللغة الإنجليزية وواحدة باللغة الإنجليزية، إضافة إلى تقييم كتابين.

المقال الأول بعنوان " قدرة جامعة الدول العربية على حل الصراعات بين الدول الأعضاء" بقلم دوغان بطال. ويتناول هذا المقال دور الجامعة العربية في الوساطة بين الدول الأعضاء المتصارعة وإنهاء هذه الصراعات. ويتناول الكاتب في دراسته، نماذج الصراعات بين العراق والكويت في العام 1961 والفترة بين عامي 1990-1991، وصراع الحدود في منطقة الصحراء الغربية بين المغرب والجزائر.

بينما المقال الثاني في مجلتنا بعنوان "بريكست: فرصة تجارية جديدة لمنطقة الشرق الأوسط وشمال إفريقيا" بقلم د. رجب يورلماز وصافاش قابطان. ويتناول الكاتبان في المقال فرص التعاون التجاري والاقتصادي الجديدة التي ستتاح لدول منطقة الشرق الأوسط وشمال إفريقيا جراء انفصال المملكة المتحدة عن الاتحاد الأوروبي.

بينما يتناول المقال الثالث بقلم أحمد يوسف أوزدمير وأ. م. د. فؤاد أكسو بعنوان "تدخل الاتحاد السوفييتي في أفغانستان: التضامن والتطوع للقتال العابر للحدود في تركيا"، انعكاسات مشاركة تركيا

في الحرب بعد الاحتلال السوفييتي لأفغانستان في المجالات والصحف، وظاهرة تضامنها العابر للحدود والتطوع الحربي الذي يعتبر امتداد لهذه الظاهرة.

أما المقال الرابع بقلم الدكتور سمير العبد الله فهو باللغة العربية بعنوان "الدين كأحد القضايا الجدلية في الدساتير السورية". ويتناول العبد الله في هذه الدراسة، الميول المختلفة حول موضوع الدين كأحد المواضيع المختلف عليها خلال مرحلة إعداد الدستور في سوريا. ويشير الكاتب إلى أن الدين سيعود كأحد المواضيع المختلف عليها بشكل رئيسي في سوريا التي تشهد نقاشات حول الدستور بعد مرحلة الربيع العربي.

المقال الخامس الذي كتبه الدكتور هاكان سزغين بعنوان "مراجعة لنظريات الهجرة من منظور تفضيل المهاجرين السوريين لتركيا" يتناول تحليلات نوعية بشأن نظريات الهجرة التي ظهرت في تركيا والتي تتعلق بموجات الهجرة عقب اندلاع الحرب الأهلية في سوريا. وبعد شرح عام حول نظريات الهجرة، يبحث المقال في أوضاع المهاجرين السوريين الذين يعيشون في تركيا.

أما المقال السادس والأخير بقلم الدكتورة نجلاء دوغان فهو بعنوان "حدود التسامح: العلاقات القانونية بين اليهود العثمانيين الأوائل والسلطات المركزية". ويتناول المقال العلاقات القانونية بين اليهود العثمانيين والإدارة المركزية من خلال تحليل هذه المرحلة التاريخية.

يحتوي هذا العدد على تقييم لكتابين. الأول تقييم كتاب بعنوان "السياسة الجزائرية: المشاكل الداخلية والعلاقات الدولية" بقلم مصعب يلماز وتحرير وإعداد للنشر من قبل الأستاذ يحيى زبير. أما الثاني فهو تقييم كتاب "السياسات الداخلية والخارجية المعاصرة لإيران" بقلم نوح أوتشجان.

نتمنى لكم قراءة جيدة مع أمنياتنا باللقاء في العدد المقبل.

المحرر

Ortadoğu

E t ü t l e r i

MAKALELER

ARTICLES / مقالات

Arap Birliğinin Üye Ülkeleri Arası Çatışmaları Çözme Kapasitesi*

Battal DOĞAN**

Geliş tarihi: 15/05/2021

Kabul tarihi: 14/07/2021

Atıf: Doğan, B., “Arap Birliğinin Üye Ülkeleri Arası Çatışmaları Çözme Kapasitesi”, Ortadoğu Etütleri, 13-3 (2021): 313-336

DOI: 10.47932/ortetut.937436

Öz: Bu makale Arap Birliğinin üye ülkeleri arasında çıkan çatışmaları yönetme ve çözmede kapasite ve yetkinliğini incelemektedir. Bölgesel bir örgüt olarak Arap Birliğinin, çatışma süreçlerinde başarısız bir performans gösterdiği yönünde genel bir görüş hakimdir. Birliğin çatışma süreçlerinde üstlendiği rolü olumsuz etkileyen başlıca üç faktörden bahsetmek mümkündür. Birincisi, Birliğin örgütsel yapısını şekillendiren ve kuruluş Şartı’nda yer alan kısıtlayıcı maddeler, çatışma süreçlerinin olumlu yönde ilerlemesine engel teşkil etmiştir. İkincisi, üye ülkelerin farklı rejim yapılarına ve ekonomik güce sahip olmaları, Birlik içinde kutuplaşmaya neden olmuş ve Birliğin çatışma süreçleri üzerinde kontrolünü zayıflatmıştır. Üçüncüsü, uluslararası örgütler ve çıkarları doğrultusunda güçlü devletlerin çatışmalara müdahil olmaları Birliğin çatışma süreçlerindeki rolünü ikinci plana atmıştır. Bu faktörler, Birliğin çatışmaları yönetme ve çözme üzerindeki kontrolünü zayıflatmış ve nihayetinde bölge sorunları üzerindeki inisiyatifi küresel güçlere kaptırmıştır. Ancak, bu şartlar altında, Birliğin tamamen başarısız olduğu sonucu çıkartılmamalıdır. Birlik, arabuluculuk yaptığı çatışmaların çoğunda çözüm üretmedi ancak çatışmaların tırmanmasını önlemiş, çatışma tarafları arasında diplomatik müzakereler başlatmış ve çatışmalardan doğan gerginliği yatıştırmıştır. Bu bağlamda, Birliğin çatışma süreçlerini nasıl yönettiği iki örnek vaka üzerinden incelenecektir. Bunlardan ilki Kuveyt’in egemenliğini tehdit eden 1961 ve 1990 Irak-Kuveyt çatışmaları, ikincisi ise Fas ile Cezayir arasında Batı Sahra bölgesinde ortaya çıkan sınır çatışmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Arap Birliği, Çatışma Çözümleri, Arabuluculuk, Tahkim ve Örnek Vakalar.

* Bu çalışma 11-13 Ekim 2016 tarihinde Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü tarafından düzenlenen III. Ortadoğu’da Siyaset ve Toplum Kongresi’nde sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş versiyonudur.

** Doktora Öğrencisi, Ortadoğu Çalışmaları Enstitüsü, Sakarya Üniversitesi-TR, battal.dogan@ogr.sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1439-1570

Conflict Resolution Capacity of the Arab League in Conflicts Between its Member States*

Battal DOĞAN**

Received: 15/05/2021

Accepted: 14/07/2021

Citation: Doğan, B., “Conflict Resolution Capacity of the Arab League in Conflicts Between its Member States”, Middle Eastern Studies, 13-3 (2021): 313-336

DOI: 10.47932/ortetut.937436

Abstract: This article examines the ability and competence of the Arab League (AL) in managing and resolving conflicts between its member states. There is a general view that the League, as a regional organization, has poorly performed and failed in managing conflict processes. The reason for this failure can be attributed to three important factors. First, the restrictive clauses of the founding Charter that shaped the organizational structure of the League have hindered the progress of conflict processes. Second, different regime structures and economic powers of the member states caused polarization among member states and weakened the League’s control over the conflict processes. Third, the involvement of international organizations and powerful states in the process of conflicts in line with their interests has downgraded the role of the League. These factors weakened the League’s control in managing and resolving conflicts and ultimately caused it to lose its initiative on regional conflicts to global powers. However, under these circumstances, it should not be concluded that the League has completely failed. Even though the League could not resolve most of the conflicts it mediated, it managed to prevent escalation of the conflicts, opened diplomatic channels for negotiations between the conflicting parties, and calmed the tensions arising from the conflicts. In this context, two cases from the history of the League will be examined in order to explore how the League manages the conflict processes. The first of these is the Iraq-Kuwait conflicts of 1961 and 1990 that threatened Kuwait’s sovereignty, and the second is the border conflict between Morocco and Algeria in the Western Sahara region.

Keywords: The Arab League, Conflict Resolutions, Mediation, Arbitration and Case Studies

* This study is the revised and improved version of the paper submitted to the III. Middle East Congress on Politics & Society organized by Sakarya University, Middle East Institute.

** PhD Student, Middle East Institute, Sakarya University-TR, battal.dogan@ogr.sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1439-1570

قدرة جامعة الدول العربية على حل الصراعات بين الدول الأعضاء*

بَتَال دوغان**

تاريخ القبول: 2021/07/14

تاريخ الاستلام: 2021/05/15

اقتباس: دوغان، ب، "قدرة جامعة الدول العربية على حل الصراعات بين الدول الأعضاء"، دراسات الشرق الأوسط، 336-313 (2021): 3-13

معرف الغرض الرقمي: 10.47932/ortetut.937436

الملخص

تبحث هذه المقالة في قدرة وكفاءة جامعة الدول العربية في إدارة وحل الصراعات الناشئة بين الدول الأعضاء لديها. هناك رأي عام مفاده أن الجامعة كمنظمة إقليمية كان لها أداء فاشل في عمليات الصراع. يمكن الحديث عن ثلاثة عوامل رئيسية أثرت سلبًا على دور الجامعة في عمليات الصراع. أولاً، البنود المقيدة التي شكلت الهيكل التنظيمي للجامعة والمدرجة في الميثاق التأسيسي أعاقَت التقدم الإيجابي لعمليات الصراع. ثانيًا، تسببت اختلافات هياكل النظام والقوة الاقتصادية للدول الأعضاء في حدوث استقطاب داخل الجامعة وإضعاف سيطرة الجامعة على عمليات الصراع. ثالثًا، أدى انخراط المنظمات الدولية والدول القوية في الصراعات بما يتماشى مع مصالحها إلى وضع دور الجامعة في الخلفية في عمليات الصراع. أضعفت هذه العوامل سيطرة الجامعة على إدارة وحل الصراعات وفقدت في نهاية المطاف حق المبادرة بشأن القضايا الإقليمية لصالح القوى العالمية. ومع ذلك، لا ينبغي الاستنتاج بأن الجامعة قد فشلت بالكامل في ظل هذه الظروف. لم تستطع الجامعة إيجاد حل لمعظم الصراعات التي توسّطت فيها، لكنها منعت تصعيد النزاعات، وفتحت مفاوضات دبلوماسية بين أطراف الصراع، وهدأت التوترات الناجمة عن الصراعات. في هذا السياق، سيتم تقييم كيفية إدارة الجامعة لعمليات الصراع من خلال دراستي حالة. الأولى هي الصراعات بين العراق والكويت في عامي 1961 و 1990 والتي هدّدت سيادة الكويت، والثانية هي الصراع الحدودي بين المغرب والجزائر في منطقة الصحراء الغربية.

الكلمات المفتاحية: جامعة الدول العربية، تسوية الصراعات، الوساطة، التحكيم ودراسات الحالة

* هذه الدراسة هي النسخة المنقحة والمحسنة من البيان المقدم في المؤتمر الثالث للسياسة والمجتمع في الشرق الأوسط، الذي نظمته معهد الشرق الأوسط لجامعة سكاريا في 13-11 أكتوبر 2016.

** طالب دكتوراه، معهد دراسات الشرق الأوسط، جامعة سكاريا - تركيا، battal.dogan@ogr.sakarya.edu.tr ، رقم أوركيدي: 0000-0002-1439-1570

Giriş

1945 yılında bağımsız Arap devletlerinin bir araya gelerek kurdukları Arap Birliği, üye ülkeler arasında ilişkileri güçlendirmek; iş birliği ve koordinasyonu sağlayarak üye ülkelerin bağımsızlığını ve egemenliğini korumak ve bu ülkelerinin her alanda ve platformda ortak çıkarlarını korumayı hedeflemiştir. Bu birlik ve iş birliği yapılanmasıyla Arap ülkeleri sömürgeciliğe ve bağımlılığa karşı bölgesel bir model geliştirmeyi amaçlamıştır. Bu model dış dünyaya karşı Arap ülkelerinin bölgede kendi kaderlerini belirleme isteğinin bir vurgusu olarak nitelendirilmiştir.¹ Issawi'nin de ifade ettiği gibi Arap Birliği “*pan-Arab* kamuoyunun” ve Arap ulusal kimliğin örgütsel/kurumsal bir ifadesi olmuştur.² Arap Birliğinin kuruluşu Avrupa sömürgeci güçlerin bölgeden atılmaya/çekilmeye başladığı ancak hemen akabinde Soğuk Savaş düzenin kurulduğu bir döneme rastlar. Sömürge döneminde tohumları ekilen sorunların sömürge-sonrası dönemde Arap-Arap çatışmasına dönüşmesi, bölgenin zengin petrol kaynakları üzerinde yapılan çıkar hesapları ve Amerika'nın bölgede Sovyetleri çevreleme politikaları Birliğin hem örgütsel yapısında hem de işlevselliği üzerinde büyük etkileri oldu.³ Sömürgecilik döneminin sonlarında İngiltere'nin ve sömürgecilik sonrası dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nin bölgede askerî varlığı Birliği ikinci derecede bir aktör konumuna düşürmüştür.⁴ Ancak Birliğin kurucu liderleri başından beri bölgesel bölünmeyi ve kendi milli bağımsızlık ve hakimiyetlerini daha üst bir birlik fikrine tercih etmişlerdir. Kurucu ülkelerin bu yönde tercihi aynı zamanda Birliğin günümüzde sıklıkla eleştirilen yetersiz yapısını doğurmuştur.⁵ Barnett ve Solingen'in de ifadeleriyle Arap Birliği “başarısız olmaya kurgulandı”.⁶ Pinfari'ye göre de Birlik, bölgesel iş birliği alanında umutsuz bir deneyim olmuş, çatışmaları önlemek ve yönetmek için siyasi ve askerî iş birliği yaratmada da en az etkili bir bölgesel örgüt profili çizmiştir.⁷

1 Farah Dakhllallah, “The League of Arab States and Regional Security: Towards an Arab Security Community?,” *British Journal of Middle Eastern Studies*, 39, no.3 (2012): 7.

2 Charles Issawi, “The Bases of Arab Unity,” *International Affairs*, 31, no. 1 (1955): 46.

3 Nahla Yassine-Hamdan and Frederic S. Pearson, *Arab Approaches to Conflict Resolution Mediation, Negotiation and Settlement of Political Disputes* (Routledge, 2014), 211.

4 Eileen Babbitt vd., *Negotiating Conflict in the Middle East and North Africa: A System Analysis after the Arab Spring, the Iran Nuclear Deal, and the Rise of ISIS*, The MENA Negotiation Report (Cambridge, MA: Harvard Kennedy School Negotiation Project, 2017), 160.

5 Dakhllallah, “The League,” 8.

6 M. Barnett and E. Solingen, “Designed to Fail or Failure of Design? The Sources and Institutional Effects of the Arab League,” in *Crafting Cooperation: Regional International Institutions in Comparative Perspective* (Cambridge University Press, 2007), 181.

7 Marco Pinfari, “Nothing but failure? The Arab League and The Gulf Cooperation Council as Mediators in Middle Eastern Conflicts”, *Crisis States Research Centre*, (CSRC), (45), (2009): 6.

Bu araştırmada özellikle “bölgesel örgütler” ve “çatışma çözümleri” kavramları üzerinde durulacaktır. Birleşmiş Milletler (BM) Sözleşmesi’nin 52. maddesinde yer alan “bölgesel örgütler sorun çözmede daha etkin rol almalı” ifadesi bu örgütlerin dış güçler veya uluslararası örgütlere göre daha avantajlı durumda oldukları varsayımına dayanır.⁸ Bu konuda genel kanı bölgesel örgütlerin kendi bölgelerinde çıkan çatışmaların nedenlerini anlama, çatışmalara müdahale etme ve çatışmalarda etkin rol oynamada daha iyi konumda olduklarıdır. Bu yaygın kanı da bölgesel örgütlerin bölge çatışma ve sorunlarını uluslararası örgütlere göre daha iyi tanımlarına dayanır. Bu görüşü destekler mahiyette bir diğer varsayım ise bölgesel örgütlerin hem zamanlama ve maliyet hem de yasallık açısından bölgesel sorunları çözmede uluslararası örgütler/aktörlerin müdahalesinden daha elverişli olduğudur.⁹ Raslan’ın Elgstrom, Bercovitch, ve Skau’dan yaptığı alıntıya göre arabulucu bölgesel kuruluşlar, çatışma konusuna ve alanına yakın olmaları ve çatışmadan menfi veya müspet etkilenmeleri açısından uluslararası örgütlerden daha farklı bir yaklaşım sergilerler. Bu bağlamda bölgesel örgütler çatışma alanına daha yakın oldukları için uluslararası örgütlerden çatışmaya daha erken müdahale edebilirler; çatışmaların tüm bölgeye yayılmasını önlemek ve onları çözüme kavuşturmak için daha istekli hareket ederler. Aynı zamanda çatışmanın bölgesel kalmasını ve kontrollerinden çıkmasını istemezler.¹⁰ Ancak uluslararası toplumun sorun çözmede bölgesel örgütlerden beklentileri karşılığını bulamamıştır. Bunun da nedeni, bölgesel örgütlerin kurumsal yapılarında bölgesel sorunlarını çözmeye yönelik etkin mekanizmalar kuramadıklarına bağlanır.¹¹

Bu makale, Birliğin üye ülkeleri arasında çıkan çatışmaları çözme çaba ve çalışmalarına ışık tutmayı amaçlamaktadır. Kuruluşundan günümüze yetkinliği ve etkinliği tartışma konusu olan Birlik, gerçekten üye ülkeleri arasında meydana gelen anlaşmazlıklara kalıcı çözüm üretebiliyor mu? Birliğin karar alma mekanizmaları nasıl işliyor? Birliğin aldığı kararlar üye ülkeler üzerinde yaptırım gücüne sahip mi? Bu araştırmada yukarıdaki sorulara cevap aranacaktır. Bu makale iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Birliğin örgütsel yapısı incelenerek üye ülkeler arasında çıkan anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmakla yetkilendirdiği organ, araç ve aktörlere yer verilecektir. Organ olarak Arap Birliği Konseyi ve Birliğin Genel Sekreterliği; araç olarak Arap

8 İbrahim Raslan, “Regional Organizations and Internal Conflict: The Arab League and the Arab Spring,” *BRICS Policy Center*, Policy Brief, (2016): 13.

9 Rodrigo Tavares, *Regional Security: The Capacity of International organizations*. (London; New York: Routledge, 2010), 13.

10 Raslan, “Regional Organizations,” 14.

11 Pinfari, “Nothing but failure?,” 84.

Birliği Zirve Toplantıları; aktör olarak Birliğin genel sekreterlerinin bireysel çabaları; son olarak sorunları çözmeye başvurulmuş ve Birliğin Şartı'nda yer alan yollar, arabuluculuk ve tahkime yer verilecek. İkinci bölümde, Birliğin hukuki yapı ve imkanları çerçevesinde anlaşmazlıkları nasıl ele aldığı, karar alma mekanizmalarını nasıl işlettiği, alınan bu kararların üye ülkeler üzerinde yaptırım gücünü ve en nihayetinde bu sorunların nasıl çözümsüz kaldığı ve bir üst ya da alt uluslararası örgüte nasıl intikal ettiği ele alınacaktır. Tüm bu süreçlerin işleyişi Birliğin tarihinden iki örnek vaka incelenerek yukarıda zikredilen hususlara somut örnekler oluşturulacaktır. Bu doğrultuda birinci örnek vakada, Birliğin 1961 ve 1990 Irak-Kuveyt çatışmalarına müdahil olması ve süreci nasıl yönettiği üzerinde durulacaktır. İkinci örnek vaka olarak, Cezayir-Fas arasında Batı Sahra sınır bölgesi üzerinde yaşanan çatışmada Birliğin rolü incelenecektir.

I. Arap Birliğinin Çatışmaları Yönetme ve Çözümüne Kavuşturmaya Yönelik Örgütsel Yapısı

Arap Birliği Kuruluş Şartı'nda üye ülkeleri arasında olası çatışmaları çözüme kavuşturmakla yetkilendirdiği organları ve kullanacağı araçları belirtmiştir. Ancak sürecin işleyişi, bu organların yetki sınırları, araçların etkinliği ve alınan kararların bağlayıcılığı Birliğin bu konuda yapısal olarak yetersiz olduğunu göstermiştir. Yassine-Hamdan ve Pearson'un da ifade ettikleri gibi Birlik diğer bölgesel örgütler gibi üye ülkelerin verdiği yetki sınırları içinde hareket etmeye mahkumdur. Bu bağlamda, Birliğin sorunları çözme sürecinde etkili bir rol oynayabilmesi için öncelikle çatışma taraflarının barışçıl bir çözüme istekli olmaları ve bu sürecin Birlik tarafından yönetilmesine rıza göstermeleri gerekir. Bir diğer husus da, Birlik içinde etkili üye ülkelerin bu süreci desteklemeleri gerekir.¹² Ancak üye ülkeler arasında devrimci-cumhuriyet ve muhafazakar-krallık, petrol üreten üye ülkelerin ekonomik gücü ve hatta bazen Sünni-Şii kutuplaşmaları süreci işleten organ ve araçlar üzerinde olumsuz etkileri olmuştur.¹³

Bölgesel örgütlerin çatışmalara çözüm bulma rolü üzerinde uluslararası ilişkiler teorilerinin yaklaşımları bu bağlamda önemlilik arz eder. İbrahim Raslan'ın bu konuda yaptığı araştırma konuyu aydınlatır niteliktedir. Realist teorisyenler bölgesel örgütlerin veya örgütlenmelerin savaş ve barış süreçleri üzerinde bir güçleri olmadıkları kanaatindeyler. Realistlere göre savaş ve barışın nedenleri uluslararası sistemde kurumların değil, güç dağılımının

¹² Yassine-Hamdan and Pearson, *Arab Approaches*, 278.

¹³ Babbitt ve diğerleri, *Negotiating Conflict*, 160.

bir sonucudur. Realistlerin bu yaklaşımı uluslararası sistemle ilgili temel varsayımlarından -anarşi, belirsizlik, korku, güvensizlik ve güç dengesi- kaynaklanır. Realistler uluslararası veya bölgesel örgütlerin devletlerin davranışı üzerinde bir etkisi olmadığını ve bu örgütlerin devletlerin güç ve çıkarlarına göre şekillendiğini savunurlar. Bir başka ifadeyle bu örgütler güçlü devletlerin hakimiyetindedirler.¹⁴ Realist yaklaşımın aksine, liberal kurumsal teori kurumların işlevsel rollerine vurgu yapar. Liberal kurumsallık, devletlerin kurumları oluşturmadaki rolünü kabul etse de bu kurumların devletlerin güç ve çıkarlarından bağımsız savaş ve barış süreçlerini etkileyebileceğini savunur.¹⁵ Arap Birliğinin bölgesel örgüt yapısını anlamada katkıda bulunan “yerel düzey teorileri” devlet tutarlılığına ve rejim türünün önemine vurgu yapar. Bir başka ifadeyle, bölgesel iş birliği ve entegrasyon yönünde atılan adımların başarısı devletlerin tutarlılığına ve yapısına bağılıdır.¹⁶ Bu bağlamda Arap Birliğinin bölgesel bir örgüt olarak gücü üye ülkelerin rejim yapısına, tutarlılığına, ve yasallığına bağılıdır. Makalenin bu bölümünde, Birliğin çatışma sürecini yürütmekle görevlendirdiği organlara ve bu süreçte kullanılması belirtilen araçlara yer verilecektir.

1.1 Arap Birliğinin Çatışmaları Çözmekle Yetkilendirdiği Organları

Arap Birliğini diğer bölgesel örgütlerden ayıran en belirgin özelliklerden biri üye ülkelerinin tamamının Arap olması, ikincisi ise üye ülkelerin çoğunun sömürgeci ülkelerin işgalinden önce tek devlet çatısı altında yer almış olmalarıdır. Daha sonra sömürgeci güçler Arap alemini parçalayarak farklı devletlere bölmüş, asırlarca bir arada yaşamış Arap halkları arasına yapay sınırlar çizmişlerdir. İşte bu yönüyle Arapların birlik olma isteği kaçınılmaz bir olgu hâline gelmiştir.¹⁷ Araştırmanın bu bölümünde Birliğin üye ülkeleri arasında doğan çatışmaların çözümünde hangi organları yetkilendirdiği, bu organların sorunları çözmede hangi araçları kullandığı ve çatışmaları çözmek için alınan kararların anlaşmazlık taraflarının üzerinde bağlayıcılığı konuları ele alınacaktır.¹⁸

14 Raslan, “Regional Organizations,” 8.

15 Raslan, “Regional Organizations,” 9.

16 Raslan, “Regional Organizations,” 11.

17 Ali al-Mahafza, İslahu'l-Cami'ati'l-Arabiyye (Kuveyt: al-Markezu'd-Dirasati'l-İstratejiyye, 2004), 23.

18 al-Mahafza, İslahu'l-Cami'a, 41.

I.1.1 Arap Birliği Konseyi

Arap Birliği şartının 3. maddesine göre Arap Birliği Konseyi, Birliğin en yüksek organıdır. Konsey, Birliğe üye ülkelerin temsilcilerinden oluşur. Temsilci sayısı ne kadar olursa olsun her üye ülke bir oy hakkına sahiptir. Konsey, Mart ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki kere olağan toplantılarını yapar. Ancak Konsey olağanüstü toplantılar da düzenleyebilir.¹⁹ Şartın 11. maddesine göre üye iki devletin talebi ya da 4. maddesine göre saldırıya uğrayan üye ülkenin isteği üzerine Konsey olağanüstü toplanır. Konsey'in iç tüzüğüne göre olağanüstü toplantılar için üye ülkelerin çoğunluğunun katılımı yeterli görülmüştür.²⁰ Arap Birliği Konseyinin karar alma mekanizması ile ilgili farklı uygulamalar vardır. Birliğe üye bir ülkenin saldırıya uğraması ya da üye ülkenin üyeliğinin feshi ile ilgili kararlarda sözleşmenin 6. ve 18. maddelerine göre üye ülkelerin oy birliği şartı aranır. Birliğe genel sekreter atanması ve şart maddelerinin değişimi ile ilgili kararların alınmasında 12. ve 19. maddelere göre 3/2'lik çoğunluk yeterli görülmüştür.

Üye ülkeler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözmek için arabuluculuk yapmak, Birliğin bütçesini onaylamak, parlamento ve genel sekreterliği ile ilgili özel kararlarda oyların çoğunluğu yeterli görülmüştür. Konsey'in oy birliği ile kabul ettiği kararlar tüm üye ülkeleri bağlarken, çoğunlukla kabul edilen kararlar sadece bu kararları kabul eden üye ülkeleri bağlar.²¹ Konsey'in üye ülkeler arasında çıkabilecek anlaşmazlıklara atıfta bulunan maddesi, anlaşmazlıkları barışçı yollarla çözmeyi öngörmektedir.²² Bu son madde de olası çatışmalara prensipte askerî müdahalede bulunmayı arka plana itmiştir.

I.1.2 Arap Birliği Genel Sekreterliği

Arap Birliği Genel Sekreterliği, Birliğin daimî idari organıdır. Görevi; Birliğin siyasi, ekonomik ve diğer idari işlerini yürütmektir. Birlik şartının 12. maddesine göre sekreterlik, büyükelçi düzeyinde bir genel sekreter, bakanlar düzeyinde yardımcı sekreterler, bir takım danışman ve memurlardan oluşur. Yine şartın 12. maddesine göre Birliğin genel sekreteri Konsey'in 2/3 oy çoğunluğuyla seçilir. Konsey iç tüzüğünün 2. maddesine göre genel sekreterin

19 Ğalib al-Atibi, *Cami'atu'd-Duveli'l-Arabiyye wa Hallu'l Munaza'ati'l-Arabiyye* (Riyad: Akademiyetu Nayif, 2010), 73.

20 Abdu'l-Aziz Sarhan, *al-Munazzamatu'd-Devliyye al-Alemiyye* (Kahire: Daru'l-Fikr al-Arabi, 1974), 34.

21 Ahmed Faris Abdulmunim, *Cami'atu'd-Duwalli'l-Arabiyye, 1945-1985* (Beyrut: Markazu Dirasati'l-Wahdati'l-Arabiyye, 1986), 20.

22 Muhammed Talat Ğuneymi, *al-Waciz fi'l-Kanuni'd-Devli: al-Nazariyye al-'Amme* (İskenderiye: Daru'l -Cami'a, 2002), 108.

beş yıllık görev süresi yenilenmeye açıktır. Genel sekreter, Birlik içinde en yüksek ve yetkili memur olup Birlik adına çalışır ve vatandaşı olduğu ülkeyi değil Birliği temsil eder.¹⁴

Arap Birliği Genel Sekreterlerinin çoğunun Mısırlı olması, Birlik içinde konuyla ilgili iki farklı görüşün ortaya çıkmasına neden olmuştur: Birinci görüş; Arap Birliğinin bölgesel bir örgüt olduğunu, üye ülkeler arasında eşitlik ilkesinin bir gereği olarak genel sekreterlik makamının üye ülkeler arasında el değiştirmesidir. İkinci görüş; Arap Birliğinin milli bir takım hedefleri gerçekleştirmek için çalıştığını, bunun da yükümlölükler ve sorumluluklar gerektirdiğini, üye ülkeler arasında Mısır'ın gücü, büyüklüğü ve deneyimi göz önünde bulundurulduğunda genel sekreterin Mısır'dan çıkmasının daha uygun olduğunu savunur.²³

Birliğin idari birimimin en tepesinde bulunması, genel sekreterliğe farklı yetki ve görevler verilmesini sağlamıştır. Bunlar: Üye ülkeler arasında ya da üye ülkelerle başka bir ülke arasında kötüye giden ilişkilere dikkat çekmek ve bu konuyu Konsey'in gündemine getirmek; değişik sorunlara karşı üye ülkelerin görüşlerini birbirine yaklaştıracak faktörler üzerinde çalışmak ve Arap hükümetlerin siyasi temayüllerini birbirine yaklaştırmak. Ancak genel sekreterliğin görev ve yetkilerinin üye ülkelerin konum, tutum ve iş birliği boyutuna bağlı olduğu, Birliğin de üye ülkelerin gidişatını yansıtmadan ibaret olduğu bir gerçektir. Bu bağlamda siyasi iradeye sahip ve daha aktif bir Birlik için yeniden hukuki bir yapılanma gerekliliği konusunda üye ülkelerin çoğunluğu hemfikirdir.²⁴

1.1.3 Arap Birliği Zirve Toplantıları

Zirve diplomasisi Arap Birliğinin üye ülkeleri arasında doğan anlaşmazlıkları ve sorunları çözmeye bir araç hâline geldiği kabul edilen gerçektir. Zirve Toplantıları, Birliğin üye ülkeleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklarda iki şekilde önemli rol oynamıştır: Zirve Toplantıları çatışan taraflarının liderleri arasında görüşme fırsatı sağlamıştır; çatışan taraflar arasındaki bu görüşmelerin amacı anlaşmazlığı ortadan kaldırmak ya da sorunu çözmek olmasa da iki ülke arasında gerginliğin tırmanması önünde bir engel teşkil etmiştir.²⁵ Örneğin; Birliğin 1964 Zirve Toplantısı'nda Yemen sorunu hakkında Mısır ve Suudi yetkililerin görüşmeleri iki ülke arasında gerginliğin

23 al-Atibi, *Cami'atu'd-Duvel*, 76.

24 Macdi Hamad, *Cami'atu'd-Duvali'l-Arabiyye: Madkhal ila'l-Mustakbel* (Kuveyt: Matabi'is-Siyasiyye, 2007), 340.

25 Nabi Abdulkadir, *Devru Cami'atu'd-Duvel'i'l-Arabiyye fi'l-Hifaz ala's-Siyadati'l-Iklimiyye li'd-Duvel-i'l-A'za*, (2014-2015 Eğitim Yılı, Doktora Tezi, Cezayir), 126.

daha da tırmanmasını önlemiştir. Yine aynı Zirve’de Fas ile Cezayir liderleri aralarındaki sınır sorununu görüşme fırsatı buldular.²⁶

Birliğin Zirve Toplantılarının liderler düzeyinde olması, üye ülkeler arasında sorunların birincil ve yetkili şahıslar tarafından görüşülmesine de imkan sağlamıştır. 1976 yılında Lübnan iç savaşı gündemiyle düzenlenen Birliğin Zirve Toplantısı, olumlu kararların alınmasına ve en nihayetinde Lübnan’da barışı sağlamak için Arap askerî güçlerinin gönderilmesini karara bağlamıştır. Buna ilaveten, üye ülkelerin dışişleri bakanları düzeyinde yapılan toplantılar da Zirve Toplantılarının bir hazırlık çalışması olması, üye ülkeler arasında sorunların ele alınmasını ve çözüm adresinin Birlik olduğunu göstermektedir.²⁷

1.2. Arap Birliğinin Çatışma Çözüm Araçları

Barış, güvenlik ve anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözümü hem uluslararası örgütlerin hem de bölgesel örgütlerin temel prensip ve öncelikli amaçlarından sayılmaktadır. Uluslararası toplumun, özellikle günümüzde anlaşmazlıkları barışçıl yollarla çözmek için daha güçlü ve aktif uluslararası ve bölgesel örgütlere ihtiyacı olduğu malumdur. Bölgesel bir örgüt olarak Arap Birliği de kurucu şartında bölge ülkeleri veya üye ülkeleri arasında çıkan anlaşmazlıkları güç kullanmadan çözmeyi telkin eder. Birlik şartının 5. maddesinin 1. paragrafı açık bir ifadeyle üye ülkeler arasında meydana gelebilecek anlaşmazlıkların çözümünde kuvvete başvurulmamasını²⁸ öngörür. Aynı maddenin 3. ve 4. paragrafları da içerik olarak şunu ifade etmektedir: “Birliğin üye ülkeleri arasında ya da üye ülke ile yabancı bir ülke arasında meydana gelen anlaşmazlığın savaşa tırmanacağından endişe edilirse Konsey arabuluculuk yapar ve aralarını bulur.”²⁹ Arabuluculuk ve tahkimle ilgili kararlar oy çokluğuyla alınır. Şartın 5. maddesinin 1. 3. ve 4. paragraflarından anlaşıldığı gibi üye ülkeler arasında meydana gelebilecek anlaşmazlıklar arabuluculuk ve tahkim yollarıyla çözülür.

1.2.1 Arabuluculuk

Arap Birliği Şart’ı üye ülkeler arasında çıkan anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözümünü siyasi ve diplomatik bir yol olan arabuluculukla sınırlı

26 al-Atibi, *Camiatu'd-Duvel*, 46.

27 Ahmed Faris Abdulmun'im, *Cami'atu'd-Duvel'i'l-Arabiyye, 1945-1985*, (Beyrut, Merkezu'd-Dirasati'l-Wahdati'l-Arabiyye, 1986), 82.

28 The Charter of the Arab League, Google, Son erişim: 15 Mayıs 2021, <http://www.lasportal.org/ar/aboutlas/Pages/Charter.aspx>

29 The Charter of the Arab League, Google, Son erişim: 15 Mayıs 2021, <http://www.lasportal.org/ar/aboutlas/Pages/Charter.aspx>

tutmuştur. Anlaşmazlıklardaki bu arabuluculuğu da silahlı çatışmaya tırmanma olasılığına ya da savaş tehlikesi şartına bağlamıştır. Bu durumda savaş tehlikesi olmayan anlaşmazlıklara Konsey arabuluculuk yapmaz manası çıkar ki bu da son zamanlarda eleştiri konusu olmuştur.³⁰ Anlaşmazlıkların savaşa neden olup olmayacağını kimin karar vereceği belirtilmemiştir. Daha da önemli husus ise şartta geçen arabuluculuğun taraflar üzerinde hiçbir bağlayıcı özelliğinin olmamasıdır. Bu yönüyle Konsey'in üstlendiği arabuluculuk en nihayetinde dostane bir girişim olup anlaşmazlığa düşen tarafların görüşlerini birbirlerine yakınlaştırma aracı olmaktan öteye geçmediği görülmektedir. Konsey'in arabuluculuğunun üye ülkeler üzerinde yaptırım gücünden yoksun olması anlaşmazlıklarda bu yolu gereksiz kılmış ya da zaman kazanma aracı olarak değerlendirilmiştir.³¹ Birlik Konseyi bu hukuki yapısıyla 1950 Batı Şeria krizinde, 1961 Lübnan ile Ürdün arasındaki çatışmasında, 1963 Yemen iç savaşında taraflar arasında arabuluculuk yapmıştır. Konsey'in arabuluculuğu çatışma tarafları üzerinde bağlayıcı ve yaptırım gücüne sahip birtakım kararlar almaktan öte yatıştırıcı bir rol oynamıştır.³² Neticede diplomatik bir yöntem olarak arabuluculuğun sorun çözmede başarılı olabilmesi için çatışma taraflarının isteği, çatışmanın konusu, çatışmanın tehlikelilik düzeyi ve dış aktörlerin çatışmaya müdahil olması gibi unsurlara bağlı kalmıştır.

Arabuluculukla ilgili önemli diğer bir husus da arabuluculuğun zorla çatışma taraflarına dayatılmayışıdır. Bir başka ifadeyle, çatışan taraflar arabuluculuğu reddeder veya belirli bir arabulucunun rolünü istemezlerse arabuluculuk yolu kapanır. Birliğin arabuluculuk diplomasisi çatışma taraflarının talebi üzerine ya da ilgili tarafların rızasıyla gerçekleşir. Hatta çatışma koşullarına bağlı olarak arabuluculuk çabaları daha resmi kanallardan, Dışişleri Bakanları Konseyi'nin onayını veya kararını gerektirebilir.³³ Buna ilaveten dış güçlerin çatışmaya müdahale etmesi arabuluculuk sürecinde belirleyici rol oynayabilir. Dış güçlerin bu müdahalesi çatışmanın seyrini olumlu veya olumsuz etkileyebilir. Şöyle ki dış güçler çatışma taraflarının daha esnek olmaları ve sorunu çözmeye yönelik adım atmaları bağlamında ikna yollarını kullanarak çatışmanın seyrini olumlu değiştirebilirler. Bununla birlikte dış göçlerin baskıcı arabuluculuk yaklaşımı tarafların tutumlarında sertleşmeye ve gerginliğin tırmanmasına neden olabilir.³⁴

30 al-Atibi, *Cami'atu'd-Duval*, 40.

31 Ahmed al-Raşıdi, "Nizamu't-Taswiyati'l-Munaza'ati'l-Arabiyye-al-Arabiyye," al-Markezu'l-Arabi li'd-Dirasati'l-Istratejiyye, Yıl 2, Sayı 11, (Eylül, 1997): 83.

32 al-Atibi, *Cami'atu'd-Duval*, 41.

33 Hesham Youssef, "Mediation and Conflict Resolution in the Arab World: the Role of the Arab League". *OSCE Yearbook: Yearbook on the Organization for Security and Co-Operation in Europe (OSCE)*. (19: 2014): 299-310.

34 Youssef, "Mediation," 307.

1.2.2 Tahkim

Arap Birliği Şartı'nın 5. maddesinin dördüncü paragrafı "...arabuluculuk ve tahkimle ilgili kararlar oy çokluğuyla alınır."³⁵ ifadesi açıkça bir yargısal aracın varlığına işaret etmektedir. Bu yargı yolu da tahkim olup aynı maddenin siygasından tahkim yolunun zorunlu olmayıp ihtiyari olduğu anlaşılır. Bundan da tahkim yolunun çatışma taraflarının iradesine bağlı olduğu fikri çıkar. Anlaşmazlığın tehlike boyutu ne olursa olsun tarafların irade ve rızaları olmadan Birlik Konseyi'nin tahkim yoluna başvurma hakkı görünmüyor. Şart metninde tahkimi kabul eden tarafların tahkim kararlarına uyma zorunluluğu ya da cezai yaptırım ile ilgili bir açıklama olmaması nedeniyle Konsey'in anlaşmazlık tarafları üzerindeki etkisini zayıflatmıştır. Siyasi bir organ olan Konsey'in tahkim gibi yargısal bir görevi üstlenmesi Birlik Şartı'na yöneltilecek bir eleştiridir.³⁶ Birliğin kuruluş aşamasında Lübnan'ın kendi milli hakimiyet ve bağımsızlık ilkeleriyle çeliştiğini savunarak tahkimin ihtiyari olması gerektiğini dayatması bir yandan, bu görevin bir yargı organı yerine siyasi bir organ olan Birliğin Konseyi'ne verilmesine ve tahkimin zorunlu oluşu ilkesine Irak'ın karşı tavır alması diğer yandan, tahkim konusunda Birliğin üye ülkeler arasında olası çatışmalarda rolünü zayıflatmıştır.³⁷

Muhammed Selim, Birlik Şartı'nın 5. maddesi üye ülkeler arasında çatışmaların barışçıl yollarla çözülmesi için açık bir mekanizma sunmadığını dile getiriyor. Bu konuda maddenin sadece arabuluculuk ve tahkim araçlarını sunduğunu ve tahkimin de ihtiyari olduğunu hatırlatıyor. Bunun anlamı, şayet çatışma taraflarından bir devlet Birliğin Konseyi'ne başvurmayı reddederse, bu durumda tahkime başvurulamaz. Dahası Şart, üye devletlerin bağımsızlığı, hakimiyeti ve toprak bütünlüğü konularını da tahkimin alanından çıkarmıştır. Buna ilaveten Şart, Birlik Konseyi'nin arabuluculuk yetkisini "savaşa neden olabilecek" anlaşmazlıklarla sınırlamıştır.³⁸

2. Arap Birliğinin Üye Ülkeleri Arasında Çıkan Çatışmalar

Birliğin üye ülkeleri arasında ortaya çıkan çatışmaların genel karakteristiğini siyasi sorunlar belirgin bir şekilde oluştursa da ekonomik ve dini-mezhebi sorunlar önem arz eder. Arap âlemi kültürü ve değerleri yönüyle

35 The Charter of the Arab League, Google, Son erişim: 15 Mayıs 2021, <http://www.lasportal.org/ar/aboutlas/Pages/Charter.aspx>

36 Abdulmun'im, *Cami'atu'd-Duvel*, s. 80.

37 Abdulkadir, *Dawru Cami'a*, s. 122.

38 Muhammed es-Seyyid Selim, "Devru'l-Cami'ati'l-Arabiyyeti fi İderati'l-Munaza'at" içinde *Cami'atu'd-Duveli'l-Arabiyye: al-Waqi' wa'l-Tumuh*, Macmu'atu'l-Muellifin, (Beyrut: Merkezi Dirasati'l-Wahdati'l-Arabiyye, 1983), 181.

ortak özelliklere sahip olsa da ekonomik ve siyasi yönleriyle farklı özellikler arz etmektedir. Bu bağlamda Birliğin üye ülkeleri arasında doğan sorunların kaynağında hem iç hem de dış dinamiklerin rol oynadığı görölmektedir.³⁹ İç sorunların başında üye ülkelerin yönetim/rejim farklılıkları ve buna bağlı olarak yasallık krizi gelir. Birliğe üye ülkelerin çoğunun karşılaştığı en tehlikeli problem, idarecilerin askerî darbe yollarıyla yönetime gelmiş olmalarıdır. Halkın rızasına dayanmayan, halkın iradesine rağmen yönetilen bu ülkeler “Arap Baharı” gerçeğiyle yüzleşmek durumunda kalmışlardır. Bir diğer önemli karakteristik de sorunların tarihi kolonyal uzantılarıyla sınır anlaşmazlıklarıdır. Günümüz sınırlarını sömürgeci güçlerin çizdiği Arap ülkeleri, zamanla aralarında ciddi sorunlara zemin hazırlamıştır. Bazı üye ülkelerin sömürgecilik öncesi sınırları üzerinde hak iddia etmeleri bu türden sorunların temelini oluşturur.⁴⁰ Birliğe üye ülkelerin halklarıyla etnik, dini ve mezhebi farklılıkları sağlıklı ve adil yasal zemine oturtamaması da ülke içi ciddi sorunlara neden olmaktadır. Al-Atibi’nin de ifade ettiği gibi dış dinamiklerin Arap âleminde doğurduğu sorunların temelinde oryantalist, misyonerlik ve sömürgecilik anlayışı yatmaktadır. Bu dış dinamikler Arap âlemi üzerinde siyasi, ekonomik ve dini istikrarsızlıkların başlıca kaynağını teşkil etmiştir.⁴¹

Joseph Nye, bölgesel örgütlerin çatışmaları çözmede başarılarını değerlendirirken dört ölçek kullanır: Çatışma taraflarını ayırması ya da savaşı durdurması; üç yıl boyunca çatışmanın tırmanmasını önlemesi; çatışmanın çözümüne yardımcı olması ve çatışmayı çözmesi.⁴² Muhammed Selim de Birliğin çatışmaların idaresi ve çözümü üzerinde kapasitesini ve yeterliliğini ölçen üç göstergeden bahseder: Birliğin savaşları sonlandırma, çatışmaları yatıştırma ve çatışmaları çözmedeki rolü.⁴³ Örnek vakalar analiz edilirken, Birliğin çatışmaları idare etmede ve çözüm bulmada başarı olup olmadığı bu ölçeklerle değerlendirilecektir. Birliğin yeterliliğini ölçen bu kriterlere ek olarak, Birliğin müdahil olduğu çatışmalarda inisiyatifi güçlü üye ülke ya da bloklara ya da başka bölgesel ya da uluslararası örgütlere bırakıp bırakmaması da çözüm sürecinde Birliğin rolünü ortaya koyan bir ölçek olacaktır. Örneğin 1957 yılına kadar Birlik içinde Hâşim’i eksenine karşı Mısır-Suudi Arabistan eksenini oluşmuş, Birlik içinde kutuplaşmaya neden olmuştu. Daha sonraları,

39 Sami Hazindar, “Esbab wa Muharikatu’s-Sıra’ati’d-Dakhilliyya al-Arabiyye,” Son erişim: 4 Haziran 2021, <http://www.aljazeera.net/specialfiles/pages/0F3A3346-A14E-48BD-9D9A-7063E2408465>.

40 al-Atibi, *Cami’atu’d-Duvel*, 150.

41 al-Atibi, *Cami’atu’d-Duvel*, 152.

42 Joseph Nye, *Peace in Parts: Integration and Conflict in Regional Organization* (Boston: Little, Brown, 1971), 162.

43 Selim, “Devru’l-Cami’ati’l-Arabiyye,” 170.

özellikle Nasır'ın sosyalist devrimi ilanından sonra, Birlik içinde devrimci-cumhuriyetçiler ve muhafazakâr-krallıklar arasında bir gruplaşma yaşanmıştı. Hatta devrimci cumhuriyetler, Mısır-Irak, Suriye-Irak arasında da bir rekabetten bahsetmek mümkündür. Soğuk Savaş'ın neden olduğu küresel ölçekte kutuplaşma, Arap Birliğinin üye ülkeleri arasında da Batı Bloku (muhafazakâr-krallıklar) ve Sovyet Bloku (devrimci-cumhuriyetçiler) olarak yansdı. 1958'de Mısır'ın Suriye ile Birleşik Arap Cumhuriyeti çatısı altında birleşmesi ve diğer devrimci-cumhuriyetçi Arap ülkelerini bu birliğe ikna etme diplomasisi, Arap Birliğini ikinci plana itmiştir. 1967 Arap-İsrail savaşından sonra Nasır'ın gücü zayıflamış, prestiji sönmüş ve muhafazakâr-krallıkların başını çeken Suudi Arabistan'ın güvenliğe karşı Petro-dolar siyasetini benimsemek zorunda kalmıştı. Soğuk Savaş'ın hemen akabinde, Arap Körfez Ülkeleri İşbirliği Konseyi'nin 1981 yılında kuruluşu, Arap Birliğinin bölgesel bir örgüt olarak rolünü sınırlamış, gücünü zayıflatmıştır.

Son olarak, dış güçlerin çıkarlarını koruma adına Arap-Arap çatışmalarına diplomatik baskı ya da askerî müdahaleleri Birliğin çatışmaları idare etme ve çözme üzerindeki kontrolünü ya kısmı ya da tamamen kaybetmesine neden olmuştur. Özellikle kolonyal güç olarak İngiltere'nin, 1971'de Körfez'den fiilen çekildiği tarihe kadar hem Birliğin kurulması sürecinde hem de sonraları muhafazakâr-krallıklar üzerinde etkisi belirleyici olmuştur. Soğuk Savaş döneminde ABD, İngiltere'nin yerini alırken, Sovyetler de devrimci-cumhuriyetçi ülkeler üzerinde etkili olmuştur. 1961'de Sovyetlerin BM'de Kuveyt'in bağımsızlığını, Irak'ın iddialarını destekler mahiyette veto etmesi bu etkinin bir yansımasıdır. Birlik içinde bu ideolojik kutuplaşmalar üye ülkeler arasında hem çatışmalara neden olmuş hem de çatışmaların çözümünü zorlaştırmıştır. Bu makale örnek vakaları analiz ederken Birliğin yapısal yetersizliğini, üye ülkeler arasındaki rejim farklılıklarını ve dış güçlerin diplomatik ve askerî müdahalelerini göz önünde bulundurarak Birliğin çatışmalardaki rolünü etkileyen faktörler olarak ele alacak; çatışmaların savaşa dönüşmesini önlemesi ya da başlayan savaşı durdurması, çatışmalarda gerginliğin tırmanmasına engel olması ve çatışmayı çözmesi kriterleriyle de Birliğin örgütsel başarı performansını ölçecektir.

2.1 Örnek Vaka Analizi I: Irak-Kuveyt Çatışmaları

Irak ile Kuveyt arasında söz konusu sorun, Kuveyt'in 1961 yılında bağımsızlığına kavuşmasıyla başlar. Irak Devlet Başkanı Abdülkerim Kasım, Kuveyt'in bağımsızlığını tanımadığı gibi Irak'ın bir parçası olduğunu ilan etmesi, Kuveyt Şeyhini Kuveyt Valisi olarak atadığını kamuoyuna duyurması ve bundan sonra Irak'ın Kuveyt'teki Irak halkını koruma altına aldığını

duyurması gibi açıklamalar bölgede gergin bir hareketliliğe neden oldu.⁴⁴ Bir yandan İngiltere ile Kuveyt olası bir Irak saldırısına karşı önlemler alırken, diğeryandan Mısır, Suudi Arabistan ve diğeryArap ülkeleri Kuveyt'e desteklerini bağımsızlığını tanıyarak göstermişlerdir. Hemen ardından İngiltere ve Suudi Krallığı Kuveyt'e ortak askerî birliklerini göndermede gecikmediler. Kuveyt'in bağımsızlığını tanıma konusunda bir destek de Arap Birliğinden geldi ve resmen Kuveyt'in üyeliğini kabul etti. Daha sonra da Kuveyt'in savunması, Birliğin gözetiminde Arap Barış Gücü'ne devredildi. Mısır Devlet Başkanı Nasır'ın da özel çabaları ve diğeryArap ülkelerinin de desteğiyle Kuveyt, Birleşmiş Milletler'e üye yapıldı. Tüm bu gelişmeler karşısında Irak, Kuveyt'e yönelik gerilim siyasetini terk etmek zorunda kaldı. Abdülkerim Kasım'ın devrilmesinden sonra da iki ülke arasında görüşmeler başlamış ve yapılan anlaşmalarla Irak, Kuveyt'in bağımsızlığını tanımıştır.⁴⁵

Arap Birliğinin 1961 Irak-Kuveyt çatışma sürecini başarılı yönetmesinde birçok etken rol oynadı. Ön plana çıkan en önemli etken, Birliğin Genel Sekreteri Abdel Khalek Hassouna'nın diplomatik başarısı ve kişisel çaba ve girişimleri gösterilir. Hassouna'nın çok taraflı arabuluculuk diplomasisi ve bu bağlamda AB'nin kilit devletlerini sürece dâhil etmesi sorunun çözümünde belirleyici rol oynadı. Bir diğeryetken de çatışmanın tırmandığı süreçte Birliğin Kuveyt'i savunmak için silahlı kuvvetlerini gönderme kararı almasıydı.⁴⁶ Bu kararın Kuveyt'teki İngiltere'nin askerî varlığıyla da bağlantısı vardı. Kuveyt sürecin en başında Irak tehdidine karşı İngiltere'den askerî koruma/yardım talep etmiş, İngiltere de Kuveyt'e askerî birliklerini göndermede tereddüt etmemişti.⁴⁷ Irak'ın bu tutumu sadece Kuveyt'i değil aynı zamanda İngiltere'nin de Basra Körfezi'nde petrol çıkarlarına büyük tehdit oluşturunacaktı. Kuveyt emiri İngiltere'nin askerî kapasite ve caydırıcılık bakımından Arap Birliğinden daha etkili olacağını düşündüğü için Irak tehdidi tamamen ortadan kalkmadan İngiliz askerî varlığından feragat etmeyecekti. Diğeryyandan; Irak, İngilizlerin Kuveyt'teki askerî varlığına şiddetle karşı çıkmış, arabuluculuk sürecinde İngiltere'nin askerî birliklerini Kuveyt'ten çekmesini şart koşmuştu. Tam da çıkmaz denilebilecek bu süreçte Birlik askerî güç oluşturma ve Kuveyt'e gönderme kararı alarak hem Irak'ın şartını yerine getirmiş hem de İngilizlerin askerî birliklerini Kuveyt'ten çekmesine zemin hazırlamış oldu.⁴⁸ 1963'e kadar süren 1961 Kuveyt-Irak krizi nihayetinde

44 Menal Mazahra, *Devru Cami'ati'd-Duveli'l-Arabiyyeti fi Ezmati'l-Khalici'l Ula ve Teda'iyyetihe.* (B.D.N., 1990), 18.

45 Salih al-Şairi, *Taswiyyetu'n-Niza'ati'd-Dawliyye Silmiyyen* (Kahire: Maktabat Medbuli, 2006), 225.

46 Yassine-Hamdan and Pearson, *Arab Approaches*, 122.

47 Yassine-Hamdan and Pearson, *Arab Approaches*, 123.

48 Yassine-Hamdan and Pearson, *Arab Approaches*, 124.

Birliğin etkin arabuluculuk rolüyle iki ülke arasında varılan anlaşmayla son buldu. Irak Kuveyt'in bağımsızlığını tanıdıktan sonra iki ülke arasında diplomatik temsil de başlamış oldu.

1961 Irak-Kuveyt krizinde Birliğin yapısal sınırlamalarına rağmen Birliğin Genel Sekreteri tüm diplomatik kanalları kullanarak çatışma tarafları üzerinde kontrolü sağlamış, üye ülkeler arasında da ortak hedefi belirlemişti. Tam da İngiltere'nin Körfez'den çekileceği bir zamanda ortaya çıkan bu kriz, bir bakıma muhafazakâr-kralıklar ve devrimci-cumhuriyetçi üyeler arasında ortak görüşe varma ve hareket etmeye zemin hazırladı. Diğer yandan İngiltere, Körfez'den çekilme kararını bölgedeki petrol çıkarlarını koruyacak bir düzen kurduktan sonra almıştı. Irak'ın bu plan ve açıklamaları sadece Kuveyt'i değil aynı zamanda İngilizlerin kurduğu Körfez düzeninde yer alan tüm ülkeleri de tehdit ediyordu. İngilizlerin bölgede kurduğu bu post-kolonyal düzen hem petrol üreten ülkelerin hem de İngilizlerin çıkarlarına göre dizayn edilmişti. Aslında güçlü üye ülkelerin, özellikle devrimci-cumhuriyetçilerin, bu post-kolonyal düzeni tehditleri petrol zengini küçük Körfez Emirliklerini güçlü dış güçlerin eksenine itmiştir. Yine de Birliğe üye ülkelerin İngilizlerin bölgede askerî varlığından duydukları endişeler, Irak'ın bu konuda ısrarı, Birliğin askerî güç oluşturması ve Kuveyt'e konuşlandırması İngiltere'nin askerî birliklerini çekmesine neden olmuştur. En nihayetinde, Birlik çatışma sürecinin başından beri krizi idare etmede başarı göstermiş, anlaşmazlığın savaşa dönüşmesini engellemiş ve sorunu barışçıl yollarla çözmüştür.

Kuveyt'in bağımsızlığını elde etmesiyle başlayan ve Irak'ın Basra Körfezi'nde hâkimiyet kurma siyaseti bu gerilimin süreceğini göstermekteydi. İki ülke arasındaki sorun sınırdaki petrol kuyuları üzerinde mülkiyet hakkı sorunu olarak gösterilse de Irak Basra Körfezi'nde stratejik öneme sahip olan Kuveyt'in konumuna göz dikmişti. Irak Kuveyt'i topraklarına ilhak ederek Körfez'de İngilizlerin bıraktığı boşluğu doldurmayı planlıyordu.⁴⁹ Birinci Körfez Savaşı olarak da adlandırılan Irak-İran savaşında Kuveyt, Irak'a ciddi anlamda ekonomik yardımlarda bulunmuş ve açıkça desteklemişti. Ancak Körfez Savaşı'nın sona ermesinden sonra ekonomik krize giren Irak, Kuveyt'i sınırdaki petrol kuyularından Irak petrolünü çalmakla/çıkarmakla suçlamıştır. Bu suçlamalar en nihayetinde Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin'in 1990 yılında Kuveyt'i işgaline kadar varmıştır.

28 Mayıs 1990 tarihinde Bağdat'ta düzenlenen Arap Birliği Zirve Konferansı'nda Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin Kuveyt'in günde 1,5 milyon varil olan petrol üretim kotasına bağlı kalmayarak günde 2,1 milyon

49 Nayif Al-Mutayri ve diğerleri, *al-Alakatu'l-Kuveytiyye - al-İrakiyye*. (B.D.N., 2003), 4.

varil üretimine ulaştığını ve bunu da Irak'ın hesabı ve maslahatı üzerinden yapıldığını vurgulamış ve Kuveyt'i suçlamıştır. Aynı konuşmada Saddam, Irak'ın Kuveyt'e 30 milyar dolarlık borcunu kendi hesaplarına göre silerken, üstelik Kuveyt'in 10 milyar dolar Irak'a borçlu olduğunu açıklamıştır. Neticede, Zirve sonrası iki ülke arasında yapılan görüşmelerde bir karara varılamamış ve Kuveyt bu borcu ödemeyi ret etmiştir. Daha sonraları 10 milyar doların yarısını ödemeyi kabul eden Kuveyt'e bu sefer daha ağır şartlar sunulmuştur.⁵⁰

18 Temmuz 1990 tarihli Arap Birliği Konseyi toplantısında Irak Dışışleri Bakanı Tarık Aziz Kuveyt'in Irak topraklarında askerî karargâhlar kurduğunu, sınırdaki Irak petrol kuyularından 20 milyar dolar değerinde petrol çıkardığını bildirerek bu borcun ödenmesini talep etmiştir.⁵¹ Tüm bu suçlamaların ardından Kuveyt Arap ülkeleri arasında diplomasi trafiği başlattı. Kuveyt Dışışleri Bakanı, Birlik bünyesinde bir komisyonun kurulmasını ve iki ülke arasındaki söz konusu sınırların tekrar çizilmesini önerdi. Aynı öneriler ve Irak'ın asılsız suçlamaları BM Genel Sekreteri'ne de bildirildi.⁵² Diğer yandan gerilim arttıkça üye ülkelerinden çatışma tarafları arasında arabuluculuk girişimleri de yoğunlaştı. Özellikle Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'in önce Bağdat sonrasında da Suudi Arabistan ve Kuveyt ziyaretleri bazı olumlu sonuçlar verdi. Sorunun prensipte barış yoluyla çözülmesi ve askerî müdahaleden kaçınılması gerekliliği üzerinde görüş birliğine varıldı. Mübarek'in bu ziyaretlerinden sonra sorunu diplomasi yoluyla çözmek için Cidde'de bir Arap Birliği toplantısı da planlandı.⁵³ 31 Temmuz 1990 tarihinde Cidde'de bir araya gelen taraflardan maalesef ortak bir uzlaşa bildirisi çıkmadı. En nihayetinde 2 Ağustos 1990'da Irak ordusu Kuveyt'i işgal edecekti. Irak'ın Kuveyt'i işgal altında tuttuğu altı ay süresince Birliğin ve uluslararası arabulucuların tüm çabalarına rağmen Irak Kuveyt'e yönelik iddialarından vazgeçmemiş ve barış önerilerini reddetmişti. Aksine Kuveyt'in Irak topraklarının ayrılmaz bir parçası olduğunu savunarak tüm diplomatik kanalları tıkamıştı.⁵⁴

Irak'ın Kuveyt'i işgalinin daha ilk saatlerinde Amerika Birleşik Devletleri, BM Güvenlik Konseyi'nde acil bir toplantı düzenlerken, Arap Birliği de işgalden ancak bir gün sonra olağanüstü bir toplantı düzenlemiş, her iki toplantı da Kuveyt işgaline derhal son vermesi için Irak'ı sert bir dille uyardı. 6 Ağustos'ta, BM Güvenlik Konseyi Irak'a ekonomik ambargo uygulanmasına

50 Mazahra, *Devru Cami'a*, 22.

51 Muhammed Siryani, *al-Hududu'd-Devliyye fi'l Watani'l-Arabi*. (Riyad: Akademiyetü Nayif, 2011), 253.

52 Hilal Rida, *es-Sira'u ala'l-Kuwayt*. (Kahire: B.D.N., 1990), 52.

53 Rida, *es-Sira'u ala'l-Kuwayt*, 55.

54 al-Şairi, *Taswiyetu'n-Niza'at*, 228.

karar vererek çatışmaya müdahil olmuş ve Birliği fiili olarak ikinci plana atmıştır. Birliğin diplomatik çabaları bir sonuç vermemiş, müttefik güçler Irak'a savaş açmış ve sorun iki Arap ülkesinin sorunu olmaktan çıkmıştır.⁵⁵ Birliğin bu çaresizliği, üye ülkeler üzerinde yaptırım gücünden yoksun oluşunu bizatihi tecrübe eden Birliğin Genel Sekreteri Şazli Kuleybi'nin 3 Eylül'de görevinden istifa etmesiyle bir kez daha gündeme gelmiştir.⁵⁶

Arap Birliğine üye iki ülke arasında ortaya çıkan bu soruna Birliğin çözüm arayışları iki yönde sürmüştür. İlki, Birliğin tüm diplomatik kanallarını harekete geçirerek sorunu barış yoluyla çözmek olmuştur. Bunun için Birlik Konseyi'nin Dışişleri Bakanları ve Arap Devlet Başkanları düzeyinde olağanüstü zirve toplantıları düzenlenmiştir. Diğeri ise Birliğe üye ülkelerden bireysel girişimler yoluyla çatışma tarafları arasında arabuluculuk yapılarak diplomatik kanalların kullanılması olmuştur.⁵⁷ Birliğin Kuveyt'in işgalinden bir gün sonra, 3 Ağustos'ta aldığı kararların uygulanamaması, Birliğin hem üye ülkeler arasında hem uluslararası toplumda itibarını zayıflatmıştır. Birliğin merkezi Kahire'de Arap ülkeleri Dışişleri Bakanları düzeyinde yapılan olağanüstü toplantıda 21 ülkeden 14 ülkenin çoğunluğuyla alınan 5036 sayılı karar başta Irak'ın Kuveyt'i işgalinin düşmanca bir tavır olduğu, bu işgalin herhangi bir sonuç doğurmayacağı, meydana gelen can ve mal kaybının şiddetle kınandığı, Irak askerî güçlerinin şartsız bir şekilde saldırı öncesi konumlarına geri çekilmesi gerektiği, soruna barışçıl bir çözüm aranması için Arap Devlet Başkanları düzeyinde olağanüstü zirve toplantısının düzenleneceği, Arapların içişlerine yabancı müdahale girişimlerinin reddedilmesi gerektiğini içeren bir bildiri uluslararası camiaya duyuruldu.⁵⁸ Ancak alınan bu kararlar uygulamada saldırgan ülke konumundaki Irak üzerinde hiçbir etki gösterememiştir. Arap Birliği buna ilave olarak Arap ülkeleri arasındaki sorunlara yabancı müdahalelerini engelleyemediği gibi sorun üzerinde inisiyatifini de kaybetmiştir.

2.2 Örnek Vaka Analizi II: Fas-Cezayir Sınır Çatışması

Fas ile Cezayir arasında sınır çatışması her iki ülke arasında gergin ilişkilerin en önemli faktörü olarak bilinir. Cezayir, Fransız sömürgesinin terk ettiği sınırların korunmasını savunurken, Fas sömürge öncesi iki ülke

55 Şaban Abdu, *Banurama Harbi'l-Khalij, Dirasat wa Nusus Kararati Maclisi'l-Emn 1994-1990* (Daru'l-Buraq, 1994), 8.

56 al-Raşidi, *Nizamu'l-Taswiya*, 112.

57 Ahmed al-Raşidi, "al-Camiatu'l-Arabiyye ve Azmetu'l-Khalij," *Mecelletu'l-Ulumi'l-İctima'iyye*, (el Adedu'l-Evvel, 1991), 112.

58 al-Raşidi, "al-Camiatu'l-Arabiyye," 128.

arasındaki sınırlara geri dönmeyi talep etmekteydi. Arap Birliğine üye olan bu iki ülke arasında çıkan sınır anlaşmazlığı en nihayetinde 1963 yılında silahlı çatışmalara dönüştü. İki ülke arasında çıkan bu sınır probleminin başlıca iki nedeninden bahsetmek mümkündür. Birincisi, Fas sınırında ve bugünkü Cezayir sınırları içinde yer alan Tinduf bölgesinde (Doğu Sahra) demir madenlerinin bulunmasıdır. İkincisi ise Batı Sahra bölgesi üzerinde her iki ülkenin hak iddia etmesidir.⁵⁹ Şöyle ki Cezayir, sınırları içinde yer alan Doğu Sahra'nın bir uzantısı olan Batı Sahra'yı da topraklarına katıp okyanusa açılmak ve ürettiği demiri deniz yoluyla dünya pazarlarına sürmeyi planlıyordu. Fas ise sömürge öncesi dönemlerde sınırları içinde yer alan Doğu Sahra üzerinde hak iddia ederek bu zengin maden bölgesini topraklarına katmayı hedeflemiştir. Sınırdaki iki ülke arasında savaşın patlak vermesiyle Birlik devreye girdi.⁶⁰

Birlik, silahlı çatışmaların durdurulması ve iki ülke arasındaki bu sınır sorununu çözmek için Konsey'in istisnai toplantısında, bir dizi kararlar aldı. Bu kararlara göre: (1) Tüm askerî operasyonların bir an önce durdurulması; (2) her iki ülkenin de silahlı güçlerini savaş öncesi konumlarına geri çekmesi; (3) üye ülkelerden Mısır, Suriye, Libya, Lübnan ve Tunus'tan oluşan arabulucu bir komisyonun kurulması; (4) arabulucu komisyona uygun bir çalışma ortamı oluşturmak için iki ülkenin de propaganda kampanyalarını durdurmaları öngörüldü.⁶¹ Konsey'in aldığı bu kararlar gereği 29 Ekim'de arabulucu komisyon toplanarak Fas-Cezayir arasındaki sınır sorununu incelemiş ve aşağıdaki kararları almıştır: Ateşkes ilan edilecek, askerî güçler sınırların gerisine çekilecek, Fas, Tancup ve Hasi al-Bayda'dan çekildikten sonra sınır birlikleri konuşlandırılacak ve sonrasında iki ülke arasında görüşmeler başlayacaktır.⁶²

Ancak Fas, Tancup ve Hasi al-Bayda'dan çekilmeyi reddetmiştir. Birliğin üye ülkeleri üzerinde etkili bir mekanizmasının bulunmaması, üye ülkeler arasında çatışmaları çözmede yargı mekanizmasından yoksun olması ve alınan kararların yaptırım gücünden yoksun olması bu tür çatışmaları çözümsüz bırakmıştır. En nihayetinde aralarındaki sorunları çözmek için Birliğe üye ülkeler çözümü başka bölgesel veya uluslararası kuruluşlarda aramışlardır. Fas'ın Birliğin kararlarına uymaması, Cezayir'in sorunu aynı yıl Afrika Birliğine taşımasına neden olmuştur. Fas da sorunun Afrika Birliğinde görüşülmesini kabul edince Arap-Arap iki ülke arasında çıkan çatışma Arap

59 Mustafa Al-Khalfi, "Ezmatu'l-Alakati'l-Maghribiyye el-Cezairiyye wa Müşkiletu's-Sahra el-Ğarbiyye", (el-Jezira, Meleffatun Khassa, 2003), 3.

60 Al-Khalfi, "Ezmatu'l-Alakat," 4.

61 Abdulkadir al-Mukhademi, *Niza'atu'l-Hududi'l-Arabiyye*. (Daru'l-Fecr, 2004), 22.

62 al-Mukhademi, *Niza'atu'l-Hudud*, 123.

Birliğin elinden çıkmış, bölgesel bir örgüt olarak daha zayıf olan Afrika Birliğine geçmiştir. Birliğin Ocak 1964 yılında Kahire’de gerçekleştirilen Zirve Toplantısı’nda her iki ülkenin Dışişleri Bakanları arasında gerçekleştirilen görüşmede bu sorunlar ele alınmış ancak olumlu bir neticeye varılamamıştır.⁶³ Fas Arap Birliğinin ve Afrika Birliğinin bu sorunu çözebileceklerine olan kanaatini yitirmiş, her iki Birliği oluşturan ülkelerin sınırlarının sömürgeci güçler tarafından belirlendiğini iddia etmiştir.⁶⁴

Fas-Cezayir arasındaki bu anlaşmazlık 1967 yılında Fas’ın sorunu Birleşmiş Milletlere taşınmasıyla Arap Birliği tamamen devreden çıkmıştır. 1969, 1970 ve 1972 yıllarında BM gözetiminde yapılan görüşmelerde iki ülke arasındaki sınır çatışması bir çözüme bağlanmıştır. Buna göre Fas Tinduf’un Cezayir topraklarının bir parçası olduğunu; Cezayir de Batı Sahra’nın Fas topraklarının bir parçası olduğuna destek vereceklerine ve Tinduf bölgesinde her iki ülke ortaklaşa demir üretimine katkıda bulunacakları bir formül üzerinde anlaşma sağladılar.⁶⁵ 1974 Rabat Arap Birliği Zirve Toplantısı’nda Cezayir Devlet Başkanı Huvari Bumedyen Batı Sahra sorununun sadece Fas ve Moritanya’yı ilgilendirdiğini, Cezayir’in sömürgeci İspanya’ya karşı her iki ülkeyi sonuna kadar destekleyeceğini ifade etmiştir.⁶⁶ Aynı doğrultuda Arap Birliği de Batı Sahra’yı öncelikle İspanya’nın sömürgesinden kurtarmaya çalışmıştır. Aynı Zirve’de Fas ve Moritanya aralarında yaptıkları anlaşmada hâlâ İspanya sömürgesi olan Batı Sahra’yı kendi aralarında bölüşmüşlerdi.⁶⁷ BM’nin de baskısıyla alınan kararlar neticesinde Batı Sahra 1975 yılında İspanyol sömürgeciliğinden kurtulduktan sonra yapılan anlaşma gereğince kuzeyine Fas, güneyine ise Moritanya yerleşmiştir.⁶⁸

Sonuç

Arap Birliğinin üye ülkeleri arasında meydana gelen çatışmalara çözüm üretmede yetersiz kalması Birliğin örgütsel yapısından, üye ülkelerin farklı yönetim sistemlerinden ve dış güçlerin çıkarları doğrultusunda çatışmalara müdahil olmalarından kaynaklanmaktadır. Birliğin kuruluş Şartı’nda yer alan 5. 6. ve 7. maddeler çatışma süreciyle ilgili Birliğin yetkilerini, bu yetkilerin hangi organları tarafından kullanılacağını ve bu organların da hangi araçları kullanacağını açıkça belirtmiştir. Ancak bu maddelerdeki kısıtlayıcı şartlar

63 al-Mukhademi, *Niza`at`ul-Hudud*, 124.

64 Yassine-Hamdan and Pearson, *Arab Approaches*, 193.

65 al-Khalfi, “Ezmatu’l-Alakat,” 3.

66 al-Khalfi, “Ezmatu’l-Alakat,” 3.

67 Omar al-Ubeydi, *Muşkiletu’s-Sahra el-Ğarbiyye fi’s-Siyaseti’l-İqlimiyye li’l-Cami’ati’l-Arabiyye*, (B.D.N., 2012), 5-6.

68 Al-Khalfi, “Ezmatu’l-Alakat,” 4.

çatışma süreci ve tarafları üzerinde Birliğin kontrolünü zayıflatmıştır. Birliğin çatışmalara çözüm bulma yolunda aldığı kararların bağlayıcılığını sağlayacak cezai müeyyidenin olmaması, çatışma taraflarını çıkarları doğrultusunda kararlara uymayı tercih etme yoluna sevk etmiştir. Her iki çatışma tarafının da haklı olduğunu iddia ettiği ve taviz vermediği bir arabuluculuk veya tahkim sürecinde Birliğin çözüm üretmesini zorlaştırmıştır. Hatta bu çözümsüzlük tarafların çatışmayı başka bölgesel ya da uluslararası örgütlere götürmeye sevk etmiştir.

Birliğin bu kendi hukuki yapısından kaynaklanan yetersizliklerin yanında Birliğe üye ülkelerin yönetsel anlamda farklılıkları da çözüm süreçlerini etkilemiştir. Soğuk Savaş döneminde devrimci-cumhuriyetçi üye ülkeler ile muhafazakâr-kralıklar arasında Birlik içinde bir bloklaşma yaşanmıştır. Ekonomik bağlamda petrol üreten ülkelerin nüfuslarının az, gelirlerinin yüksek olması -ki bu ülkelerin çoğunluğu yine muhafazakâr-kralıklardan oluşur- Birlik içinde bir baskı aracı olmuştur. Diğer taraftan devrimci-cumhuriyetçi üyelerin çoğunluğunun tersine nüfuslarının yüksek, gelirlerinin düşük olması Birlik içinde ellerini nispeten zayıflatmıştır. Buna ilaveten, bölgede yükselen Sünni-Şii gerilimi Birlik üyelerine de yansımış, bu bağlamda kararlarda oy birliği olasılığını düşürmüştür.

Arap Birliğinin çatışma, süreç ve çözüm çabalarını etkileyen belki de en önemli faktördış güçlerin çatışma süreçlerinin müdahil olmalarıdır. Sömürgecilik döneminin emperyalist gücü İngiltere'nin 1970'li yıllara kadar uzanan etkisi, özellikle 1961 Irak-Kuveyt çatışmasında oynadığı rolden anlaşılabilir. Buna rağmen 1961 krizi Arap Birliğinin en başarılı gösterildiği vaka örneğidir. Çok yoğun ve başarılı bir diplomasi trafiğiyle Kuveyt'in bağımsızlığına yönelik Irak tehdidi ortadan kaldırılmış, Irak'ın tehdit olarak algıladığı İngiliz askerî gücü yerine Birliğin askerî güçleri Kuveyt'e yerleştirilmiştir. Bu, İngilizlerin bölgeden giderayak gösterdiği son güç gösterisiydi. Birliğin bu vakada başarılı olma sebeplerinden belki de en önemlisi dış müdahalenin zayıf olması ve Birliğin bağımsız hareket etmesidir. Hâlbuki 1990 ve 2003 Irak-Kuveyt çatışmasında Birlik aynı dinamikliği gösteremedi. Bu ikinci krizde ABD başından beri çatışma sürecine BM üzerinden müdahil olmuş, Birliğin rolü ve çabaları dostane arabuluculuk, uyarı ve nasihatler olmaktan öteye gidememiştir.

1961 Irak-Kuveyt çatışmasında Birlik süreci kontrol etmiş, savaşa dönüşmesini önlemiş ve en nihayetinde barışçıl yollarla çatışmayı çözmüştür. Ancak 1990 Irak-Kuveyt çatışmasında çatışmanın savaşa dönüşmesine engel olamamış, ancak süreç üzerinde kontrolünü tamamen kaybetmemiştir. Süreci BM, ABD ve müttefikleri idare etseler de Birlik süreçten tamamen

çekilmemiştir. Kuveyt'in işgalden kurtulmasında Birliğin üye ülkeleri de askerî koalisyonda yer aldıkları görülür. Oysa bu kriz sürecinin devamı olan 2003 Körfez krizinde Birliğin herhangi bir varlık gösteremediğini, sürecin tamamen ABD ve müttefikleri tarafından ve çıkarları doğrultusunda yönetildiği göze çarpar. Birlik Irak'ın işgaline engel olamamış ve işgal sonrası Irak'ın geleceği ABD'nin inisiyatifine bırakılmıştır.

Öte yandan Birlik, Fas-Cezayir silahlı çatışmasında arabuluculuk başlatmış, savaşın tırmanmasını önlemiş, çatışma taraflarına müzakere kanallarını açarak çatışmanın yatışmasını sağlamıştır. Ancak taraflar arasında ortak bir çözüm bulmada başarılı olamamıştır. Bu vakada Birliği tamamen başarısız göstermenin doğru olmadığını hatırlatmakta yarar vardır. Birlik nihai çözüm üretmese de çatışmayı diğer bölgesel ya da uluslararası örgütlere kaptırsa da savaşın yayılmasını ve şiddetini önlemiş her iki ülkenin liderlerini Birliğin çatısı altında bir araya getirerek gerginliği azaltmayı başarmıştır.

Bugünkü hâliyle Birlik, üye ülkeler arasında çıkan çatışmaları ve bu çatışmaların tarafları üzerinde sadece bir araya getirici, yatıştırıcı nitelikte dostane arabuluculuktan öteye geçmediği görüşü yaygındır. Yukarıda verilen iki vaka örneğinde görüldüğü gibi Arap Birliği çatışma tarafları üzerinde bir yaptırım gücü oluşturamamış, sorunları çözme mekanizmaları çalışsa da uygulama alanında engellerle karşılaşmıştır. Birlik içinde sorunlarının çözülmeğe kanaat getiren çatışma tarafları başka bölgesel ya da uluslararası örgütlere baş vurarak çözüm aramışlardır. Fas-Cezayir sorununu önce Afrika Birliğine kaptıran Arap Birliği, daha sonra da Birleşmiş Milletlere terk etmiştir. 1990 ile 2003 Irak-Kuveyt çatışmalarını en başından beri ABD ve BM'ye kaptırmış, kendi üyeleri arasında çıkan sorunları çözmede yetersiz kalmıştır. Ancak, 1961 Irak-Kuveyt çatışmasında Birliğin gösterdiği başarılı performansını göz ardı etmemek gerekir. Bu bağlamda Birliği tam anlamıyla başarısız bir bölgesel örgüt olarak göstermek yanlış bir değerlendirmedir. Arap Birliğinin çatışma süreçlerinin yönetimi ve çözümü üzerindeki inisiyatifini elinde tutabilmesi için ilgili maddeleri yaşanan vakalardan yeniden gözden geçirmeye, özellikle alınan kararlara yargısal bir nitelik kazandırmaya ihtiyacı kaçınılmazdır.

Kaynakça

Abdu, Şaban. Banurama Harbi'l-Khalic, Dirasat va Nusus Kararati Meclisi'l-Emn 1994-1990. Daru'l-Buraq, 1994.

Abdilmun'im, Ahmed Faris. Camiatu'd-Duwali'l-Arabiyye, 1945-1985, Merkezu'd- Dirasati'l-Wahdati'l-Arabiyye, Beyrut.

Abdurrezzak, Davud. 2003. Avamilu's-Saytarati ala'n-Niza'ati'l-Hududiyye fi'l-Cazirati'l-Arabiyyeti. B.D.N., 1986.

al-Khalfi, Mustafa. Ezmatu'l-Alakati'l-Mağribiyye al-Cezairiyye ve Muşkiletu's-Sahra el-Ğarbiyye. el-Jezira, Meleffatun Khassa, 2003.

al-Abidin, Usame. Niza'atu'l-Hudud ve'l-Wahdatu'l-Arabiyye. B.D.N., 2006.

al-Atibi, Ėalib. Cami'atu'd-Duvali'l-Arabiyye ve Hallu'l-Munaza'ati'l-Arabiyye. Riyad: Akademiyetu Nayif, 2010.

al-Mahafza, Ali. İslahu'l-Cami'ati'l-Arabiyye. Kuveyt: Markezu'd-Dirasati'l-İstrateciyye, 2009.

al-Mukhademi, Abdulkadir. Niza'atu'l-Hududi'l-Arabiyye. Daru'l-Fecr, 2004.

al-Mutayri, Nayif va Akharun. al-Alakatu'l-Kuveytiyye el-İrakiyye, B.D.N., 2003.

al-Raşıdi, Ahmed. Nizamu't Tasviyati'l-Munaze'ati'l-Arabiyye-el-Arabiyye, el-Merkezu'l-Arabi li'd-Dirasati'l-İstrateciyye, Yıl 2, Sayı 11, (Eylöl, 1997).

al-Raşıdi, Ahmed. "el-Cami'atu'l-Arabiyye ve Ezmatu'l-Khalij", Mecellatu'l-Ulumi'l-İctimaiyye, (el-Adedu'l-Evvel, 1991).

al-Şairi, Salih. Tasviyetu'n-Niza'ati'd-Devliyye Silmiyyen. Kahire: Maktabatu Medbuli, 2006.

al-Ubeydi, Omar. Muşkiletu's-Sahra el-Ğarbiyye fi's-Siyaseti'l-İqlimiyye li'l-Cami'ati'l-Arabiyye. B.D.N., 2012.

Babbitt, Eileen, Arvid Bell, Alain Lempereur, Brian Mandell, and Dana Wolf. *Negotiating Conflict in the Middle East and North Africa: A System Analysis after the Arab Spring, the Iran Nuclear Deal, and the Rise of ISIS*. The MENA Negotiation Report. Cambridge, MA: Harvard Kennedy School Negotiation Project, 2017.

Barnett, M. & Solingen, E. "Designed to Fail or Failure of Design? The Sources and Institutional Effects of the Arab League", in *Crafting cooperation: regional international institutions in comparative perspective*. Cambridge University Press, 2007.

Dakhlallah, Farah. "The League of Arab States and Regional Security: Towards an Arab Security Community?" *British Journal of Middle Eastern Studies*. 39. 3 (2012): 393-412.

Davud, Abdurrezzak. Avamilu's-Saytara ala'n-Niza'ati'l-Hududiyye fi'l-Jezirati'l-Arabiyye. B.D.N., 2003.

Ėuneymi, Muhammed Talat. el-Veciz fi'l-Kanuni'd-Devli: el-Nazariyyetu'l-Amme. İskenderiye: Daru'l-Cami'a, 2002.

Hamad, Macdi. Cami'atu'd-Duvali'l-Arabiyye: Medkhal ile'l-Mustakbel. Kuveyt: Matabi'i's-Siyasiyye, 2007.

Hilal, Alauddin. en-Nuzumu's-Siyasiyyetu'l-Arabiyye, Beirut: Merkezu'd-Dirasati'l-Wahdeti'l-Arabiyye, 2010.

Issawi, Charles. "The Bases of Arab Unity", *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, 31. 1 (1955): 36-47.

Mazahra, Menal. Devru Cami'ati-d-Duveli'l-Arabiyye fi Ezmeti'l-Khalici'l-Ula ve Teda'iiyetu. B.D.N., 1990.

Nye, Joseph. *Peace in Parts: Integration and Conflict in Regional Organization*. Boston: Little, Brown, 1971.

Pinfari, Marco. *Nothing but failure?: the Arab League and the Gulf Cooperation Council as mediators in Middle Eastern conflicts*. London: Crisis States Research Centre, 2009.

Pinfari, Marco. "Interregionalism and Multiparty Mediation: The Case of Arab Africa", *International Journal of Peace Studies*. 18. 1 (2013): 83-101.

Raslan, İbrahim. "Regional Organizations and Internal Conflict: The Arab League and the Arab Spring", BRICS Policy Center, Policy Brief, 2016.

Rida, Hilal. es-Sira'u ala'l-Kuwayt. Kahire: B.D.N., 1990.

Sarhan, Abdulaziz. el-Munazzamatu'd-Devliyye el-Alemiyye. Kahire: Daru'l-Fikr el-Arabi, 1974.

Selim, Muhammed es-Seyyid. "Devru'l Cami'ati'l-Arabiyye fi İderati'l-Munaza'at" içinde *Cami'atu'd-Duveli'l-Arabiyye: el-Waqi' ve'l-Tumuh*. Macmu'atu'l Muellifin, Beyrut: Merkezu'd-Dirasati'l-Wahdati'l-Arabiyye, 1983.

Siryani, Muhammed. El-Hududu'd-Devliyye fi'l-Watani'l-Arabi. Riyad: Akademiiyetu Nayif, 2011.

Tavares, Rodrigo. *Regional security: the capacity of international organizations*. London: Routledge, 2010.

The Charter of the Arab League, Google, Son erişim: 9 Mayıs 2021. <http://www.lasportal.org/ar/aboutlas/Pages/Charter.aspx>

Yassine-Hamdan, Nahla and Frederic S. Pearson. *Arab Approaches to Conflict Resolution Mediation, Negotiation and Settlement of Political Disputes*. Routledge, 2014.

Youssef, Hesham. "Mediation and Conflict Resolution in the Arab World: the Role of the Arab League". *OSCE Yearbook: Yearbook on the Organization for Security and Co-Operation in Europe (OSCE)*. 19. (2014): pp. 299-310.

Brexit: An Emerging Trade Opportunity in MENA

Recep YORULMAZ*

Savaş KAPTAN**

Received: 03/05/2021

Accepted: 21/07/2021

Citation: Yorulmaz, R., Kaptan, S., “Brexit: An Emerging Trade Opportunity in MENA”, Middle Eastern Studies, 13-3 (2021): 337-361

DOI: 10.47932/ortetut.931631

Abstract: Following UK’s exit from the EU, many countries—both in the Union and outside—have started to gauge Brexit’s possible impacts on their economies. Simply put, the EU countries will be affected negatively since they will be required to do some extra paperwork to import from or export to the UK from now on. On the other hand, non-EU countries have a chance to expand their export to the Kingdom, which is looking for improving its trade relations with the countries outside the Union. From this point of view, our study aims to investigate how the Middle Eastern and North African countries could benefit from this transition. We have made a sectoral analysis covering these countries to determine which sectors are advantageous in exporting to the Kingdom after the Brexit. We found that with Brexit, automotive sectors in Turkey, Morocco and Tunisia could enhance its export to the Kingdom. Businesses in Turkey, Morocco, Tunisia, and Egypt are likely to increase their exports for the textile sector. In the region, another critical industry is electrical machinery and its equipment in which Turkey, Egypt, Morocco, Israel, and UAE have an export potential. When we evaluate all the countries in the region, Turkey seems to have the highest export potential to the UK after the Brexit.

Keywords: Brexit, MENA, Turkey, Export, Trade

* Asst. Prof. Ankara Yıldırım Beyazıt University-TR, ryorulmaz@ybu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9769-2100

** Res. Asst. Ankara Yıldırım Beyazıt University-TR, savaskaptan1@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1401-6620

Brexit: OKA Bölgesi İçin Yeni Bir Ticaret Fırsatı

Recep YORULMAZ*

Savaş KAPTAN**

Geliş tarihi: 03/05/2021

Kabul tarihi: 21/07/2021

Atf: Yorulmaz, R., Kaptan, S., “Brexit: OKA Bölgesi İçin Yeni Bir Ticaret Fırsatı”, Ortadoğu Etütleri, 13-3 (2021): 337-361

DOI: 10.47932/ortetut.931631

Öz: Birleşik Krallık’ın Avrupa Birliği’nden (AB) ayrılmasıyla birlikte hem birlik ülkeleri hem de diğer birçok ülke bunun kendi ekonomileri üzerine etkisini hesaplamaya başladılar. AB ülkeleri İngiltere ile ticaret yapabilmek için artık fazladan bürokratik işlemlere maruz kalacaklarından dolayı bu süreçten negatif etkilenecekler. Ancak, birlik üyesi olmayan ülkeler tam tersi Birleşik Krallık ile ticaret hacimlerini artıracaklar ve bu durumdan faydalanma şansına sahip olacaklar. Bu bakış açısıyla, çalışmamızda Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin bu süreçten ne kadar fayda sağlayacaklarını irdelemektedir. Bu doğrultuda çalışmamızda Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerindeki sektörlerin tek tek ihracat potansiyelleri analiz edilmektedir. Bulunan sonuçlara göre; Brexit sonrası Türkiye, Fas ve Tunus’un otomotiv sektörlerinin Birleşik Krallık’a ihracatını artırması mümkün gözükmektedir. Tekstil sektöründe ise Türkiye, Fas, Tunus ve Mısır’ın ihracatını artırma potansiyeli olduğu görülmektedir. 3. olarak ihracat potansiyeli bakımından bölgenin diğer bir önemli sanayisi, elektrikli makineler ve bunların parçalarını üreten sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu alanda da Türkiye, Mısır, Fas, İsrail ve Birleşik Arap Emirlikleri’nin öne çıktığı görülmektedir. Bölgenin tüm ülkelerini değerlendirdiğimizde Türkiye’nin Birleşik Krallık’a ihracat potansiyeli bakımından oldukça önde olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Brexit, OKA, Türkiye, İhracat, Ticaret

* Doktor Öğr. Üyesi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi- TR, ryorulmaz@ybu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9769-2100

** Arş. Görevlisi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-TR, savaskaptan1@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1401-6620

بريكسيت: فرصة تجارية جديدة لمنطقة الشرق الأوسط وشمال إفريقيا

رجب يورولماز* سافاش كابتان**

تاريخ الاستلام: 2021/05/03 تاريخ القبول: 2021/07/21

اقتباس: يورولماز، ر.، كابتان، س.، "بريكسيت: فرصة تجارية جديدة لمنطقة الشرق الأوسط وشمال إفريقيا"، دراسات الشرق الأوسط، 337-361 (2021): 3-13

معرف الغرض الرقمي: 10.47932/ortetut.931631

الملخص

مع خروج المملكة المتحدة من الاتحاد الأوروبي، بدأت دول الاتحاد والعديد من الدول الأخرى في حساب تأثير ذلك على اقتصاداتها. ستتأثر دول الاتحاد الأوروبي سلبًا بهذه العملية لأنها ستعرض الآن لإجراءات بيروقراطية إضافية من أجل التجارة مع المملكة المتحدة. ولكن على العكس من ذلك، فإن الدول غير الأعضاء ستزيد حجم تجارتها مع المملكة المتحدة وستتاح لها فرصة للاستفادة من هذا الوضع. من وجهة النظر هذه، ندرس في دراستنا مدى استفادة دول الشرق الأوسط وشمال إفريقيا من هذا الوضع. في هذا الاتجاه، يتم تحليل إمكانات التصدير للقطاعات في دول الشرق الأوسط وشمال إفريقيا واحدة تلو الأخرى. وفقًا للنتائج التي تم العثور عليها؛ يبدو أنه من الممكن لقطاعات السيارات في تركيا والمغرب وتونس زيادة صادراتها إلى المملكة المتحدة بعد بريكسيت. أما في قطاع النسيج، يُلاحظ أن تركيا والمغرب وتونس ومصر لديها القدرة على زيادة صادراتها. ثالثًا، ومن حيث إمكانات التصدير، فإن القطاع المهم الآخر الذي يبرز في المنطقة هو قطاع إنتاج الآلات الكهربائية وأجزائها. ومن الواضح أن تركيا ومصر والمغرب وإسرائيل والإمارات تبرز في هذا المجال أيضًا. عند تقييم جميع دول المنطقة، نرى أن تركيا متقدمة جدًا من حيث إمكانات التصدير إلى المملكة المتحدة.

الكلمات المفتاحية: بريكسيت، الشرق الأوسط وشمال إفريقيا، تركيا، التصدير، التجارة

* دكتور عضو هيئة تدريس، جامعة يلدرم بيازيد - تركيا، ryorulmaz@ybu.edu.tr ، رقم أوركيد 0000-0001-9769-2100
** باحث مشارك، جامعة يلدرم بيازيد - تركيا، savaskaptan1@gmail.com ، رقم أوركيد: 0000-0003-1401-6620

I. Introduction

Following the Global Recession of 2008-09, which severely impacted European countries, the British economy was unable to fully recover, and job losses surged.¹ The unemployment rate rose from 5.26 percent in 2007 to roughly 8.04 percent in 2011, a significant jump for a mature economy like the United Kingdom (UK).² British citizens thus began accusing migrant workers from EU countries of robbing them of their jobs. It is worth noting that in the 2010s, more than 100,000 EU people relocated to the Kingdom each year in search of a job.³ Along with these changes, David Cameron, the Conservative Prime Minister of the coalition government from 2010 to 2015, stated in 2013 that a referendum on EU membership would be held if his party won the election in 2015. The referendum was held on 23 June 2016, after the Conservative Party won the election in 2015 and gained control of the government without forming a coalition. With 51.9 percent of the vote in favor of leaving, the referendum was declared a victory. Following the negotiation period with the EU after the referendum, the UK left the European Union officially on 31 January 2020, through a process called Brexit.

Many countries have expressed concern about the economic consequences of the withdrawal. Even if the UK and EU reach a free trade agreement that excludes taxes and customs duties, the trade volume will decline since EU countries will be needed to complete additional paperwork to import or export to the UK in the future.⁴ Exporters will need to get licenses and certificates for certain commodities. Before Brexit, international trade between them was like a local transaction with no bureaucracy, but that has now ended. Furthermore, the free trade agreement does not exclude either party from imposing taxes on imported goods in the future. Furthermore, labor mobility will be restricted due to the visa restrictions for persons traveling between the EU and the UK. As a result, the relationship between the European and British economies will face numerous challenges in the future years.

The UK's economic size unavoidably reveals how important Brexit is for global economies. In 2019, the country's Gross Domestic Product (GDP) was

1 Terazi, Ebru, and Seçil Şenel, "The effects of the global financial crisis on the central and eastern European Union countries", *International Journal of Business and Social Science*, Vol. 2, No. 17, 2011.

2 "World Development Indicators-DataBank", *World Bank*, 1 March 2021, <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=world-development-indicators>

3 Sumption, Madeleine, and Denis Kierans, "Work visas and migrant workers in the UK", *Migration Observatory briefing, COMPAS, University of Oxford, UK*, 2019.

4 "Brexit: Seven things changing on 1 January", 28 January 2021, <https://www.bbc.com/news/explainers-54195827>

2,829 billion dollars.⁵ It contributes 3% of global GDP, or roughly 87,799 billion dollars while accounting for 18% of EU output (15,626 billion dollars). On the one hand, many experts and institutions believe that the Kingdom will lose some economic influence after leaving the EU because it will lose some of its international demand. On the other hand, one of the positive outcomes of the leave is that the UK will not make any payments to the EU. In 2018, the government received 19 billion dollars, which is a significant sum.⁶

The UK's withdrawal can have a significant impact on its commercial relations with practically any country. According to the International Trade Centre (ITC), the UK's current goods trade volume in 2019 is 1,160 billion USD (468 billion USD export and 692 billion USD import).⁷ This volume represents 3% of global merchandise trade, which totals roughly 37,794 billion dollars. This number is a result of the UK's commercial contacts with roughly 200 countries. Furthermore, the Kingdom is one of the largest service exporters in the world, with 416 billion dollars in exports that account for 7% of all global service exports (6,098 billion USD). The overall volume of services trade is 700 billion dollars, with 284 billion dollars in imports, accounting for 5% of the global total (5,747 billion USD import).

Despite its economic share in the global market, Brexit also means that the country could make trade deals without the EU's consent. This will provide many opportunities for non-EU countries. The Kingdom will seek to expand its trade with distant markets by negotiating new trade agreements. Cheaper products outside the EU, lower trade costs, and new markets will be a new focus for the country. In this vein, the most crucial action of the Kingdom after the exit is the signing of a trade deal with Japan, named as Comprehensive Economic Partnership Agreement (CEPA).⁸ This agreement intends to improve commerce between Saudi Arabia and Japan by abolishing or lowering tariffs on various goods. Prior to this agreement, the UK traded with Japan under the EU-Japan Economic Partnership Agreement (EPA), which provided some tariff and duty exemptions. When compared to CEPA, the latter has a limited scope, indicating that the UK appears eager to enhance its commercial ties with non-EU nations in the foreseeable future. More crucially, this deal will pave the way for the United Kingdom to join the Trans-Pacific Partnership (TPP), which is currently inactive but may become operational in the future.

5 "World Development Indicators-DataBank", *World Bank*, 1 March 2021, <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=world-development-indicators>

6 "Office for National Statistics", *UK*, 3 March 2021, <https://www.ons.gov.uk/>

7 "Trade Map", *ITC*, 1 March 2021, <https://www.trademap.org/>

8 "Brexit: What trade deals has the UK done so far?", 8 February 2021, <https://www.bbc.com/news/uk-47213842>

Singapore, Brunei, New Zealand, Chile, Australia, Peru, Vietnam, Malaysia, Mexico, Canada, and Japan are among the 11 countries that have joined this cooperation.⁹

Currently, merchandise trade volume between the MENA countries and the United Kingdom is about 82 billion dollars, with MENA exporting 27 billion dollars and the UK exporting 55 billion dollars.¹⁰ The region gives a 28 billion USD trade deficit to the Kingdom. Petroleum products, precious metals, electrical machinery and equipment, fruits and vegetables are the main exports to the Kingdom, while high-tech products such as vehicles, machinery, mechanical appliances, electronic products, precious metals, stones, pearls, aircraft and parts thereof, and pharmaceutical products are the principal imports.

Apart from oil-dependent economies, certain states in the region, such as Morocco, Tunisia, and Egypt, have a more diverse economy. In this context, Morocco, a North African country bordering the Atlantic Ocean and the Mediterranean Sea, is worth considering. Unlike many states in the region, it is not an oil-dependent economy. Indeed, the country has a one-day delivery time to Spain and a two-day delivery time to the rest of Europe due to its geographic location. Morocco and the EU also have a trade agreement, making Morocco a significant trading partner for the EU. Morocco's Port of Tanger Med, the largest port in the Mediterranean and Africa, contributes to the country's worldwide commerce development.¹¹ Tunisia is another country in the region with a diverse economy. In 1995, it became the first Arab country to join the Euro-Mediterranean Partnership to facilitate bilateral commerce.¹² Following Tunisia, Egypt had joined this partnership in 2001. Like Tunisia and Morocco, Egypt's diversified economy also has other sources of income in addition to its oil revenues.

As a transcontinental country that straddles Asia and Europe, Turkey has a unique place among MENA countries due to its strategic location and economic clout. Customs unions and free trade agreements have connected Turkey to the EU market. In 2019, the country's entire merchandise trade volume was roughly 371 billion dollars, with 200 billion dollars in imports

9 "UK and Japan sign free trade agreement", *UK Government*, 23 October 2020.

10 "Trade Map", *ITC*, 1 March 2021, <https://www.trademap.org/>

11 "Moroccan automotive value chain profile and opportunities", 28 July 2020, <https://www.tradecommissioner.gc.ca/>

12 "Moroccan automotive value chain profile and opportunities", 28 July 2020, <https://www.tradecommissioner.gc.ca/ace-Methodology>", *German Development Institute/Deutsches Institut für Entwicklungspolitik (DIE)*, No. 25, 2018.

and 171 billion dollars in exports.¹³ The UK accounts for around 18.4 billion dollars of this merchandise trade volume. According to ITC data (2019), this amount accounts for 22% of the entire volume of 21 MENA nations, or 82 billion USD, demonstrating the importance of the Turkish economy in the region. Despite the other countries in the region, the Turkish economy gives a 5.6 billion USD trade surplus to the UK with a 12 billion USD export and 6.4 billion USD import. Due to its existing export potential, Turkey may increase its trade volume with the UK after Brexit. Parts for vehicles, precious metals, stones, pearls, textiles, electrical machinery, and some agricultural items are among Turkey's major exports to the Kingdom. Its technical strengths, accumulated productive knowledge, and low labor costs enable the country to compete and develop advanced products in several fields. Turkey, the world's 15th largest automobile producer and the fifth largest in Europe, is expected to make significant improvements in vehicle exports.¹⁴ Looking at the imports of Turkey from the Kingdom, the main products are machinery, mechanical appliances, vehicles, precious metals, stones, pearls, and some commodities such as iron and steel.

There are two important reasons to study Brexit's effect on MENA. First, the developing and least-developed economies in the MENA region like Algeria, Egypt, Iran, Iraq, Morocco, Syria, and Tunisia have a great potential in terms of demand for foreign goods of the developed economies like the UK. It is because of the requirement for massive infrastructure investments like highways, ports, airports, hospitals, schools etc. Second, the MENA region can export its cheap products (thanks to its relatively low-cost labor) more to the UK. Therefore, policymakers on both sides should evaluate all these opportunities to enhance their trade relations and benefit from this period.

Regarding these developments, our purpose in this study is to investigate how much the MENA countries will have a chance to improve their trade capacity with the UK since EU countries are expected to lose a share in the UK's trade while non-EU countries will be advantageous in this transition period. We examined the current trade volume between the MENA countries and the UK for this analysis using the International Trade Centre (ITC) data. Using sectoral data, we analyzed each sector individually. We then provided projections about the future trade capacity of the MENA countries with the UK.

Having introduced the main developments in the region and the scope of the Brexit, we review the literature in the next section. After that, detailed

13 "Trade Map", *ITC*, 1 March 2021, <https://www.trademap.org/>

14 "Automotive - Invest in Turkey", *Investment Office*, 10 March 2021.

analyses about the UK's trade potential with Turkey and the MENA region are investigated. Lastly, the fourth section concludes with a summary of the remarkable findings of our research and future projections about the trade relations between the UK, Turkey, and the MENA region.

2. Related Literature

Much of the studies about Brexit have stressed the impacts of the exit on the UK economy.^{15,16,17,18} There is no doubt that Brexit will be harmful to UK's economy and trade and thus the country's overall welfare. It is commonly known that being in a union facilitating international trade always contributes to members' trade capacity. According to Eaton & Kortum, declining trade liberalization increases the costs of goods, services, and intermediate goods under the comparative advantage hypothesis.¹⁹ When a country leaves the union, tariffs and duties will automatically raise the price of goods and services. Further, trade barriers decrease the product variety in the country, which directly affects social welfare.²⁰ Any extra cost in terms of tariffs and duties diminishes the motivation of businesses to import from foreign countries.

In parallel, Bloom et al. assert that the UK's exit process has led to a significant and long-lasting increase in uncertainties about the UK economy.²¹ These uncertainties, in turn, have diminished investments by nearly 11 percent from 2016 to 2019. Because of the investment decline, it is estimated that productivity has fallen by 2 to 5 percent. Busch & Matthes further forecast that the UK output could contract nearly 10 percent in a pessimistic scenario.²² Note that the pessimistic scenario is if the UK and the union members trade under the terms of WTO. The optimistic scenario is if the UK and the EU conclude a free trade agreement after the exit.

15 Nicholas Bloom, Philip Bunn, Scarlet Chen, Paul Mizen, Pawel Smietanka, and Gregory Thwaites. "The impact of Brexit on UK firms." No. w26218. *National Bureau of Economic Research*, 2019.

16 Berthold Busch and Jürgen Matthes. "Brexit-the economic impact: A meta-analysis." No. 10/2016. *IW-Report*, 2016.

17 Simionescu Mihaela. "The impact of Brexit on the UK inwards FDI." *Economics, Management and Sustainability* 3, no. 1 (2018).

18 Gemma Tetlow and Alex Stojanovic. "Understanding the economic impact of Brexit." *Institute for government* (2018): 2-76.

19 Jonathan Eaton and Samuel Kortum. "Technology, geography, and trade." *Econometrica* 70, no. 5 (2002): 1741-1779.

20 Paul Krugman. "Scale economies, product differentiation, and the pattern of trade." *The American Economic Review* 70, no. 5 (1980): 950-959.

21 Nicholas Bloom, Philip Bunn, Scarlet Chen, Paul Mizen, Pawel Smietanka, and Gregory Thwaites. "The impact of Brexit on UK firms." No. w26218. *National Bureau of Economic Research*, 2019.

22 Berthold Busch and Jürgen Matthes. "Brexit-the economic impact: A meta-analysis." No. 10/2016. *IW-Report*, 2016.

Similarly, Mihaela demonstrates that foreign direct investments in the UK could decrease by 65 to 90 percent, a considerably high prediction.²³ Note that he constructs a gravity model, which is the most used approach in estimating the economic effect of international trade policies. However, Busch & Matthes criticize the explanatory power of these models as they omit the interaction between markets and sectors.²⁴

By analyzing the sectoral merchandise trade data of the UK, Tetlow & Stojanovic also claim that there will be a considerable employment loss in some sectors, especially the financial sector.²⁵ Because business travelers will be required to apply for a visa after the exit, the financial sector will lose a significant number of customers. The financial services sector accounts for 8 percent of the UK's GDP and 12 percent of tax revenues.²⁶

Moreover, Bruno et al. indicate that foreign direct investments into the Kingdom will probably fall by nearly 22 percent.²⁷ According to the post-Brexit simulation of Dhingra et al., the UK's welfare loss could range between -1.3 (optimistic scenario) to -2.7 percent (pessimistic scenario).²⁸ Regarding these forecasts, Sampson, upon a survey of the literature, found huge differences between them, which shows the uncertainty about the British economy.²⁹

Alongside the impact on the UK itself, the exit is quite likely to influence other economies remarkably, especially in the EU region (Sampson, 2017).^{30,31,32} The main reason behind this is that the Kingdom is an important trading partner of the region and other world economies. Complementary to

23 Simionescu Mihaela. "The impact of Brexit on the UK inwards FDI." *Economics, Management and Sustainability* 3, no. 1 (2018).

24 Berthold Busch and Jürgen Matthes. "Brexit-the economic impact: A meta-analysis." No. 10/2016. *IW-Report*, 2016.

25 Gemma Tetlow and Alex Stojanovic. "Understanding the economic impact of Brexit." *Institute for government* (2018): 2-76.

26 Gloria Tyler. "Financial services: contribution to the UK economy." *House of Commons* (2015).

27 Randolph Bruno, Nauro Campos, Saul Estrin, and Meng Tian. "Gravitating towards Europe: an econometric analysis of the FDI effects of EU membership." *CEP technical paper*, Brexit analysis 3 (2016): 1-13.

28 Swati Dhingra, Hanwei Huang, Gianmarco Ottaviano, João Paulo Pessoa, Thomas Sampson, and John Van Reenen. "The costs and benefits of leaving the EU: trade effects." *Economic Policy* 32, no. 92 (2017): 651-705.

29 Thomas Sampson. "Brexit: the economics of international disintegration." *Journal of Economic perspectives* 31, no. 4 (2017): 163-84.

30 Ansgar Belke and Daniel Gros. "The economic impact of Brexit: Evidence from modelling free trade agreements." *Atlantic Economic Journal*, 45, no. 3 (2017): 317-331.

31 Swati Dhingra, Hanwei Huang, Gianmarco Ottaviano, João Paulo Pessoa, Thomas Sampson, and John Van Reenen. "The costs and benefits of leaving the EU: trade effects." *Economic Policy* 32, no. 92 (2017): 651-705.

32 Thomas Sampson. "Brexit: the economics of international disintegration." *Journal of Economic perspectives* 31, no. 4 (2017): 163-84.

the studies measuring Brexit's risk, Hassan et. al. found that Denmark, the Netherlands, South Africa, Sweden, France, Switzerland, and Germany are the most exposed countries.³³ Their method was based on the reports of the companies. They calculated the number of times 'Brexit' was used in the financial analysis reports and linked the number to the risk level. The analysis covers nearly 176 thousand reports in English from 2011 to 2019 belonging to 10,059 firms in 81 different countries.

Dhingra et al. forecast the impact of the leave by constructing a general equilibrium model covering 31 different sectors and 35 countries.³⁴ In the worst scenario, according to their calculation, Ireland, the closest partner of the Kingdom, will face a 2.4 percent welfare loss. Hassan et al. also estimate that investments declined 2.53 percent, and the employment rate decreased by 3.75 percent after the Brexit referendum.³⁵

Other EU countries will also face a welfare loss because of decreasing trade volume, but it will be less than the loss of the Kingdom.^{36,37,38} It is demonstrated that the most affected EU countries will be Netherlands, Belgium, Hungary, and Denmark.³⁹ Using Global Network Model, Vandenbussche further reveals that even the countries that do not have close trade ties with the UK will be worse off.⁴⁰ He claims that this situation emanates from the network effects in European global value chains involving Czech Republic, Hungary, Poland, Romania, Slovakia, Sweden.

On the other hand, for the non-EU countries, Dhingra et al. found that the UK's decision to leave will make them better off.⁴¹ Because the Kingdom will

33 Tarek Alexander Hassan, Stephan Hollander, Laurence Van Lent, and Ahmed Tahoun. The global impact of Brexit uncertainty. No. w26609. *National Bureau of Economic Research*, 2020.

34 Swati Dhingra, Hanwei Huang, Gianmarco Ottaviano, João Paulo Pessoa, Thomas Sampson, and John Van Reenen. "The costs and benefits of leaving the EU: trade effects." *Economic Policy* 32, no. 92 (2017): 651-705.

35 Tarek Alexander Hassan, Stephan Hollander, Laurence Van Lent, and Ahmed Tahoun. The global impact of Brexit uncertainty. No. w26609. *National Bureau of Economic Research*, 2020.

36 Ansgar Belke and Daniel Gros. "The economic impact of Brexit: Evidence from modelling free trade agreements." *Atlantic Economic Journal*, 45, no. 3 (2017): 317-331.

37 Thomas Sampson. "Brexit: the economics of international disintegration." *Journal of Economic perspectives* 31, no. 4 (2017): 163-84.

38 Vandenbussche, Hylke. "Sector-Level Analysis of the Impact of Brexit on the EU-28." *Report for Flanders Department of Foreign Affairs*, Belgium (2019).

39 Swati Dhingra, Hanwei Huang, Gianmarco Ottaviano, João Paulo Pessoa, Thomas Sampson, and John Van Reenen. "The costs and benefits of leaving the EU: trade effects." *Economic Policy* 32, no. 92 (2017): 651-705.

40 Hylke Vandenbussche. "Sector-Level Analysis of the Impact of Brexit on the EU-28." *Report for Flanders Department of Foreign Affairs*, Belgium (2019).

41 Swati Dhingra, Hanwei Huang, Gianmarco Ottaviano, João Paulo Pessoa, Thomas Sampson, and John Van Reenen. "The costs and benefits of leaving the EU: trade effects." *Economic Policy* 32, no. 92 (2017): 651-705.

switch from trading with the EU countries to non-EU countries, which is also our main concern in this study. Based on this finding of Dhingra et al., we claim that Turkey and the MENA countries will increase their export share in the UK market, which will be thoroughly analyzed in the next section.⁴²

Furthermore, there is another study by Lawless & Morgenroth, based upon a microsimulation covering 5205 different products, assessing the effect of the UK exit.⁴³ They construct their model with a projection of a no-deal between the EU and the UK. It is named the WTO scenario, implying that the UK will trade under WTO terms, not the EU's. Even though the UK has signed a trade deal with the region and continued free trade, the termination of this agreement is possible in the future. Therefore, it is of importance to evaluate a no-deal Brexit scenario.

For the no-deal Brexit scenario, Lawless & Morgenroth indicate that exports of the EU to the UK might decline 30 percent, and the export of the UK might decrease 22 percent.⁴⁴ They further analyze trade in sectors individually and find that the food and textile sectors might be affected harshly under the WTO scenario. Vandenbussche shows that 112,000 people might lose their jobs in the food and beverages sector across Europe.⁴⁵ For the textile sector, they calculate the expected employment loss as 130,000. Indeed, Lawless & Morgenroth reveal that the trade in the vehicles sector between the EU and the UK could decrease by over 60 percent.⁴⁶

In a similar vein, Bisciari surveys the long-term consequences of Brexit on the UK and the EU region economies.⁴⁷ He concludes that the small open economies of the region like Ireland, Luxembourg, Cyprus, and Malta will be hit harder relative to others. These economies, especially Ireland, Cyprus, and Malta, are also directly dependent on the British economy, making them very fragile in this transition period.

42 Swati Dhingra, Hanwei Huang, Gianmarco Ottaviano, João Paulo Pessoa, Thomas Sampson, and John Van Reenen. "The costs and benefits of leaving the EU: trade effects." *Economic Policy* 32, no. 92 (2017): 651-705.

43 Martina Lawless and Edgar LW Morgenroth. "The product and sector level impact of a hard Brexit across the EU." *Contemporary social science* 14, no. 2 (2019): 189-207.

44 Martina Lawless and Edgar LW Morgenroth. "The product and sector level impact of a hard Brexit across the EU." *Contemporary social science* 14, no. 2 (2019): 189-207.

45 Hylke Vandenbussche. "Sector-Level Analysis of the Impact of Brexit on the EU-28." *Report for Flanders Department of Foreign Affairs*, Belgium (2019).

46 Martina Lawless and Edgar LW Morgenroth. "The product and sector level impact of a hard Brexit across the EU." *Contemporary social science* 14, no. 2 (2019): 189-207.

47 Patrick Bisciari. "A survey of the long-term impact of Brexit on the UK and the EU27 economies." *National Bank of Belgium*, Working Paper No. 366, (2019).

3. Opportunities for the MENA After the Brexit

Unlike the existing literature on Brexit, our research study evaluates the sectoral merchandise trade statistics of the United Kingdom. It provides detailed information about the critical sectors, focusing on Turkey and the MENA region. As the existing literature points out that the UK will switch from trading with the EU countries to non-EU countries after the leave, it is noteworthy to analyze how Turkey and the MENA will share this transformation process.

In this sense, the considerable import potential of the UK will provide many opportunities for both the region and Turkey. The UK's total import volume is 3,273 billion USD in the last five years (2016-2020), which demonstrates the large import capacity of the country. The share of the MENA in the UK's import volume is considerably low, as we mentioned in the previous section. The total export of 21 MENA countries to the UK in the last five years (2016-2020) is 60 billion USD, i.e., 2 percent of the total import of the UK. If we add 57 billion USD export of Turkey, it will reach 117 billion USD, or 4 percent of the total volume. To evaluate how this ratio will be affected after Brexit, we should look at the main products imported by the UK from MENA countries and Turkey.

MENA countries' export to the UK are mainly mineral fuels, oils, and products made from these natural resources. As can be seen in Table 1, nearly 33 billion USD worth of petroleum products were imported from 2016 to 2020, which makes the MENA region the third biggest partner after Norway (77 billion USD) and the EU region (54 billion USD). It is important to note here that focusing on 5-year total data instead of yearly statistics shows the general trend and prevents misinterpretation based on one-year exceptions.

The share of MENA is approximately 13 percent of the total petroleum products imported by the UK. Algeria, Saudi Arabia, Qatar, the UAE, and Kuwait have a considerable share in this percentage. When we consider the 54 billion USD export of EU countries to the UK, Brexit provides a remarkable potential for MENA countries to expand their export volume. Many expect that the UK will increase its petroleum import from non-EU countries after the advantages arising from trade cooperation ends with Brexit. Thus main partners like Norway, Russian Federation, the US, Nigeria, Algeria, Saudi Arabia, and Qatar might be affected positively, according to our forecast.

Although Turkey is an oil-importing country, it exported 724 million USD worth of petroleum products in the 5-year-period (see Table 1). However, this amount is very low relative to Turkey's five-year total of 808 billion USD in

merchandise export from 2016 to 2020. Additionally, it seems nonsignificant compared to Turkey's nearly annual GDP of 700-800 billion USD (World Bank, World Development Indicators, 2019). Hence, the petroleum goods sector provides a limited opportunity for Turkey's export to the UK.

Table 1 UK's Import of Mineral fuels, mineral oils, and products of their distillation (Thousand USD)

Partner	2016-2020	
World	248,855,740	100.0%
Norway	76,741,375	30.8%
EU	53,830,462	21.6%
Netherlands	19,167,246	7.7%
Belgium	10,264,531	4.1%
France	6,361,546	2.6%
Sweden	6,146,921	2.5%
Ireland	2,466,280	1.0%
Finland	2,279,663	0.9%
Others	7,144,243	2.9%
MENA (total)	32,892,661	13.2%
Algeria	8,444,297	3.4%
Saudi Arabia	7,937,106	3.2%
Qatar	7,159,945	2.9%
UAE	4,370,478	1.8%
Kuwait	3,441,737	1.4%
Bahrain	689,498	0.3%
Egypt	481,501	0.2%
Oman	95,690	0.0%
Iraq	92,168	0.0%
Tunisia	80,955	0.0%
Israel	48,611	0.0%
Malta	46,991	0.0%
Others	3,684	0.0%
Russian Federation	24,551,699	9.9%
USA	23,359,953	9.4%
Nigeria	8,673,729	3.5%
India	3,229,254	1.3%
Canada	2,978,832	1.2%
Turkey	724,931	0.3%

Source: ITC calculations based on UN COMTRADE statistics, HM Revenue & Customs (HMRC) Unit: Thousand USD

Vehicles, parts, and accessories are the second crucial sector that offers opportunities for the MENA region, particularly Turkey. Table 2 indicates that the total export volume of MENA countries is nearly 13 billion USD for the years between 2016-2020. However, Turkey holds 11.8 billion dollars, meaning that the MENA region has limited potential, whereas Turkey has a clear advantage. Many foreign automotive companies such as Mercedes-Benz, Ford, Fiat, Hyundai, Toyota, Renault, Isuzu, and domestic firms like Temsa, Tofaş, Tümosan etc, are based in Turkey. By the end of 2018, Turkey was the 15th largest automotive producer in the world and the fifth largest in Europe.

When we look at the general picture in the import of vehicles and their parts, the EU has an 84 percent share in UK's imports. As a result, for nations like Turkey, the question of how much the UK's vehicle imports from the EU will be affected is critical. On the other hand, Turkey faces stiff competition from Japan, Korea, China, and the United States. Because of the UK-Japan Comprehensive Economic Partnership Agreement (CEPA) signed on 11 September 2020, which will undoubtedly bring several benefits/privileges to Japanese exporters, Japanese exporters will receive the biggest share after Brexit. Significantly, this deal will pave the way for the United Kingdom to join the Trans-Pacific Partnership (TPP), which is currently inactive but may become operational in the future. Singapore, Brunei, New Zealand, Chile, Australia, Peru, Vietnam, Malaysia, Mexico, Canada, and Japan are among the 11 countries that have joined this collaboration. Without a doubt, signing a trade deal with the United Kingdom will be important for Turkey to obtain a competitive advantage over these suppliers in the automobile industry.

Apart from Turkey's potential, which stems from its accumulated productive knowledge and technical capabilities, Morocco might benefit considerably from Brexit with its burgeoning automotive sector and existing knowledge. In recent years, the country's vehicle sector has emerged as the most important export channel, accounting for 25% of total export volume. In doing so, Morocco is Africa's second-largest automobile manufacturer. Large automotive corporations such as Renault-Nissan, PSA, and China's BYD, as well as approximately 250 other companies in the industry, produce automobiles in Morocco and export them to other nations, mainly European countries. In 2000, the country signed an Association Agreement with the EU, which covers trade cooperation. Thanks to its geographic location, shipping time between Morocco and EU countries is only one or two days. In addition, Morocco's Port of Tanger Med, which is the largest port in the Mediterranean and Africa, offers a significant competitive advantage over its competitors.

Another remarkable feature of the car industry is that the UAE was unable to capitalize on its potential in the UK market. The total exports in this sector were 12 billion USD in 2019. However, in the same year, the sector only exported 0.08 billion USD worth of vehicles to the Kingdom due to the UK government's high tariffs (compared to Turkey, Morocco, and Tunisia).

Table 2 UK's Import of Vehicles other than railway or tramway rolling stock, and parts and accessories thereof

Partner	2016-2020	
World	355,540,144	100.0%
EU	297,546,913	83.7%
Germany	127,095,218	35.7%
Belgium	43,523,006	12.2%
Spain	28,801,486	8.1%
France	22,350,064	6.3%
Netherlands	15,334,708	4.3%
Italy	12,797,476	3.6%
Poland	8,488,921	2.4%
Czech Republic	7,636,067	2.1%
Slovakia	7,480,713	2.1%
Sweden	6,497,515	1.8%
Austria	5,032,189	1.4%
Hungary	2,917,688	0.8%
Portugal	3,978,654	1.1%
Other EU countries	5,613,208	1.6%
Japan	14,146,859	4.0%
Turkey	11,788,907	3.3%
Korea	8,437,958	2.4%
China	5,908,497	1.7%
USA	4,251,571	1.2%
Thailand	3,243,891	0.9%
MENA (total)	1,100,038	0.3%
Morocco	615,037	0.2%
Tunisia	136,915	0.0%
Other MENA countries	348,086	0.1%
Source: ITC calculations based on UN COMTRADE statistics, HM Revenue & Customs (HMRC) Unit: Thousand USD		

Precious or semi-precious metals, stones, and pearls are the third group of products that the UK imports primarily from the Middle East and Turkey. From 2016 to 2020, the UK's total imports reached 358 billion USD, making it a very substantial market (see Table 3). Switzerland, Canada, and the

United States are the three largest partners. Following these economies, EU countries rank fourth, accounting for 11% of the total volume of 41 billion dollars. Turkey has a volume of 6.7 billion USD in this category, more than twice the sum of the 21 MENA nations. After the automotive sector, Turkey's main export to the United Kingdom is jewelry. Therefore Brexit could open many doors for Turkish businesses in this sector. However, with a matured and regulated industry dating back to the 1880s, Swiss-made products enjoy a significant comparative advantage over their competitors in this market.⁴⁸ At first look, it appears like Brexit will benefit Swiss firms by making them more competitive than EU firms.

The MENA economies have a limited share in the jewelry market in the UK. With a volume of 2.6 billion dollars, they account for less than 1% of the Kingdom's total jewelry imports. The UAE, with 1.3 billion dollars in exports, Israel, with 1.1 billion dollars, and Saudi Arabia, with 0.2 billion dollars, are the Kingdom's biggest regional partners. In light of Brexit, it appears that jewelry is the UAE's second most important exported good after petroleum products.

48 "The Precious Metals Industry in Switzerland's Economy", *Institut de macroéconomie appliquée*, 15 March 2021, <http://www.asfcmp.ch/pdf/precious-metals-industry-in-switzerlands-economy.pdf>

Table 3 UK's Import of Natural or cultured pearls, precious or semiprecious stones, precious metals, metals clad

Partner	2016-2020	
World	358,093,072	100.0%
Switzerland	54,286,480	15.2%
Canada	51,452,759	14.4%
USA	47,186,768	13.2%
EU	41,102,319	11.5%
Germany	13,661,825	3.8%
France	8,338,294	2.3%
Spain	4,303,442	1.2%
Italy	3,723,863	1.0%
Belgium	3,713,644	1.0%
Poland	2,637,140	0.7%
Sweden	1,637,334	0.5%
Other EU countries	3,086,777	0.9%
South Africa	31,501,060	8.8%
Russian Federation	29,320,421	8.2%
Australia	26,018,670	7.3%
Hong Kong, China	24,199,055	6.8%
Japan	9,919,694	2.8%
Uzbekistan	8,408,943	2.3%
Turkey	6,702,174	1.9%
Mexico	4,443,886	1.2%
Brazil	3,862,249	1.1%
India	3,142,142	0.9%
Kazakhstan	2,739,560	0.8%
MENA (total)	2,652,714	0.7%
UAE	1,258,172	0.4%
Israel	1,079,235	0.3%
Saudi Arabia	179,925	0.1%
Other MENA countries	135,352	0.0%

Source: ITC calculations based on UN COMTRADE statistics, HM Revenue & Customs (HMRC) Unit: Thousand USD

Articles of apparel and clothing are the fourth leading group of products that provide a potential for the MENA region, particularly Turkey. Turkey is the world's sixth-largest textile supplier and the third-largest in the European Union.⁴⁹ Besides, Turkey is a leading actor in the UK's textile market. From 2016 to 2020, the country exported 6.1 billion dollars worth of textile items to

49 "Textile Industry in Turkey in 2020", *ERAI Turkey*, 12 May 2020, <https://eraiturkey.com/news/textile-industry-in-turkey-in-2020/>

the Kingdom, making it the third-largest supplier (see Table 4). The Turkish textile industry dates back to the Ottoman Empire.⁵⁰ The country's textile industry employs around 72 thousand people and earns over \$60 billion in annual sales. From this point of view, Turkey, with its robust textile sector, could benefit from Brexit by expanding its export to the UK.

As expected, Turkey's major rivals in the UK's textile market are China, the world's largest textile manufacturer,⁵¹ and Bangladesh, the world's second-largest Readymade Garment (RMG) exporter.⁵² In the UK market, Turkey and the MENA countries face stiff competition from China, which has dramatically increased its trade capacity. Textiles and garments are also one of Bangladesh's most developed industries. Bangladesh would aim to improve its trade links with the UK after the Brexit because textile items account for 80% of the country's overall exports. Thanks to its low labor costs, this country is a formidable competitor for the economies of the Middle East and North Africa, as well as Turkey.

When we look at the MENA region's textile export potential, we see a relatively low volume for the years between 2016 and 2020. Between 2016 and 2020, 21 MENA nations exported 644 billion USD in textile items. Morocco, Tunisia, Egypt, and the United Arab Emirates are the largest exporters of these goods to the United Kingdom. Morocco receives attention due to its 294 million USD textile export volume to the Kingdom. The textile and clothing sector accounts for 15 percent of Morocco's economy.⁵³ Regarding Morocco's international trade capacity with continental Europe, Brexit could open doors for the textile industry.

50 Shahbandeh, M. (2021). Textiles and clothing industry in Turkey. 2 December 2020, <https://www.statista.com/topics/4844/textiles-and-clothing-industry-in-turkey/>

51 "Textile business Industry in China - Chinese Textile sector import and export overview", *Infomedia*, 15 March 2021, <https://www.textileinfomedia.com/textile-industry-in-china>

52 "What Makes Bangladesh — A Hub Of Garment Manufacturing?", 18 July 2018.

53 "Morocco: Improving the international competitiveness of the textile and clothing sector", 15 March 2021.

Table 4 Articles of apparel and clothing accessories, knitted or crocheted

Partner	2016-2020	
World	62,060,970	100.0%
EU	18,346,575	29.6%
Netherlands	3,477,439	5.6%
Italy	3,270,527	5.3%
Germany	3,202,396	5.2%
Belgium	1,979,949	3.2%
France	1,936,135	3.1%
Spain	1,348,774	2.2%
Other EU countries	3,131,355	5.0%
China	12,898,144	20.8%
Bangladesh	9,018,059	14.5%
Turkey	6,095,816	9.8%
India	3,646,496	5.9%
Cambodia	3,316,491	5.3%
Pakistan	2,131,666	3.4%
Sri Lanka	1,598,150	2.6%
Vietnam	1,052,254	1.7%
MENA (total)	664,464	1.1%
Morocco	293,691	0.5%
Tunisia	141,754	0.2%
Egypt	108,322	0.2%
UAE	84,728	0.1%
Other MENA countries	35,969	0.1%
Myanmar	502,238	0.8%
Indonesia	425,292	0.7%
Hong Kong, China	375,993	0.6%

Source: ITC calculations based on UN COMTRADE statistics, HM Revenue & Customs (HMRC) Unit: Thousand USD

Electrical machinery, equipment, parts thereof, and some electronic goods are other prominent items exported by Turkey and MENA nations to the Kingdom. EU countries account for about half of the total volume of exports in this industry, making them an important partner of the Kingdom (see Table 5). Following the EU, the top exporters of electrical items are China, the United States, Vietnam, Chinese Taipei (Taiwan), Japan, and Turkey. Turkey's exports of these products to the Kingdom nearly double the total of 21 MENA nations, at 6.1 billion USD for 2016–2020.

In comparison to the Middle East and North Africa economies, Turkey has a well-developed electrical machinery sector. According to figures from the Turkish Machinery Federation (MAKFED), total production in the electrical

machinery sector reached more than 20 billion dollars in 2018.⁵⁴ The annual export volume of this sector is around 9 billion USD. Hence, the Brexit era provides visible opportunities for the Turkish electrical machinery sector.

Table 5 Electrical machinery and equipment and parts thereof; sound recorders and reproducers, television

Partner	2016-2020	
World	298,749,839	100.0%
EU	140,822,234	47.1%
Netherlands	35,289,996	11.8%
Germany	28,596,473	9.6%
France	9,897,007	3.3%
Poland	8,747,162	2.9%
Ireland	8,114,302	2.7%
Czech Republic	7,203,106	2.4%
Italy	6,375,780	2.1%
Spain	4,860,978	1.6%
Belgium	4,760,550	1.6%
Denmark	4,196,019	1.4%
Hungary	4,180,148	1.4%
Slovakia	4,030,359	1.3%
Other EU countries	14,570,354	4.9%
China	78,307,311	26.2%
USA	21,351,813	7.1%
Vietnam	10,996,584	3.7%
Taipei, Chinese	7,448,547	2.5%
Japan	7,150,283	2.4%
Turkey	6,094,724	2.0%
Malaysia	3,820,811	1.3%
MENA (total)	3,455,559	1.2%
Egypt	1,158,542	0.4%
Morocco	931,666	0.3%
Israel	569,393	0.2%
UAE	492,545	0.2%
Tunisia	136,828	0.0%
Malta	56,553	0.0%
Saudi Arabia	46,830	0.0%
Other MENA countries	63,202	0.0%
Source: ITC calculations based on UN COMTRADE statistics, HM Revenue & Customs (HMRC) Unit: Thousand USD		

54 "Makine İmalat Sektörü, Türkiye ve Dünya Değerlendirme Raporu", *MAKFED*, October 2019, <http://makfed.org/images/s/DegerlendirmeRaporu.pdf>

Egypt, which follows Turkey in terms of industrial capability, exports a significant amount of electrical machinery to the Kingdom. From 2016 to 2020, the Egyptian electrical machinery sector's export volume is expected to be 1.2 billion USD. The country's total annual electrical machinery export volume to the world is around 1.5 billion USD. Similarly, Morocco has a remarkable production capability in the machinery sector, which can be seen in its export performance. As a result, the country's electrical machinery exports to the Kingdom are expected to total over 930 billion dollars over the five years from 2016 to 2020. Furthermore, Israel, the United Arab Emirates, Tunisia, Malta, and Saudi Arabia are among the MENA nations that export electrical machinery to the Kingdom.

4. Evaluations and Prospects

The share of the UK's economy in the world output has considerably declined in recent years. The 2008-09 Global Financial crisis has further worsened this situation for the country. As a reaction to these developments, the Kingdom wanted to leave the Union to design its policies independently and regain power. Brexit has many consequences for the world economies. While non-EU countries could have a chance to increase their export to the UK, the EU countries could lose their free trade advantages and suffer economic repercussions.

In this vein, the MENA region economies could enhance their export to the Kingdom. However, as revealed in the previous section, the current trade volume between the MENA region and the Kingdom is very low, and the main export goods are petroleum products. This is because region economies have an undeveloped economic structure. If they can successfully increase the degree of complexity of goods produced in the country and diversify their product range, they could have a chance to get a share in the UK's trade market after the exit. In this regard, they should implement appropriate tax incentives in the productive sectors and make their domestic companies more competitive in the international market. Also, they must seek to sign trade deals with the Kingdom in order to be able to get a share in the UK market in this new era because developed economies have already started to secure trade deals like the Comprehensive Economic Partnership Agreement (CEPA). If the UK signs the CEPA, it will make Japanese exporters more competitive in the UK market and limit the opportunities for MENA countries in the Brexit era.

Apart from these problems, when we evaluate region economies individually, some of them have a remarkable potential to raise their trade

capacity with the UK after the exit. With its developed automotive and textile sectors, Turkey could be shown as one of them, as it is already an important supplier in the UK. After the exit, Turkey could gain more share in the automotive sector of the UK. We suggest that the Turkish government increase its support in this sector to make it more competitive in the UK's automotive market.

Besides, in the UK market, Turkey is the 3rd largest supplier of textile products. As the history of the textile sector in the country goes back to the 16th century, its potential is certainly non-negligible. Therefore, the Turkish government should encourage companies to export textile products to the Kingdom. There may be some tax incentives, advertising supports, and exemptions.

After Turkey, Morocco is another country in the region that can produce sophisticated products, and the main advantage of the country is its proximity to trade routes. Thanks to these advantages, the export of the Moroccan automotive sector to European countries, including the UK, is considerably high. Also, Morocco is an important supplier of textile products in the Kingdom. Therefore, the exit will provide several opportunities for the country regarding its export capacity to the Kingdom. We suggest that the Moroccan government implement policies supporting automotive and textile exporters to the Kingdom, which will remarkably contribute to the country's economic growth in the medium term.

In addition to Turkey and Morocco, other region economies like Egypt, Israel, and the UAE could enhance their trade share in the UK market. These countries export electrical machinery products to the Kingdom, and we think that the exit will affect these sectors positively. As revealed in the previous section, Egypt has recorded 1.2 billion USD export volume to the Kingdom in this sector in the last five years, which is considerably high. Therefore, the exit could be a significant opportunity for Egypt to increase its electrical machinery export.

Aside from these positive impacts of the exit on the region, Malta, as a small MENA economy, could lose its trade share in the UK market due to being a member of the EU. As mentioned above, we expect that the EU countries will be affected negatively by this transition period because of rising bureaucracy with the exit. Therefore, the government of Malta should try to retain pre-Brexit conditions in trade relations by new agreements.

References

- Amirah, El-Haddad, "Exporting for growth: identifying leading sectors for Egypt and Tunisia using the Product Space Methodology", *German Development Institute/Deutsches Institut für Entwicklungspolitik (DIE)*, No. 25, 2018.
- Belke, Ansgar, and Daniel Gros. "The economic impact of Brexit: Evidence from modelling free trade agreements." *Atlantic Economic Journal*, 45, no. 3 (2017): 317-331.
- Bisciari, Patrick. "A survey of the long-term impact of Brexit on the UK and the EU27 economies." *National Bank of Belgium*, Working Paper No. 366, (2019).
- Bloom, Nicholas, Philip Bunn, Scarlet Chen, Paul Mizen, Pawel Smietanka, and Gregory Thwaites. "The impact of Brexit on UK firms." No. w26218. *National Bureau of Economic Research*, 2019.
- Bruno, Randolph, Nauro Campos, Saul Estrin, and Meng Tian. "Gravitating towards Europe: an econometric analysis of the FDI effects of EU membership." *CEP technical paper*, Brexit analysis 3 (2016): 1-13.
- Busch, Berthold, and Jürgen Matthes. "Brexit-the economic impact: A meta-analysis." No. 10/2016. *IW-Report*, 2016.
- Dhingra, Swati, Hanwei Huang, Gianmarco Ottaviano, João Paulo Pessoa, Thomas Sampson, and John Van Reenen. "The costs and benefits of leaving the EU: trade effects." *Economic Policy* 32, no. 92 (2017): 651-705.
- Eaton, Jonathan, and Samuel Kortum. "Technology, geography, and trade." *Econometrica* 70, no. 5 (2002): 1741-1779.
- Emerson, Michael. "Which model for Brexit?." In *After Brexit*, pp. 167-188. *Palgrave Macmillan, Cham*, 2017.
- Hassan, Tarek Alexander, Stephan Hollander, Laurence Van Lent, and Ahmed Tahoun. "The global impact of Brexit uncertainty." No. w26609. *National Bureau of Economic Research*, 2020.
- Kohnert, Dirk. "The impact of Brexit on francophone Africa." *Review of African Political Economy* 46, no. 162 (2019): 673-685.
- Krugman, Paul. "Scale economies, product differentiation, and the pattern of trade." *The American Economic Review* 70, no. 5 (1980): 950-959.
- Lawless, Martina, and Edgar LW Morgenroth. "The product and sector level impact of a hard Brexit across the EU." *Contemporary social science* 14, no. 2 (2019): 189-207.
- "Makine İmalat Sektörü, Türkiye ve Dünya Değerlendirme Raporu", *MAKFED*, October 2019, <http://makfed.org/images/s/DegerlendirmeRaporu.pdf>

Mihaela, Simionescu. "The impact of Brexit on the UK inwards FDI." *Economics, Management and Sustainability* 3, no. 1 (2018).

Sampson, Thomas. "Brexit: the economics of international disintegration." *Journal of Economic perspectives* 31, no. 4 (2017): 163-84.

Shahbandeh, M. "Textiles and clothing industry in Turkey." 2 December 2020, <https://www.statista.com/topics/4844/textiles-and-clothing-industry-in-turkey/>

Sumption, Madeleine, and Denis Kierans, "Work visas and migrant workers in the UK", *Migration Observatory briefing, COMPAS, University of Oxford, UK*, (2019).

Terazi, Ebru, and Seçil Şenel, "The effects of the global financial crisis on the central and eastern European Union countries", *International Journal of Business and Social Science*, 2, no. 17, (2011).

Tetlow, Gemma, and Alex Stojanovic. "Understanding the economic impact of Brexit." *Institute for government* (2018): 2-76.

Tyler, Gloria. "Financial services: contribution to the UK economy." *House of Commons* (2015).

Vandenbussche, Hylke. "Sector-Level Analysis of the Impact of Brexit on the EU-28." *Report for Flanders Department of Foreign Affairs, Belgium* (2019).

"Automotive - Invest in Turkey", *Investment Office*, 10 March 2021.

"Brexit: Seven things changing on 1 January", 28 January 2021, <https://www.bbc.com/news/explainers-54195827>

"Brexit: What trade deals has the UK done so far?", 8 February 2021, <https://www.bbc.com/news/uk-47213842>

"Iran's Economic Update", *World Bank*, 9 October 2019, <https://www.worldbank.org/en/country/iran/publication/economic-update-october-2019>

"Morocco: Improving the international competitiveness of the textile and clothing sector", 15 March 2021.

"Moroccan automotive value chain profile and opportunities", 28 July 2020, <https://www.tradecommissioner.gc.ca/>

"Office for National Statistics", *UK*, 3 March 2021, <https://www.ons.gov.uk/>

"Over 100,000 Reported Killed in Yemen War", *ACLED*, 31 October 2019.

"Textile business Industry in China - Chinese Textile sector import and export overview", *Infomedia*, 15 March 2021, <https://www.textileinfomedia.com/textile-industry-in-china>

"Textile Industry in Turkey in 2020", *ERAI Turkey*, 12 May 2020, <https://eraiturkey.com/news/textile-industry-in-turkey-in-2020/>

“The economic context of Malta - Economic and Political Overview - Nordea Trade Portal”, April 2021, <https://www.nordeatrade.com/fi/explore-new-market/malta/economical-context>

“The Precious Metals Industry in Switzerland’s Economy”, *Institut de macroéconomie appliquée*, 15 March 2021, <http://www.asfcmp.ch/pdf/precious-metals-industry-in-switzerlands-economy.pdf>

“The unprecedented mass protests in Lebanon explained”, 22 September 2020, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2019/11/lebanon-protests-explained/>

“Trade Map”, *ITC*, 1 March 2021, <https://www.trademap.org/>

“UK and Japan sign free trade agreement”, *UK Government*, 23 October 2020.

“Yemen-Global Focus”, *UNHCR*, 9 March 2021, <https://reporting.unhcr.org/node/2647>

“Why has the Syrian war lasted 10 years?”, 12 March 2021, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-35806229>

“World Development Indicators-DataBank”, *World Bank*, 1 March 2021, <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=world-development-indicators>

“What Makes Bangladesh — A Hub Of Garment Manufacturing?”, 18 July 2018.

Sovyetler Birliği'nin Afganistan Müdahalesi: Türkiye'de Ulusaşırı Dayanışma ve Savaş Gnlllğ

Ahmet Yusuf ÖZDEMİR*

Fuat AKSU**

Geliş tarihi: 04/06/2021

Kabul tarihi: 26/07/2021

Atıf: zdemir, A., Aksu, F., “Sovyetler Birliği'nin Afganistan Müdahalesi: Türkiye'de Ulusaşırı Dayanışma ve Savaş Gönüllülüğü”, Ortadoğu Etütleri, 13-3 (2021): 363-394

DOI: 10.47932/ortetut.947734

z: Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a yönelik müdahalesi, Soğuk Savaş dönemi-nin bölgesel ve küresel politik etkileri açısından en önemli krizlerinden birisidir. On yıl süre ile devam eden çatışma yalnızca savaşın tarafları üzerinde değil daha geniş anlamda ulusaşırı dayanışma ağının oluşmasına etki etmiş ve toplumsal bir hafızanın zeminini de hazırlamıştır. Bu durum, kendisini gerek yazılı basında gelişmelerin takibi ve edebi metinlerin üretimi gerekse de fiziki olarak bireylerin savaşa gönüllü olarak katılmaları şeklinde göstermiştir. Bu süre zarfında coğrafyaya seyahat eden ve savaşın bitimini takip eden süreçte bölgeyi kendi faaliyetleri için merkez edinen terör örgütlerinin ortaya çıkması bu dönemde gerçekleşen katılımların önemli ölçüde güvenlik perspektifinden incelenmesi sonucunu doğurmuştur. Mevcut literatürün Arapça konuşan ülkelerden Afganistan'a gerçekleşen seferberliğe odaklanmasına karşın Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a müdahalesinin farklı ülkelerde nasıl yankı uyandırdığı üzerine yapılacak bir inceleme, olgunun bütüncül bir şekilde anlaşılmasına da imkn sağlayacaktır. Bu bilgiler işığında, çalışmada Türkiye'de krizin meydana getirdiği etkilerden hareketle özellikle dönemin İşlamcı dergi ve gazetelerinde oluşan ulusaşırı dayanışma olgusu ve bunun bir uzantısı olarak savaş gönüllülüğü analiz edilecektir. Gönüllülerin savaşa dair kaleme aldıkları eserlerin de incelenmeye dâhil edilmesi kurgulanan ideal ile karşılaşılan gerçeklik arasında ortaya çıkan karşıtlığa dikkat çekmesi açısından önemli bir husustur.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler Birliği, Afganistan, Yabancı Savaşçılar, Ulusaşırı Savaş Gönüllülüğü, Ulusaşırı Dayanışma.

** Doktora Adayı, Yıldız Teknik Üniversitesi-TR, a.yusufozdemir@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8281-9009

* Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi-TR, fuataksu@tfpcrises.org, ORCID: 0000-0002-3693-6666

Soviet Union's Intervention in Afghanistan: Transnational Solidarity and War Volunteering in Turkey

Ahmet Yusuf ÖZDEMİR*

Fuat AKSU**

Received: 04/06/2021

Accepted: 26/07/2021

Citation: Özdemir, A., Aksu, F., “Soviet Intervention in Afghanistan: Transitional Solidarity and War Volunteering in Turkey”, *Middle Eastern Studies*, 13-3 (2021): 363-394

DOI: 10.47932/ortetut.947734

Abstract: The Soviet Union's intervention in Afghanistan is one of the most significant crises of the Cold War period in terms of its political impacts at the regional and global level. The decade-long conflict not only affected the warring parties, but also created a broader transnational solidarity network, and laid the groundwork for social memory. This situation manifested itself in the form of following the developments from the print media and producing literary texts, as well as the voluntary participation of individuals in the war. During this period, the emergence of terrorist organizations that travelled to the region and turned the arena into a center for their activities following the end of the war, intensified concerns over security to a great extent. Although current literature focuses on the mobilization among Arabic-speaking countries, an examination of how the Soviet intervention in Afghanistan resonated in other countries shall provide a holistic understanding of the phenomenon. In light of this, this study analyses the transnational solidarity phenomenon that emerged especially in Islamic magazines and newspapers of the period, and war volunteering as an extension thereof, based on the effects of the crisis in Turkey. Including the works written by war volunteers in the analysis is important in terms of drawing attention to the contrast between the fictionalized ideal and the reality encountered.

Keywords: Soviet Union, Afghanistan, Foreign Fighters, Transnational War Volunteering, Transnational Solidarity.

** PhD Candidate, Yıldız Technical University-TR, a.yusufozdemir@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8281-9009

* Assoc. Prof, Yıldız Technical University-TR, fuataksu@tfpcrises.org, ORCID: 0000-0002-3693-6666

تدخل الاتحاد السوفيتي في أفغانستان: التضامن والتطوع للقتال العابر للحدود في تركيا

أحمد يوسف أوزدمير* فؤاد أكسو**

تاريخ الاستلام: 2021/06/04 تاريخ القبول: 2021/07/26

اقتباس: أوزدمير، أ.، أكسو، ف.، "تدخل الاتحاد السوفيتي في أفغانستان: التضامن والتطوع للقتال العابر للحدود في تركيا"، دراسات الشرق الأوسط، 363-394 (2021): 3-13

معرف الغرض الرقمي: 10.47932/ortetut.947734

الملخص

يعتبر تدخل الاتحاد السوفيتي في أفغانستان من أهم أزمتات فترة الحرب الباردة من حيث آثارها السياسية الإقليمية والعالمية. لم يؤثر الصراع الذي استمر لمدة عشر سنوات على أطراف الحرب فحسب، بل أثر أيضًا على تشكيل شبكة من التضامن العابر للأوطان على نطاق واسع ووضع الأساس لذاكرة اجتماعية. تجلّى هذا الوضع في متابعة التطورات في الإعلام المطبوع وإنتاج النصوص الأدبية، وكذلك في المشاركة التطوعية الفعلية للأفراد في الحرب. أن ظهور التنظيمات الإرهابية التي سافرت إلى تلك الجغرافيا خلال هذه الفترة وجعلت المنطقة مركزًا لأنشطتها في العملية التي أعقبت انتهاء الحرب، أدت إلى دراسة المشاركات التي حدثت في هذه الفترة بدرجة مهمة من منظور أمني. على الرغم من أن الأدبيات الحالية تركز على التعبئة من البلدان الناطقة باللغة العربية إلى أفغانستان، فإن تحليل كيفية تأثير تدخل الاتحاد السوفيتي في أفغانستان في بلدان مختلفة سيسمح أيضًا بفهم شامل للظاهرة. في ضوء هذه المعلومات، واستنادًا إلى آثار الأزمة في تركيا، ستحل هذه الدراسة ظاهرة التضامن العابر للحدود خصوصًا في المجالات والصحف الإسلامية في تلك الفترة والتطوع الحربي كامتداد لذلك. يعتبر تضمين الأعمال التي كتبها المتطوعون عن الحرب في التحليل مسألة مهمة من حيث لفت الانتباه إلى التناقض بين المثالية التي تم تخيلها والواقع الذي تمت مواجهته.

الكلمات المفتاحية: الاتحاد السوفيتي، أفغانستان، المقاتلون الأجانب، للقتال العابر للحدود، التضامن العابر للحدود

* طالب دكتوراه، جامعة يلدر التقنية - تركيا، a.yusufozdemir@gmail.com، رقم الأوركيد: 0000-0001-8281-9009
** أستاذ مشارك، جامعة يلدر التقنية - تركيا، fuataksu@tfpcrises.org، رقم الأوركيد: 0000-0002-3693-6666

Giriş

Yabancı Savaşçılar kavramı yirmi birinci yüzyılın ilk yirmi yılının en tartışmalı uluslararası güvenlik konularından birisidir. Yabancı savaşçılık kavramı “iç çatışma sırasında isyanlara katılan, çatışma devletlerinin vatandaşı olmayanlar” şeklinde genel bir tanıma sahiptir¹. Kavramın içerisinde barındırdığı, yabancı nasıl tanımlanır veya savaşçı olarak adlandırılan herkes fiili çatışmaya katılmakta mıdır benzeri sorunsallar, konunun farklı bir bakış açısı ile incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Olguyu on sekizinci yüzyıldan başlayarak modern savaş tarihinde de izini sürmenin mümkün olduğu gönüllülük (*volunteering*) kavramı çerçevesinde incelemek, tartışmaya sosyal bilimsel bir zemin kazandırması açısından önemli imkânlar sunacaktır.² Bireylerin vatandaşı oldukları devletlerin resmi ordularına gönüllü askere yazılmaları (*enlistment/recruitment*), kolonyal imparatorlukların gönüllü katılım sağladıkları yabancı lejyonları veya para karşılığı işe alınma şekli ile hizmet veren paralı askerler (*mercenaries*) gönüllülüğün farklı katmanlarını oluşturmaktadır. Bu açıdan yabancı savaşçılar olarak anılagelen seferberliğin ulusaşırı yapısına vurgu yapan “ulusaşırı savaş gönüllülüğü” ifadesinin tercih edilmesi sürecin dinamiklerinin anlamlandırılabilmesi açısından önem arz etmektedir.³ Ulaşırı bakış açısı sayesinde, konunun bireysel bir karar alma mekanizmasının ötesinde toplumsal bir dayanışma zeminine sahip olması da vurgulanmış olacaktır.⁴

Ulaşırı savaş gönüllülüğünün modern anlatısı içerisinde tarihsel gelişim sürecinin izlerini arayan pek çok çalışma, Aralık 1979’da başlayan ve on yıl süren Sovyetler Birliği’nin Afganistan’a müdahalesini başlangıç noktası olarak almaktadır.⁵ Afganistan Savaşı’nı o zamana kadarki savaşlardan ayıran iki temel özellik bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere Soğuk Savaş döneminin Sovyetler Birliği karşıtı devletlerinin Afganistan müdahalesine odaklanması ve yerel direniş gruplarına

- 1 David Malet, *Foreign Fighters: Transnational Identity in Civil Conflicts* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 9;
- 2 Christine G. Krüger and Sonja Levsen (eds.), *War Volunteering in Modern Times From the French Revolution to the Second World War*, (London: Palgrave Macmillian, 2010); Nir Arielli and Bruce Collins (eds.), *Transnational Soldiers Foreign Military Enlistment in The Modern Era*, (London: Palgrave Macmillian, 2013).
- 3 Enrico Acciai, *Garibaldi’s Radical Legacy: Traditions of War Volunteering in Southern Europe (1861–1945)*, çev. Victoria Weavil, (New York and London: Routledge, 2021); Nir Arielli, *From Byron to bin Laden: A History of Foreign War Volunteers*, (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2017).
- 4 Darryl Li, *The Universal Enemy: Jihad, Empire, and the Challenge of Solidarity*, (Stanford, California: Stanford University Press, 2020), 9
- 5 Mohammad-Mahmoud Mohamedou, *A Theory of ISIS: Political Violence and the Transformation of the Global Order*, (London: Pluto Press, 2017), 28.

destek olmasıdır. İkinci olarak, Afganistan'daki savaşa büyük çoğunluğu Arap ülkelerinden olmak üzere sayıları 8.000 ila 20.000 arasında değişen gönüllünün katılması, o döneme kadar gözlenen seferberlikler arasında dini söyleme sahip gönüllülüğün ilk örneği olması açısından önemli bir kırılmayı temsil etmektedir.⁶ On yıllık süre içerisinde Pakistan, Bangladeş, Endonezya, Filipinler, Somali ve Türkiye gibi farklı ülkelerden Afganistan'a seyahat eden kişiler olsa da gönüllülerin önemli bir bölümünün Arapça konuşan ülkelerin vatandaşları olmaları, mevcut yazında gönüllülerin ayırım yapılmaksızın "Arap Afganlar" olarak nitelendirilmesi sorununu beraberinde getirmiştir.⁷ Çok az sayıda çalışma Arap ülkeleri dışından Afganistan Savaşı'na katılan savaşçıların anlatısına odaklanmaktadır. Bu durum Arap ülkeleri ve Arapça merkezli bir yazının ortaya çıkmasına yol açtığı oranda Fas'tan Suudi Arabistan'a 22 farklı Arap ülkesinden gelenleri savaşa iten veya çeken dinamiklerin tek bir söylem altında birleştirilmesine de sebebiyet vermektedir.

Bu çalışmada söz konusu gönüllü hareketliliğine Türkiye'den katılan kişilerin durumu irdelenecektir. Çalışmanın kapsamını oluşturan gönüllü hareketliliğinin illegal yapısı, direniş gruplarının kendilerine katılan gönüllülerin sayılarına ilişkin herhangi bir yayında bulunmuyor oluşları ve katılanlar arasında anılarını kaleme alanların sınırlı sayıda oluşu, Türkiye'den tam olarak kaç kişinin bu zaman diliminde Afganistan'a savaşmak amacıyla seyahat ettiğine ilişkin kesin bir sonuca ulaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bu durumun benzer örneklerine diğer ülkelerden Afganistan'da savaşmak için katılanlara ilişkin kaleme alınan çalışmalarda da rastlamak mümkündür. Savaşın bitmesinin ardından geçen yaklaşık otuz yılın ardından dahi Afganistan'a katılan gönüllülerin sayısı üzerinde konu üzerinde çalışan araştırmacılar net bir rakam vermekte zorlanmakta ve çoğu anlatı savaş devam ederken orada bulunan gazetecilerin veya daha sonrasında gönüllülerin kaleme aldıkları anılarında yazdıkları öznel bilgi olmanın ötesine geçememektedir. Ek olarak, konunun geçmiş bir savaşa katılıma dair yapısının saha araştırması yapmayı zorlaştırmasının ötesinde olası görüşme imkânı sağlanacak sınırlı sayıda gönüllünün bütün bir hareketliliğin ne kadarını temsil edeceği sorusu mevcuttur. Savaşın üzerinden geçen otuz yıla yakın sürede gönüllülerin terör örgütlerinin kurulduğu bir savaş olarak anılacak olan bir savaş boyunca

6 Sovyet işgali döneminde Afganistan'a giden gönüllüler üzerine yaptığı çalışmada konu hakkında yazılan bütün çalışmaları analiz eden Thomas Hegghammer bu sayının yedi bini Arap olmak üzere on bin civarında olduğu tahmininde bulunmaktadır. "Online Appendix 1 to The Caravan: Abdallah Azzam and the Rise of Global Jihad", <https://azzambooknet.files.wordpress.com/2020/02/online-appendix-1.pdf> Son Erişim: 11 Haziran 2021.

7 Leah Farrall, "Revisiting Al-Qaida's Foundation and Early History", *Perspectives on Terrorism*, 11, no. 6 (2017): 29, 17-37.

yaşadıkları anılarını değişen politik konjonktür ile revize etme imkanları, önemli bir metodolojik sorunsalı beraberinde getirmektedir.

Bu bilgiler dikkat alınarak bu çalışmanın soruları şu şekilde sıralanabilir: Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a müdahalesi Türkiye'de nasıl algılanmıştır? Bu bağlamda Türkiye'de ortaya çıkan ulusaşırı dayanışmanın toplumsal ve siyasal katmanları nelerdir? Bu süre zarfında Türkiye'de gelişen savaş gönüllülüğünün dinamikleri nelerdir? Bu bağlamda çalışmanın temel argümanları ise şu şekildedir. Sovyetler Birliği'nin müdahalesi ve Afgan direnişini destekleyen farklı ve rakip söylemler kamuoyunda mevcudiyetini sürdürmüştür. Kriz, sağ ve sol akımlar tarafından yakından takip edilirken dönemin siyasi partilerinin de gündem maddesi olmaya devam etmiştir. Savaş gönüllülüğünün gelişiminde dini bir söyleme sahip olması etkili olmuştur. Çalışmada, süreç takibi ve söylem analizi yöntemleri kullanılacak olup anı kitapları, çeşitli gruplara ait gazete ve dergiler, resmi yetkililer ve siyasi parti üyelerinin söylemlerinden oluşan birincil ve ikincil kaynaklardan faydalanılacaktır. Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a müdahalesini ulusaşırı dayanışma ve savaş gönüllülüğü bağlamında inceleyen çalışmalar arasında Türkiye örneğini inceleyen ilk örnek olması açısından bu çalışma, mevcut literatüre katkı sunma iddiasındadır. Yabancı savaşçılık konusunu bireysel ve ideolojik bir karar olarak büyük ölçüde güvenlik perspektifinden inceleyen mevcut literatürden ayrılan bu çalışma, sürecin aynı zamanda toplumsal bir zemini de olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a yönelik müdahalesinin Türkiye'de nasıl algılandığına ve gönüllülük olgusunun nasıl zemin kazandığına dair analitik bir yaklaşım benimsenecektir.

I. Sovyetler Afganistan'da

Afganistan'daki Sovyet varlığını ve İslamcı direniş hareketliliğinin izini 1950'li yılların sonuna kadar sürmek mümkündür. Öyle ki İslami eğitim almak için Mısır'a giden grupların burada Arap dünyasının en organize örgütlerinden Müslüman Kardeşler ile kurdukları irtibat, bu grubun yapılanma modelinin Afganistan pratiğine uygulanması ile sonuçlanmıştır.⁸ Yine bu dönemden itibaren Afganistanlı olmayan İslamcı düşünürlerden Seyyid Kutup ve Mevdudi'nin eserlerinin tercüme faaliyetlerinde artış gözlenmiştir. Mısır ve Pakistan gibi diğer ülke örnekleriyle benzer şekilde Afganistan'daki İslamcı gruplar da öncelikle üniversite gençliği arasında yaygınlaşmıştır.⁹

8 Olivier Roy, *Afganistan'da Direniş ve İslam*, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990), 120.

9 Age., 121-122.

Özellikle 17 Temmuz 1973 tarihinde Muhammed Davud'un gerçekleştirdiği hükûmet darbesi, ülkedeki krallık yönetimine son vererek cumhuriyetin ilanı ile sonuçlanmıştır. Halk ve Perçem olarak ikiye ayrılan Afganistan'daki iki ana Marksist hareketten Perçem grubunun desteğini de arkasına alan Davud yönetimine karşı İslamcı hareket, 1975 yılının temmuz ayında silahlı bir ayaklanma girişiminde bulunmuş ancak başarısız olmuştur.¹⁰ Bunun en temel nedeni, yapılanmanın halk desteğinden yoksun olmasıdır. Sovyetler Birliği'ne karşı girişilecek olan direniş hareketinin önde gelen isimleri olan Burhaneddin Rabbani, Ahmed Şah Mesud, Gülbeddin Hikmetyar, Sibgatullah Müceddidi ile Abdulresul Sayyaf 1975 ayaklanmasının da başrolünde yer alan aktörlerdir. Bu tarihten itibaren Pakistan'a sığınan İslamcı gruplar, Pakistan Devleti tarafından Afganistan yönetimine karşı desteklenmişlerdir.¹¹

1978 yılına gelindiğinde Davud yönetiminin Sovyetler Birliği'nden giderek uzaklaşan politikaları, Sovyetler Birliği ve Afganistan içerisindeki destekçilerini harekete geçmeye zorlamıştır. Halk ve Perçem grubunu Afganistan Demokratik Halk Partisi altında yeniden bir araya getiren bu durum, 27 Nisan 1978 tarihinde gerçekleşen darbe ve Afganistan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilanı ile neticelenmiştir.¹² Halk grubundan Nur Muhammed Taraki ve Hafızullah Amin yeni hükûmetin Cumhurbaşkanı ve Dışişleri Bakanı olurken Perçem fraksiyonundan Babrak Karmal ise Başbakan Yardımcılığı görevine getirilmiştir.¹³ Her ne kadar bu yönetim değişikliği erken dönemde şehirlerin dışındaki yerel halk bazında herhangi bir tepkiye neden olmasa da takip eden süreçte yeterli insan gücü olmadan ve şiddet uygulayarak başta toprak reformu olmak üzere belirli uygulamaları dayatma çabaları toplumsal bir muhalefetin doğmasına neden olmuştur. Örgütlü bir ayaklanmadan ziyade yerel grupların silahlı muhalefeti hâlinde gerçekleşen isyan dalgası, kısa sürede kontrol edilemez bir hâl almıştır. Sovyetler Birliği'nin ilk andan itibaren siyasi, ekonomik ve teknik desteğine rağmen özellikle Taraki ve Amin arasında yaşanan iktidar mücadelesi hükûmetin önemli ölçüde zayıflamasına sebebiyet vermiştir. Amin'in kısa bir süre sonra Taraki'ye yönelik bir hükûmet içi darbe gerçekleştirerek yönetimi ele geçirmesi ve uzun yıllardır ideolojik rakibi olarak gördüğü Perçem grubuna yönelik hapis ve idamlarla giriştiği sindirme politikası, ülke çapında devam eden ayaklanmalarla birlikte komünist hükûmetin devrilme aşamasına gelmesine neden olmuştur.¹⁴ 1970'ler boyunca

10 Gilles Dorronsoro, *Revolution Unending: Afghanistan, 1979 to the Present*, (New York: Columbia University Press, 2005), 74.

11 Age, 82.

12 Age, 84-85.

13 Age, 88-90.

14 Amin Saikal, A. G. Ravan Farhadi and Kirill Nourzhanov, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, (London: I.B. Tauris, 2004), 192-93.

Afrika (Angola, Mozambik, Etiyopya), Asya (Laos, Vietnam, Kamboçya) ve Güney Amerika'da (Şili, El Salvador, Arjantin) yükselişte olan Komünist hareketin Afganistan'da yenilgiye uğramasını önlemek adına Aralık 1979'da Sovyetler Birliği ordusu ülkeye müdahale ederek 10 yıl sürecek olan savaşın ilk adımını atmıştır.¹⁵

Gilles Doronsoro'nun da dikkat çektiği üzere, Nisan 1978 darbesinden Aralık 1979'daki Sovyetler Birliği müdahalesine kadar geçen sürede ayaklanma politik, ideolojik veya dini bir hüviyete sahip olmaktan uzak popüler bir isyan dalgası olmayı sürdürmüştür. 1975'ten itibaren Pakistan'da konuşlanan İslamcı partiler bu halk hareketini eylemler devam ederken denetim altına almaya çalışmışlar ve ortaya çok parçalı bir direniş grubu çıkmıştır.¹⁶ Bu grupları farklı kategorilere ayıran araştırmacılar olsa da temelde yedi Sünni ve beş Şii örgüt oluşmuştur.¹⁷ Sünni grupların bazılarının İran'da irtibat büroları olmasına rağmen finansal ve lojistik destek merkezleri Pakistan olurken Şii örgütler İran ile yakın ilişki içerisinde olmuştur.¹⁸

Savaşın beraberinde getirdiği uluslararası krizin boyutlarının ve etkilerinin analizi bu çalışmanın sınırlarını aşıya da dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus, Sovyetler Birliği'nin yayılmacı politikasının alışık olmadığı bir şekilde, örneğin 1968'de Prag'da yaşanan askerî müdahale gibi, kendi etki alanında olmayan bir devlete asker sevkıyatı gerçekleştirmesinin uluslararası tepkilere neden olduğudur. Bunların başında Soğuk Savaş'ın diğer süper gücü Amerika Birleşik Devletleri gelirken bölgesel olarak Sovyetler Birliği'nin askerî hamlesini kendisine tehdit olarak gören Çin ve Pakistan da bu müdahalenin başarısız olmasına yönelik politikalar geliştiren önemli aktörlerdir.¹⁹ Kısa süre içerisinde Afganistan, küresel güç mücadelesinin sahası hâline gelmiştir. Büyük güçler arasında yaşanan çatışmaya ilaveten modern savaş tarihinin nadir bir örneği olarak, Afganistan direniş hareketi dini bir hüviyet ile bağdaştırılarak sadece savaşın tarafı olanlarca değil akademi ve siyaset yapımcılar tarafından da “*Cihad*”, muhalif grupların ise “*Mücahit*” olarak tanımlandığı bir çatışma olma özelliği kazanmıştır.²⁰ Bu durum, ülke dışından savaşa destek vermek amacıyla bölgeye seyahat eden gönüllü sayısının yirminci yüzyılın en yoğun katılımlarından birine sahne olması sonucunu da doğurmuştur.

15 Lester W. Grau, “The Soviet–Afghan War: A Superpower Mired in the Mountains”, *The Journal of Slavic Military Studies* 17, no. 1 (2004): 132–3.

16 Dorronsoro, 105.

17 Age, 151.

18 Age, 143

19 A.Z Hilali, “China’s Response to the Soviet Invasion of Afghanistan”, *Central Asian Survey* 20, no. 3 (2001): 399–340.

20 Thomas Hegghammer, “The Rise of Muslim Foreign Fighters Islam and the Globalization of Jihad”, *International Security* 35, no. 2 (2010–2011): 62.

2. İslamcılığın Küresel 80'leri

İslam dini bu ulusaşırı gönüllü seferberliğinin başlıca itici gücü olarak algılanmıştır. Bu durum, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgalinden önce herhangi başka bir savaş bölgesine neden benzer bir ulusaşırı akın olmadığı şeklinde kritik bir soruyu da beraberinde getirmektedir. Ulaşım ve iletişim imkânlarının kolaylaşması buna bir cevap olarak verilebilir. Ancak modern gönüllülük tarihi üzerine yapılacak bir incelemede, her dönemde benzer yoğunlukta hareketliliklere sahne olunduğu görülmektedir. Bununla birlikte her ideoloji kendi tarihsel gelişim süreci içerisinde kendine has bir zaman ve döneme sahiptir. Örneğin; Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazanan Yunanistan'ın 1821'de başlattığı isyan Avrupa'da Yunanperverlik (Filhelenizm) akımının yaygın bir takipçi kitlesi bulmasına yol açmış, Lord Byron, Victor Hugo ve Shelley gibi dönemin önemli yazarları gerek eserlerinde isyandan bahsetmiş gerekse de fiili olarak savaşa katılım göstermişlerdir.²¹ Benzer bir örnek, İtalyan birleşmesi Risorgimento'nun kahramanı olarak bilinen Giuseppe Garibaldi ve Kırmızı Gömlekliler hareketleri için de verilebilir. Kendisi de Güney Amerika'daki savaşlarda yer alan Garibaldi'nin İtalya'da başlattığı savaşa Alman, Fransız, İspanyol ve İsviçreli gönüllülerin katıldığı bilinmektedir.²² 1936 yılında patlak veren İspanya İç Savaşı'na dâhil olması örneğinde ve 1960'lardan itibaren Almanya'daki ve Japonya'daki grupların Filistin meselesine olan ilgisinde olduğu gibi sol, sosyalist ve anarşist ideolojiler de benzer bir ivmeyi tetiklemiştir.²³ İslamcılık hareketi için ise 1979 tarihi bir milat olarak alınabilir. İran Devrimi, Suriye'deki İslamcı ayaklanma, Kâbe'de yaşanan baskın ve Sovyetlerin Afganistan'ı işgali aynı yıl içerisinde yaşanan ve etkileri ilerleyen yıllarda da devam edecek olan gelişmeler arasında sayılabilirler. Buna ek olarak, aynı yılın Mart ayında Camp David'de açıklanan Mısır-İsrail Barış Anlaşması'nın Mısır'da yarattığı muhalefet ve iki yıl sonra Enver Sedat'ın dini söyleme sahip silahlı bir grup tarafından gerçekleştirilen bir suikast ile hayatını kaybetmesi, 1979 etkisi olarak da okunabilecek bir diğer kritik gelişmedir. Dolayısıyla solun "Küresel 60'ları"na benzer şekilde 1979'dan başlayarak 80'li yıllar özellikle Arap

21 On dokuzuncu yüzyıl boyunca devam eden Filhelenizm etrafında gelişen gönüllü akımının izlerini 1897 Osmanlı-Yunan savaşına kadar sürmek mümkündür. Esra Özşüer, "19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri", *Türkiyat*, 26, no. 2 (2016): 325; Gilles Pécout, "Philhellenism in Italy: Political Friendship and the Italian Volunteers in the Mediterranean in the Nineteenth Century", *Journal of Modern Italian Studies*, 9, no. 4 (2004): 406..

22 Gilles Pécout, "The International Armed Volunteers: Pilgrims of a Transnational Risorgimento", *Journal of Modern Italian Studies*, 14, no. 4 (2009): 414–5.

23 Malet, *Foreign Fighters*, 94–95; Tricia Bacon, *Why Terrorist Groups Form International Alliances*, 1st edition, (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2018), 90–95.

ülkelerinde şiddeti ve savaşı merkeze alan İslamcılığın uluslaşırılmasının ilk evresini oluşturmaktadır.

Bu uluslaşırılama yalnızca dini bir hüviyete sahip olmakla beraber Soğuk Savaş'ın "ruhuna" uygun bir şekilde ideolojik olarak Komünizm karşıtlığını da içinde barındırmaktadır. Afganistan'a seyahat eden gönüllülerin vatandaşı oldukları ülkelerin (özellikle Suriye ve Mısır) gerek hükümetlerinin Sovyetler Birliği ile olan yakın ilişkileri gerekse de sosyalist gruplar ile İslamcı hareketler arasında o zamana kadar yaşanan krizler, bu oluşumların Sovyetlerin Afganistan'ı işgaline karşı seferber olmasında tetikleyici etki yaratmıştır.

Bıraktığı etkiler açısından daha sonraki yıllar için bir kırılma noktası olarak algılansa da Afgan Savaşı'nın Arap dünyasında bir çekim noktası olması savaşın başlamasından yaklaşık beş yıl sonraya, 1984 yılına tekabül etmektedir.²⁴ Bunun iki temel nedeni söz konusudur. İlk olarak, hâlihazırda bölgede sürmekte olan İslamcı ayaklanma mensupları 1980'lerin ortalarına doğru kendi ülkelerinin dışında başka ülkelerle ilgilenmeye başlamışlardır. Örneğin, Suriye'deki Müslüman Kardeşler örgütünün İslamcı ayaklanmasının 1982 yılında bastırılmasının ardından ülkeyi terk eden grup üyelerinin belirli bir kesimi Afganistan'a seyahat etmeyi tercih etmiştir.²⁵ Benzer bir durum, el-Kaide örgütünün Usame Bin Ladin'den sonraki lideri olacak olan Mısır İslami Cihad hareketinin önde gelen üyesi Eymen el-Zevahiri'nin de aralarında bulunduğu Enver Sedat suikastının sanıkları için de söz konusudur. Mısır'daki Hüsnü Mübarek yönetiminin 1984'te serbest bıraktığı bu isimler de Afganistan'ı ve Pakistan'ın sınır şehri Peşaver'i kendilerine sığınak edinmişlerdir.²⁶ Arap ülkelerinin dışında örneğin Endonezya'da da süreç benzer bir şekilde baş göstermiştir.²⁷

Sovyetler Birliği'nin müdahalesinden kaçan binlerce mültecinin sınırı geçerek Pakistan'a sığınmak durumunda kalmaları, çok sayıda sağlık hizmeti veren sivil toplum kuruluşunun bölgeye akın etmesini hızlandırmıştır. Sınır Tanımayan Doktorlar örgütü gibi küresel çapta faaliyet gösteren grupların yanında Mısır, Suudi Arabistan ve Kuveyt gibi Arap ülkelerinden resmi ve

24 Thomas Hegghammer, *Jihad in Saudi Arabia: Violence and Pan-Islamism Since 1979*, (New York: Cambridge University Press, 2010), 38–39.

25 Dara Conduit, *The Muslim Brotherhood in Syria* (Cambridge University Press, 2019), 145–47.

26 Stephane Lacroix, "Introduction Ayman Al-Zawahiri, Veteran of Jihad," içinde Gilles Kepel ve Jean-Pierre Milelli, (eds.), çev. Pascale Ghazaleh, *Al Qaeda in Its Own Words*, (Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009), 154.

27 1980lerin başlarından itibaren Suharto yönetiminin İslamcı gruplara yönelik baskıları Dar'ul İslam örgütünü önce yer altına inmeye zorlamış, daha sonrasında örgütün iki önemli ismi Abdullah Sungkar ve Abu Bakar Ba'asyir, Malezya'ya firar ederek Sovyet işgali döneminde Afganistan ve Pakistan'a seyahat edecek gönüllü ağını organize etmişlerdir. Julie Chernov-Hwang, *Why Terrorists Quit: The Disengagement of Indonesian Jihadists*, (Ithaca: Cornell University Press, 2018), 27–31.

yarı-resmi sendikalar, benzer faaliyetler için erken dönemlerde bölgeye seyahatleri yönlendirmiştir.²⁸

Arap nüfusunun belirli bir kesimi için Afganistan'ın çekim noktası hâline gelmesinin bir diğer nedeni de Filistinli bir akademisyen olan Abdullah Azzam'ın “*Müslüman Topraklarını Savunmak: Bireysel Farzların En Önemlisi*” isimli kitabında Afganistan'da savaşmanın sadece Afgan halkının değil İslam hukukuna göre dünyadaki bütün Müslümanların ferdi görevi olduğuna dair verdiği fetvaların yaygınlık kazanmasıdır.²⁹ Aynı zamanda Afganistan direnişi boyunca karşılaşılan olağanüstü hadiseleri nakletme iddiası ile kaleme aldığı “*Afgan Cihadında Rahman'ın Ayetleri*” isimli eseri de Arapça konuşulan ülkelerde çok sayıda okuyucu kitlesine ulaşmış ve daha sonra pek çok farklı dile de tercüme edilmiştir.³⁰ Azzam, 1981 yılında Pakistan'ın başkenti İslamabad'daki Uluslararası İslam Üniversitesi'nde dersler vermeye başlamıştır. Aynı dönemde Pakistan'daki siyasal ve toplumsal zeminin İslamlaşmasının önemli sacayaklarından birisi olan Ziya'ül Hak yönetiminin dış politikasının bir uzantısı olarak Suudi Arabistan'ın finansmanı ile kurulan üniversite, birkaç yıl içerisinde dünyanın farklı pek çok ülkesinden öğrencinin eğitim aldığı bir kuruma dönüşmüştür. Türkiye de dâhil olmak üzere değişik coğrafyalardan Afganistan Savaşı'nda gönüllü olmak isteyen bireyler, Uluslararası İslam Üniversitesi'nin sağladığı imkânlardan değişik şekillerde faydalanmışlardır.³¹ Bu iki örnek (sağlık ve eğitim kurumları), gönüllülüğün salt savaşa dair bir olgu olmadığını göstermesi açısından da dikkat çekilmesi gereken hususlardır.

3. Türkiye'nin Ulusaşırı Savaş Gönüllüleri Tarihi

1871 Paris Komünü'nden başlayarak Türkiye'den gönüllüler, dünyanın çok farklı coğrafyalarında değişik idealler uğruna yaşanan savaşlarda yer almışlardır.³² İspanya iç savaşı (1936-1939)³³, Arap-İsrail Savaşı (1948)³⁴,

28 Thomas Hegghammer, *The Caravan: Abdallah Azzam and the Rise of Global Jihad*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 160–95.

29 Bkz., Adnan A. Zulfikar, “Jurisdiction Over Jihad: Islamic Law and the Duty to Fight”, *West Virginia Law Review*, no. 120 c. 1 (2017): 453-456.

30 Bkz., Darryl Li, “Taking the Place of Martyrs: Afghans and Arabs Under the Banner of Islam,” *Arab Studies Journal*, 20, no. 1 (2012): 20-26.

31 Age., 145.

32 “Komün Barikatlarında Türk Fesleri”, soL Haber Portalı, Son Erişim: 9 Mart 2021, <https://haber.sol.org.tr/yazarlar/mehmet-bozkurt/komun-barikatlarinda-turk-fesleri-110369>

33 “İspanya İç Savaşı'nda Savaşan İkinci Türk: Tabii Ki Devrimci!”, *Birgün*, 10 Ocak 2017, Son Erişim: 7 Mart 2021, <https://www.birgun.net/haber/ispanya-ic-savasi-nda-savasan-ikinci-turk-tabii-ki-devrimci-182135>

34 Yaacov Markovitzky, *Machal, Overseas Volunteer in Israel's War of Independence*, (Jerusalem, 2007), Son Erişim: 11 Mayıs 2021, <https://www.mahal-idf-volunteers.org/about/Machal.pdf>

Filistin direnişi (1968-1985)³⁵, Abhaz-Gürcü Savaşı (1992-1993)³⁶, Bosna (1992-1995), Çeçenistan (1994-1996 ve 1999-2009), Etiyopya-Ogaden Ayaklanması (1994-2018), Keşmir (1989-), Tacikistan (1992-1997)³⁷, Irak (2003-2008) ve son olarak Suriye (2012-)³⁸ Türkiye’den gönüllülerin katıldığı savaşlardan birkaçıdır. Bu savaşlarla kıyaslandığında farklı aşamalar ve değişen aktörlere rağmen yaklaşık 40 yıldır Afganistan’da devam eden savaş, bıraktığı etkiler ve toplumsal hafıza açısından ayrı bir yere sahiptir. İlerleyen bölümlerde de inceleneceği üzere, bu durum politik bir etkinin ötesinde, Gilles Pécout’nun İtalyan birleşmesine katılan ulusaşırı gönüllüleri tanımlarken kullandığı “halkların diplomasisi”nin Afganistan Savaşı bağlamında Türkiye’ye yansımalarının bir örneğidir.³⁹ Yabancı savaşçılık mefhumunu Bosna Savaşı’ndan hareketle inceleyen Darryl Li’nin de vurguladığı üzere, bu durum aynı zamanda dayanışmanın bir göstergesi olarak da incelenebilir.⁴⁰ Zira bu dönemde Sovyetler Birliği’ne karşı Afganistan etrafında gerçekleşen seferberlik, yalnızca fiziksel olarak bölgeye seyahat ile sınırlı kalmamakta, Türkiye ve Afganistan halkları arasında ortaya çıkan kültürel ve ideolojik alışveriş, yazılan eserler ve yapılan tercümelerin de etkisi ile bir ilk olma özelliğini korumaktadır.

4. Türkiye Afganistan İlişkileri

İki ülke arasındaki ilişkilerin tarihi Türk Kurtuluş Savaşı’nın ilk yıllarına dayanmaktadır. Afganistan, Ankara Hükûmeti’ni resmi olarak tanıyan ikinci ülkedir.⁴¹ Kral Emanullah Han, Mustafa Kemal Atatürk’ün reformlarından ve modernleşme siyasetinden önemli ölçüde etkilenmiştir.⁴² İstanbul’un 1924’e kadar Hilafet’in başkenti olması Afganistan toplumunda Türkiye imajının önemli bir parçasını oluşturmaktadır.⁴³ Sovyet işgaline kadar geçen sürede Türkiye, Afganistan’ın kurumsal gelişiminde önemli rol oynamış, hekim ve subay gibi farklı alanlarda uzmanlar Afganistan’a gönderilmiştir.⁴⁴ Buna ek

35 Oktay Duman, *Devrimcilerin Filistin Günlüğü (1968-1975)*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015); Oktay Duman, *Devrimcilerin Filistin Günlüğü 2 (1976-1985)*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017).

36 Selçuk Sımsım, *Başka Bir Vatanımız Yok. Abhazya’nın Özgürlük Savaşı (1992 - 1993)*, (İstanbul: Apra Yayıncılık, 2018).

37 Mehmet A. Tekin, *Şehitlerimiz 1. Cilt*, (İstanbul: Selam Gazetesi, 1999).

38 Ayşe Şimşek, *Ahdini Yerine Getiren Erler*, (Konya: Neda Yayınları, 2014).

39 Pécout, “The International armed volunteers...,” : 414.

40 Darryl Li, *The Universal Enemy: Jihad, Empire, and the Challenge of Solidarity*, (Stanford, California: Stanford University Press, 2020), 152-158; Hegghammer, *The caravan*, 493-97.

41 Vinay Kaura, “Turkey Sees Expanding Role in Afghanistan”, *MEI*, Son Erişim: 13 Mart 2021, <https://www.mei.edu/publications/turkey-sees-expanding-role-afghanistan>

42 Faiz Ahmed, *Afghanistan Rising: Islamic Law and Statecraft Between the Ottoman and British Empires*, (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2017), 231.

43 Age, 243-44

44 “Türkiye-Afganistan Siyasi İlişkileri”, Son Erişim: 13 Mart 2021, http://www.mfa.gov.tr/turkiye-afghanistan_siyasi-iliskileri.tr.mfa

olarak, 1959 yılında Türkiye Cumhuriyeti ile Afganistan Krallığı arasında kültür anlaşması imzalanmıştır. Antlaşma kapsamında Ankara Radyosu'nda Afganistan'dan Türkiye'ye gelen görevliler tarafından Afganistan'ın resmi dili olan Peştuca yayınlar yapılmıştır. Bu ilişki o tarihlerde farkına varılmasa dahi Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgalinin ardından Türkiye'de Afganistan Savaşı'nı yakından takip etmeye çalışan gruplar ile direniş grupları arasında bağların nispeten daha hızlı kurulmasına yol açmıştır.⁴⁵

5. Afganistan Savaşı'nı Türkiye'ye Taşımak

Afganistan müdahalesinin Türkiye'ye yansımaları esas itibarıyla iki farklı veçheden incelenebilir. İlk olarak, devlet politikası açısından bakıldığında Türkiye, NATO üyesi de olması hasebiyle, müdahaleyi erken dönemde kınamış, devlet yetkililerince Sovyetler Birliği'nin Afganistan'dan çekilmesi gerekliliğine vurgu yapan açıklamalar yapılmıştır. Bununla birlikte, Türkiye'nin temkinli bir politika izlediği de ifade edilebilir. Örneğin, işgalin başlamasından iki hafta sonra Türkiye'ye gelen İngiltere Dışişleri Bakanı'nın ziyareti sonrasında açıklamalarda bulunan Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen, *“Görüşmelerde Afganistan meselesi hakkında müşahedelerimizi ortaya koyduk. Bunlar arasında benzerlik tespit ettik. Herhangi bir somut tedbir tartışma konusu olmadı. Yalnız ortak bir temennide bulunduk. O da Afganistan'ın bir an önce kendi iradesine kavuşması ve Afgan milletinin kendi kaderini tayin etme hakkını yeniden kazanması temennisidir.”* şeklinde konuşmuştur. Yine bu tarihte Türkiye yeni Afgan hükûmeti ile ilişkilerini dondurmıştır.⁴⁶ Savaşın devam ettiği on yıl boyunca da büyük ölçüde bu politikadan sapıldığı veya Sovyetler Birliği'ne Afganistan işgali dolayısıyla bir karşıtlık gösterildiğini söylemek güçtür. Bu zaman zarfında Türkiye'nin Pakistan ile artan diplomatik ilişkisi, Afganistan'a yönelik olarak özellikle Pakistan'a sığınmak durumunda kalan mülteciler bağlamında gelişmiştir. 1981'deki ilk yurt dışı gezisini Pakistan'a gerçekleştiren Cumhurbaşkanı Kenan Evren bu ziyareti esnasında Afgan mültecilerin kaldığı kampları da ziyaret etmiştir. Bunu takip eden süreçte ise *“Afganistan'dan Pakistan'a Sığınan Türk Soylu Göçmenlerin Türkiye'ye Kabulü ve İskanına Dair Kanun Tasarısı”* Milli Güvenlik Konseyi tarafından kabul edilerek sınırlı sayıda mülteci Türkiye'ye kabul edilmiştir.⁴⁷ Benzer şekilde Başbakan Turgut Özal

45 “Türkiye Cumhuriyeti İle Afganistan Krallığı Arasında Kültür Andlaşması”, TBMM, Son Erişim: 7 Mart, 2021, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc047/kanuntbmmc047/kanuntbmmc04700363.pdf

46 Kubilayhan Erman, “Afganistan'da Sovyet Nüfuzu ve İşgali (Etkiler ve Sonuçları)”, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013), 214–15.

47 Emrullah Öztürk, “Türk Asıllı Afgan Mültecilerinin 12 Eylül Dönemi'nde İskan ve İstihdamı”, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014), 76–77.

1984 yılında Ziya'ül Hak'ın davetlisi olarak Pakistan'ı ziyareti esnasında Tarbela Afgan mülteci kampında “*yiğit Afgan mücahitleri*” ifadeleri ile başlayan konuşmasında çözümün herhangi bir baskı altında kalmadan kendi kaderini tayini hakkı olduğuna vurgu yapmıştır.⁴⁸

Müdahalenin Türkiye'ye ikinci yansıması ise toplumsal tabanda yaşanmıştır. Afgan Savaşı, gerek sol hareket ama özellikle İslamcı grupların yakından takip ettiği bir vaka hâline gelmiştir. Afganistan'da iki sol grup (Halk ve Perçem) arasında yaşanan çatışma ve iktidar mücadelesinin süreci nasıl zedelediği ve “alınacak dersler” üzerine Devrimci Yol, Birikim, Kurtuluş ve İşçi'nin Sesi⁴⁹ gibi sol yayın organlarında bu konuyu ele alan yazılar yayınlanmıştır. Afganistan'da Nisan 1978'deki yönetim değişikliğini diğer grupların yaşananları devrim olarak nitelendirmelerine kıyasla Devrimci Yol⁵⁰ ve Birikim⁵¹ bu gelişmeleri darbe olarak analiz etmeleri ile ayrıışmaktadırlar. Buna ek olarak, Çin'in Rusya'nın Afganistan siyasetini kendisine tehdit olarak görmesinin Türkiye'deki yansımaları Devrimci Halkın Yolu gazetesi gibi çevrelerde de işgalin sert bir dille eleştirilmesine neden olmuştur. Bu ideolojik bir ayırım olarak kalmanın ötesinde sokak gösterilerine de yansımış Devrimci Halkın Yolu üyesi yaklaşık iki yüz kişilik bir grup Sovyetler Birliği'nin İstanbul'daki başkonsolosluğu önünde gerçekleştirdiği eylemde jandarma ile yaşanan çatışmada bir öğrenci hayatını kaybetmiştir.⁵²

Sol gruplarda olduğu gibi İslamcı hareket içerisinde de Afganistan ilk olarak 1978'de yaşanan gelişmelerin ardından dikkatleri üzerine çekmiştir. Afganistan'a İslamcılar tarafından gösterilen ilginin anlaşılabilmesi adına belirli bir tarihlendirme yapılacak olursa Nisan 1978'de Afganistan'da yaşanan gelişmeler ile Türkiye'deki 12 Eylül 1980 askerî darbesine kadar geçen süreçte Afganistan'ın dönemin en önemli konularından birini oluşturduğu görülecektir. Bu tarihe gelene kadar Türkiye'deki İslamcı hareketler açısından önemli olarak görülen dört olaydan söz edilebilir. Bunlardan ilki, Temmuz 1977'de Pakistan'da Ziya'ül Hak liderliğinde Zülfikar Ali Butto'ya karşı gerçekleştirilen askeri darbedir. Butto'nun seküler rejimine karşı ülkenin önde gelen İslamcı gruplarından, Türkiye'de de eserleri yakından takip edilen Mevdudi'nin liderliğindeki Cemaat-i İslami'nin desteğini arkasına alarak gerçekleşen yönetim değişikliği, Türkiye'deki İslamcı hareketler tarafından

48 T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Başbakan Turgut Özal'ın 13 Mayıs 1984 Tarihinde Tarbela Afgan Mülteci Kampında Yaptığı Konuşma,” *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*, no. 5 (Mayıs 1984).

49 Emine Engin, *Afganistan Devrimi*, (İşçinin Sesi Yayınları, 1982).

50 “SSCB'nin Afganistan'a Müdahalesi Halkların Kurtuluş Mücadelelerine İndirilen Bir Darbedir”, *Devrimci Yol*, Ocak 1980, 7–8.

51 “Uluslararası Olaylar ve Sorunlar Afganistan”, *Birikim Dergisi*, 56/57 (Ekim-Kasım 1979): 7–11.

52 “Sovyet Sosyal-Emperyalistlerinin Afganistan'ı İşgali Protesto Edildi”, *Devrimci Halkın Yolu*, 20 Ocak 1980.

heyecanla karşılanmıştır.⁵³ Bu olaydan kısa bir süre sonra Türkiye'nin sınır komşusu İran'da Ocak 1978'de sokak eylemleri ile başlayan ve Şubat 1979'da Şah'ın ülkeyi terk etmesiyle sonuçlanan sürecin İslami söyleme sahip dinamikleri, bölgenin diğer İslamcı hareketlerini etkilediği gibi Türkiye'deki hareketlerce de bir fırsat olarak görülmüştür.⁵⁴ Bu durum İslami söylemle kendilerini betimleyen dergilerin yayınlarına da yansımıştır. Tablo 1'den de görüleceği üzere 1978'den itibaren yayınlanan ve yayın ömürleri farklılık gösteren 13 dergide Afganistan olayları ve Sovyetler Birliği'ne karşı başlatılan direnişe özel 374 haberin-yorumun yayınlandığı görülmektedir. Bu tarihlerde Türkiye'de yayınlanan dergilerin kapak resimlerinin ve ana tartışma konularının bu iki olayın etrafında tercih edilmesine ek olarak, düzenlenen sokak eylemlerinin en yaygın sloganlarından birisinin “*Dün Pakistan, Bugün İran, Sıra Bizde Müslüman*” şeklinde olması toplumsal tabanda bu iki gelişmenin yarattığı etkiyi göstermesi açısından dikkat çekici bir örnektir.⁵⁵

Tablo 1. Türkiye’de Yayınlanan “İslami” Dergiler ve Afganistan Olaylarına İlişkin Yayın Sayısı (1979-1989)

Dergi Adı	Yayın Tarihi	Toplam Çıkan Sayı	Sovyet-Afganistan Çatışması (1979-89) Konulu Yayın Sayısı
Şura	1978	41	2
Akıncı Güç	1979	8	6
Hilal	1958-1993	367	12
Yeniden Milli Mücadele	1970-1980	528	54
Mavera	1976-1990	164	64
Tevhid	1978-1979	32	13
İslami Hareket	1978-1980	31	9
Akıncılar	1979-1980	12	9
Hicret	1979-1980	21	9
İktibas	1981-Devam Ediyor	507	90
İslam Aylık Mecmua	1983-1999	178	45
Girişim	1985-1990	60	31
Altınoluk	1986-Devam Ediyor	422	30
Toplam Haber, Yorum Sayısı			374
Tablo https://katalog.idp.org.tr/ incelenerek tarafımızdan hazırlanmıştır.			

53 “Ziya Ül Hak: “Pakistan Şeriat’la İdare Olunacak!”, Şura, no. 27 (17 Temmuz 1978).

54 Z. A. Suleri, “İran Devrimi Batı’nın Yüreğine Allah Korkusunu Yerleştirmiştir”, *Sebil*, 4, no. 175 (11 Mayıs 1979).

55 Ertuğrul Zengin, “Bir Toplumsal Hareket Olarak Akıncılar: Türkiye’de İslamcı Öznenin Kurulumu ve Eylemi”, (Doktora Tezi, Galatasaray Üniversitesi, 2017), 227–28.

Öte yandan İslamcı hareketin yayın organlarında bu zaman aralığında sıkça işlenen bir diğer mesele “Hicri 1400” başlığı altında hicri 15. yüzyılın başlangıcıdır. Dünya çapında Müslümanları kapsayıcı bir devletin yokluğundan ve Afganistan da dâhil olmak üzere Müslümanların yaşadıkları ülkelerde (örneğin Filipinler) yaşanan savaşıardan hareketle yeni başlayacak yüzyılın önemli bir milat olduğu inancı, artan oranda uluslararası bakış açısını beraberinde getirmiştir.⁵⁶ Son olarak Afganistan müdahalesi ile eş zamanlı olarak dikkatleri üstüne çeken ve Afganistan’a benzer şekilde İslamcı gruplar tarafından “Cihad” olarak görülen bir diğer çatışma da Suriye’de rejim ile Müslüman Kardeşler arasında yaşanan çatışmalardır. İlk saldırıların Haziran 1979’da başladığı ve Kasım ayında arttığı krizin Türkiye’ye yansması Hicret dergisinin 11 Kasım 1979 tarihli üçüncü sayısının kapağındaki ifade ile *“Suriye İhvan-Müslimiyn’i size sesleniyor: Duyun bizi Nusayri kâfirlere karşı ölüm - kalım savaşı veriyoruz”* şeklinde özetlenecek bir şekilde olmuştur.⁵⁷

12 Eylül darbesine kadar geçen sürede yayın yapan İslamcı hareketin yayın organları⁵⁸ Akıncılar, Akıncı Güç, Şura, Tevhid, Hicret gibi dergi ve gazeteler ve İstanbul Kültür Ocağı bünyesinde çıkartılan İslami Hareket dergisi Afganistan olayına önemli bir yer ayırmışlardır. Benzer yazar kadrolarına sahip bu yayınlarda bu süre zarfında Afganistan Savaşı’nın giderek direniş hâlini alması Sovyetler Birliği’ne karşı yaşanan silahlı mücadele 12 Eylül 1980 sonrası döneme kıyasla daha açık bir biçimde desteklenmiş ve sahiplenmiştir. Bu yayınlarda Afganistan’dan bahsederken sıkça *“cephemiz”* ifadelerini kullanılırken direniş grupları için *“askerlerimiz”* söylemi kullanılmakta ve yaşanan süreç ile özdeşleşilmeye çalışılmaktadır.⁵⁹ Sovyetler Birliği’nin müdahalesine kadar geçen zaman zarfındaki yayınlar incelendiğinde direniş gruplarının liderlerinden Hikmetyar ve Rabbani’nin yazıları ve röportajları Türkçeye tercüme edilerek kamuoyu konu hakkında bilgilendirilmektedir.⁶⁰

1979’un Eylül ayına gelindiğinde Afganistan’a yapılacak yardımın kapsamının salt insani yardımın ötesinde bireysel göçü de ifade ettiği netlik kazanmaya başlamıştır. Hicret gazetesi, Türkiye’den Afganistan’a ilk gönüllü hareketliliğini *“Afganistan’daki şanlı mücadelenin liderlerinin verdiği bilgiye göre, Türkiye Müslümanlarından da 100’e yakın mücahit Afganistan’daki*

56 Yaşar Ömeroğlu, “Hicri 1400’de Adım Adım İslam Dünyası”, İslami Hareket 2, no. 21 (21 Kasım 1979).

57 ““Bizi Duyunuz, Nusayri Kafirlerine Karşı Ölüm-Kalım Savaşı Veriyoruz!””, Hicret, no.8, (11 Kasım 1979).

58 Bu yayın organlarının büyük ölçüde Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi ve Milli Türk Talebe Birliği ile yakın ilişkide olan Akıncılar Derneği etrafında örgütlendiği söylenebilir.

59 “Afganistan Rusya Değil!”, Hicret, no. 1 (17 Eylül 1979): 3.

60 Gülbeddin Hikmetyar, “Müslümanlar Destekleyiniz”, Akıncı Güç, no. 1, (10 Haziran 1979); “Rabbani: Kesin Zafer Sonbahar’da,” Tevhid, no. 29, (9 Temmuz 1979).

askerlerimizin arasına katılmıştır.” satırlarıyla belirtmektedir.⁶¹ Bahsi geçen yüze yakın kişinin kim olduğu ve hangi yollarla Afganistan'a ulaştıkları net bir şekilde bilinmemekle birlikte bu ibare yaklaşık on yıl kadar daha devam edecek olan Afganistan Savaşı boyunca Türkiye'den Afganistan'a seyahat ederek savaşılanların sayılarına dair yapılan nadir açıklamalardandır. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin henüz Afganistan'a müdahale etmeden bu kadar gönüllünün bölgeye ulaşma ihtimali diğer örneklerle kıyaslandığında Türkiye'de Afganistan'a gösterilen ilgi açısından dikkat çekicidir. Bu süre zarfında Afganistan ayrıca sokak eylemleri, yürüyüşler ve boykotlara da konu olmuştur. 24 Kasım 1979 Kayseri'de *“Hicri 1400 ve Afganistanlı Müslümanların Kıyamını Destekleme Yürüyüş ve Mitingi”* düzenlenirken, Erzurum ve Konya'da Afganistan işgalini protesto eden gösteriler organize edilmiştir. 23 Şubat 1980 tarihinde Sovyetler Birliği'nin İstanbul Başkonsolosluğuna yönelik gerçekleştirilen bombalı saldırı İslami Hareket gazetesine gönderilen imzasız mektupta; *“Yiğit Afgan mücahitlerinin savaşını bütün gücümüzle destekliyoruz. Yalnız kaba kuvvetten anlayan Sovyetlere Türkiye cephemizden bombayla cevap verdik.”* sözleriyle üstlenilmiştir.⁶²

Bütün bunlara ek olarak dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus da Afganistan'da savaşın sona yaklaştığına dair olan güçlü kanıdır. Haber kaynaklarından yapılan aktarımlarda Afganistan'da Taraki rejimine karşı Amin'in gerçekleştirdiği hükûmet içi darbenin *“Müslüman direnişçiler”* tarafından gerçekleştirilmese dahi direniş hareketinin gücünü gösterdiği şeklinde bir algı hakimdir.⁶³ Bunun daha sonraki yıllara yansımaları, Afganistan'da savaşın bir ila iki yıl içerisinde sona ermesi tahmin edilirken beklenmedik bir şekilde uzaması ve belirli bir tarihten itibaren Türkiye'nin kendi iç siyasetinde yaşanan gelişmeler de dâhil edildiğinde Afganistan'a duyulan ilgi ve heyecanın yitirilmesi şeklinde olacaktır.

Savaşın başladığı Aralık 1979'dan itibaren Afganistan'da direniş grupları ile Türkiye'deki İslamcı gruplar arasındaki bağlantılar seri bir şekilde kurulmasında Cemiyet-i İslami grubunun iki temsilcisinin Türkiye'yi ziyaret etmesi önemli rol oynamıştır.⁶⁴ Verdikleri röportajlarda Afganistan sorunun İslamcı yapısını da kamuoyuna tanıtmayı amaçlayan heyet, Türkiye'de sanılanın aksine Afganistan'da Sovyetler Birliği gibi güçlü bir ülkenin karşısında direniş grupları arasında birlikteliğin olmadığını yansıtmışlardır. Örneğin mülakatı gerçekleştiren Hicret dergisinin yönelttiği *“üstad, hiç*

61 “Afganistan Rusya Değil!”,.

62 “Afgan İşgaline Tepkiler Sürüyor”, İslami Hareket, 15 Mart 1980.

63 “... Ve Kızıl Kukla Taraki Devrildi”, *Akıncılar*, no. 4, (19 Eylül 1979).

64 “Afganistan Mücahitlerinin Temsilcileri Dergimizi Ziyaret Ettiler”, *Mavera Aylık Edebiyat Dergisi*, no. 38 (Ocak 1980).

Hikmetyar’dan söz etmiyorsunuz. Biz ise *Hikmetyar*’ı öğrenebildiğimiz ve fikirlerini, düşünceleri okuyabildiğimiz kadarıyla seviyoruz. Yoksa aranızda bir ihtilaf mı var?” sorusuna “*Hikmetyar... Onu bırakın... Kaddafi gibi...*” yanıtının verilmesi dikkat çekici bir husustur.⁶⁵ İkinci ilişki ağı Türkiye’den İran ve Pakistan’a giden gazeteciler aracılığı ile kurulmuştur. Gittikleri bölgelerde Afgan direniş gruplarından temsilciler ve liderle yaptıkları röportajları Türkiye’deki dergilerde yayınlayan yazarlar genel itibari ile Afganistan Savaşı’nın gidişatı ile ilgili detayları okuyucuya aktardıkları oranda örgütlerin kendilerinden ne bekledikleri sorusuna da yanıt aramaktadırlar. Bu durum esas itibariyle Türkiye’den Afganistan’a doğru gönüllü göçünün de ilk çabalarını oluşturmasını açısından önemlidir. Ancak beklentinin aksine, Türkiye’den Afganistan’a gitmek isteyen çok sayıda kişinin olduğunu Hizbi İslami’nin İran’daki temsilcisi ile paylaştıklarında aldıkları cevap:

“...eğer Afganistan’daki mücahitlere yardım etmek düşüncesiyle gelmek istiyorlarsa söyleyin bize, size dağlarda, bataklıklarda, çöllerde, kışta kıyamette nasıl savaşılabileceğini öğretmek üzere mücahitler gönderelim. Yok, eğer bizimle birlikte olduklarını göstermek istiyorlarsa, bizim mücahitlerimiz sesini bulundukları yerlerden duyursunlar,”

şeklinde olumsuz olmuştur.⁶⁶ Dolayısıyla erken dönemlerden itibaren ulusaşırı savaş gönüllülüğü savaşan tarafların bir tercihi olmamıştır. Bununla birlikte Türkiye’deki İslamcı hareketin hafızası açısından Türkiye’den başka bir ülkede yaşanan savaşa ideolojik destek vermenin ötesinde fiziksel olarak bireysel riski göze alarak yapılacak bir seyahat belirli bir kesiminin gündemine girmiş durumdadır. Yine de toplu bir seferberlik ve teşvik söz konusu olmamıştır. Öyle ki 12 Mart 1980 tarihli sayısında “*Hicret’ten Okuyuculara... Afganistan’a Nasıl Gidelim?*” başlıklı bir yazıya yer veren *Hicret* dergisi “*Afganistan’a gitmek için bize müracaat eden, mektup yazan kardeşlere umumi bir cevap*” verme ihtiyacı hissetmiştir. Afganistan direniş gruplarının yukarıda alıntılanan ikazlarının da yer verildiği açıklamada, ek olarak Türkiye’den Afganistan’a ulaşmak için geçilecek olan İran’da karşılaşılabilecek olası tehlikelere dikkat çekilerek temkinli olunması hususuna dikkat çekilmiştir.⁶⁷

12 Eylül 1980 askeri darbesinin ardından ise dönemin pek çok radikal İslamcı söyleme sahip dergisinin kapatılması ve yazar kadrolarından bir kısmının Türkiye dışına, örneğin İran, Pakistan veya Afganistan’a, çıkması en azından yazılı basında Afganistan’daki silahlı direnişe desteğin dilinde değişim

65 “Allah Yolunda Can Vermek! Bu, En Büyük Zevk!”, *Hicret*, no. 14, (24 Aralık 1979).

66 Ali Bulaç, “Bu Mücadele Durmaz. Çünkü Meş’alesini Şehidler Taşıyor!”, *Hicret*, no. 16.

67 “Hicret’ten Okuyuculara: Afganistan’a Nasıl Gidelim?”, *Hicret*, no. 18 (12 Mart 1980).

yaşanmasına neden olmuştur. Bu tarihlerden itibaren özellikle Necip Fazıl'ın *Büyük Doğu*, Sezai Karakoç'un *Diriliş* ve Nuri Pakdil'in *Edebiyat* dergileri çevrelerinden ayrılan Erdem Bayazıt, Cahit Zarifoğlu ve Rasim Özdenören gibi isimlerin 1976 yılında kurdukları *Mavera* dergisi Afganistan Savaşı'nı edebiyat alanına taşıması ile ayrı bir yere sahiptir.⁶⁸ Maruf'un dergiye Mayıs 1981'den başlayarak Pakistan'daki Afgan mülteci kamplarından yolladığı mektupların yayınlanması ile Afganistan'daki yaşanan süreç bir hayat hikâyesi üzerinden aktarılmaya çalışılmıştır.⁶⁹ Bununla birlikte yine *Mavera* dergisinin sahibi ve önde gelen yazarlarından Erdem Bayazıt'ın Afganistan'a İran üzerinden kara yoluyla yaptığı seyahatteki notlarını ilerleyen yıllarda aynı isimle kitap hâlinde yayınlacağı "*İpek Yolundan Afganistan'a*" mektupları ile okuyucuya sunmuştur. Ajans 1400 isimli bir yapım şirketinin oluşturduğu bir ekip ile "*Afgan Mücahitlerinin Direnişi*" isimli bir belgesel çekme amacıyla gerçekleşen seyahat esnasında Hikmetyar ve Rabbani gibi direnişin önde gelen isimleri ile röportajlar da yapılmıştır. 12 Eylül döneminde yaşanan sansür nedeni ile gösterimi gerçekleştirilemeyen belgeselde yapılan görüşmeler daha sonrasında *Mavera* dergisinin Ocak 1982'de hazırladığı Afganistan Özel Sayısında basılı olarak yayınlanmıştır.⁷⁰ Ayrıca *Mavera* dergisi özelinde dikkat çeken bir diğer husus da daha sonra anılarını "*Cihad Günlüğü*" isimli bir eser ile yayınlayan Abdülhamid Muhaciri müstear ismi ile Türkiye'den Afganistan'a giden bir gönüllü olan Bahattin Yıldız'ın cephe anılarını yazmasıdır.⁷¹ Yine de bu dönemde kaleme alınan yazılarda ulusaşırı bir dayanışma kurgulanmaya çalışılsa dahi bireylerin ülkeden ayrılarak Afganistan'da savaşa gönüllü katılımlarına yönelik açıktan bir çağrı söz konusu olmamıştır. Yukarıda da bahsedildiği üzere 1980'li yılların başlarından itibaren *Mavera* dergisinin Afganistan'a olan ilgisinde Türkiye'nin o dönemdeki dış politikasının Afganistan'a olan yaklaşımının izlerini sürmek mümkündür. Ancak 1980'lerin ortalarına gelindiğinde savaşın beklenenden fazla uzun sürmesinin de etkisi ile dergi yazılarında Afganistan'ın giderek azalan oranda yer tuttuğu görülmektedir. Öyle ki bu tarihten itibaren röportajlar ve haberlerden ziyade dergide büyük ölçüde şiir ve hikâyelerde Afganistan edebi

68 Büşra Sürgit, "Mavera Dergisinin Kuruluş Süreci", *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38, no. 2 (2015): 138.

69 Cahit Zarifoğlu, "Okuyucularla", *Mavera*, no. 54 (Mayıs 1981); Zarifoğlu, "Okuyucularla,": 62–63. Meral Maruf'un *Mavera*'da yayınladığı bu mektuplar daha sonra Dullar Kampı ve Hicret Günleri isimli iki farklı kitap olarak yayınlanmıştır. Meral Maruf, *Hicret Günleri*, (İstanbul: Akabe, 1983); Meral Maruf, *Dullar Kampı*, (İstanbul: Akabe, 1985).

70 "Ajans 1400", <http://www.kameraarkasi.org/belgesel/kuruluslar/ajans1400.html> , Son Erişim: 20 Nisan 2021; Erdem Bayazıt, *İpek Yolundan Afganistan'a*, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018).

71 Abdülhamid Muhaciri, "Afganistan 20 Temmuz 1981," *Mavera*, no. 62 (Ocak 1982); Abdülhamid Muhaciri, "Bir Mücahitin Cihad Günlüğü," *Mavera*, no. 62 (Ocak 1982); Abdülhamid Muhaciri, *Cihad Günlüğü*, (İstanbul: Özgün Yayıncılık, 2010).

yönü ağır basan bir şekilde kendine yer bulmuştur. Zarifoğlu'nun kaleme aldığı "Çocuklar İçin Afganistan Şiirleri" adını verdiği şiirler ve "*Savaş Ritimleri*" romanı bunun en dikkat çekici örnekleridir.⁷²

1980'li yılların ortalarından Sovyetler Birliği'nin çekilmesine kadar olan süre zarfında yeni yayın hayatına başlayan İslam dergisi, Altınoluk dergisi, Girişim dergisi ve İktibas dergisi, Afganistan'a yönelik algının analiz edilmesi açısından kritik öneme sahip dergilerdir. Bu dergilerde de 12 Eylül sonrası yaşanan söylem değişiminin izlerini görmek mümkündür. Öyle ki her ne kadar bu süre zarfında Afganistan krizi Cihad olarak isimlendirilmeye devam etse ve mücadele Komünizm'in İslam'a karşı savaşı olarak kurgulansa dahi bu durum kişilerin ülkelerini terk ederek savaşa katılmaları şeklinde anlaşılacak bir ulusaşırı gönüllülük seferberliğine dönüşmemiştir. Maveria dergisi örneğinde görüldüğü üzere bu dönemdeki yazılarda önemli ölçüde bölgede bulunan dergi temsilcileri gerek cephede gerekse Pakistan'da bulunan direniş liderleri ve üyeleri ile yaptıkları röportajları yayınlanmışlardır. Dergilerde bu dönemde yer alan yayınların büyük çoğunluğu haber aktarımı şeklinde olmakla birlikte yorum yazılarının önemli bir bölümünü de Afganistan direniş gruplarının cephedeki taktiklerine dair detaylar, ülke içi ve bölge siyasetinin tartışılması şeklinde bir tutum izlenmiştir.⁷³ Öte yandan konuya ilişkin diğer yazından farklı olarak savaşın ortalarından itibaren Sovyetler Birliği'nin Afganistan'dan çekilmek yönünde yapılan anlaşma ile birlikte artan bir şekilde İktibas ve Girişim dergilerinde Afganistan'da yaşananlara ilişkin eleştirel bir dilin izlerini sürmek mümkündür. Örneğin İktibas dergisinde bu durum "*Afganistan'da Müslümanları İslam değil, Sovyet İşgali birleştirmiştir. Hasımları karşısında vaki birleşmeler hem uzun ömürlü olamazlar ve hasımlık sona erer ermez yeniden nükzederler*"⁷⁴ ifadeleri ile kendisini göstermektedir.

6. Afganistan'da Ulusaşırı Savaş Gönüllülüğü

Türkiye'den Afganistan Savaşı'nda gönüllü olan kişilere ilişkin literatür incelendiğinde dört anı kitabının kaleme alındığı görülmektedir. Savaşın yaşandığı dönemde önemli yankı uyandıran Afganistan Savaşı hakkında savaşa katılan bireylerin tecrübeleri örneğin Türkiye'den Filistinli direniş grupları ile dayanışmak için Suriye, Ürdün ve Lübnan'a gönüllü olarak giden sol hareket üyelerine ilişkin üretilen yazın ile kıyaslandığında örneklemin

72 Cahit Zarifoğlu, *Ağaç Okul Çocuklara Afganistan Şiirleri*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016); Cahit Zarifoğlu, *Romanlar*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016).

73 H. A. Özdemir, "Afganistan'da Değişen Dengeler", *İslam*, 37, (Eylül 1986); Rıfat Selamhan, "Afganistan İleri Teknolojinin İmana Yenildiği Ülke", *İslam*, 4, (Aralık 1983).

74 "Afganistan Ne Halde?", *İktibas*, 4, no. 80 (1984).

darlığını göstermesi açısından dikkat çekicidir.⁷⁵ Kamuoyuna yansıdığı kadarıyla Afganistan'a giderek hayatını kaybeden ve kimlikleri belli üç kişi bulunmaktadır; Bilal Yıldızcı (ö. 25.10.1987), Tekiner Tayfur (ö. 10.01.1988) ve Recep Şahin (ö. 29.09.1989). Detay ve isim vermemekle birlikte Mahmud Osmanoğlu Afganistan'da farklı cephelerde vefat edenlerin sayısının yedi olduğunu aktarmaktadır.⁷⁶

Göç ve terörizm çalışmalarında yaygın şekilde kullanılan çekici ve itici faktörler çerçevesinde konuya yaklaşıldığında Türkiye'den Afganistan'a gidenlerin yoğun olarak ideolojik saiklerle hareket ettikleri söylenebilir. Özellikle savaşın Türkiye'de hâlihazırda devam eden anti-komünizm söyleminin ve silahlı sokak çatışmalarının had safhaya ulaştığı bir zamanda patlak vermesi uzun bir süredir alt yapısının oluşturulduğu "Cihad" fikrinin fiili eyleme dönüştürülmesi imkânını sağlamıştır. Buna karşın Türkiye'nin içerisinde bulunduğu sıkıyönetim şartları, ideolojik ve fiziki çatışma ortamının 12 Eylül askeri darbesi ile sonuçlanması, pek çok kişinin bu baskıdan kaçmak için Afganistan'ı tercih etmesine neden olmuştur. Özetle Türkiye'den Afganistan'a gelen gönüllüler savaşmak, Türkiye'deki siyasi baskıdan kaçarak Pakistan'a sığınmak, Pakistan'da okumak ve gazetecilik faaliyetleri ile yaşananları Türkiye kamuoyuna aktarmak gibi nedenlerle seyahat edenler şeklinde sınıflandırılabilir.

Bu noktada Afganistan Savaşı boyunca gönüllülerin en organize şekilde seferber olduğu Arap ülkeleri ile Türkiye'deki Afganistan algısına bakış önemli bir kıyas teşkil etmektedir. Zira Arap ülkelerindeki gerek toplumsal zeminde gerekse de İslami hareketler açısından Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgalinin en azından ilk yıllarda benzer bir etki yarattığını söylemek güçtür. Bunun bir tek istisnasını küresel ölçekte İslami hareketlere ilham olmasıyla bilinen Mısır merkezli Müslüman Kardeşler örgütü oluşturmaktadır. Öyle ki olaylar patlak vermeden önceki süreçte üniversite eğitimlerini Mısır'da tamamlayan Afgan direniş gruplarının üyeleri ile irtibatlı olan Müslüman Kardeşler 1981'e kadar örgütler arasında birlik sağlamak için girişimlerde bulunmuştur. Benzer politik çabalar Suudi Arabistan'da her yıl dünyanın çeşitli ülkelerinden Müslümanların bir araya gelerek buluşma fırsatı bulduğu Hac ibadeti döneminde de yaşanmıştır. 1980 ve 1981 yılları Hac döneminde

75 Filistin için gönüllü olanlar tarafından kaleme alınan anı kitapları; A. K. Yaşargün, *Filistin Fedaileri*, (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2010); Adil Okay, *12 Eylül Ve Filistin Günlüğü*, (Ankara: Ütopya Yayınevi, 2009); Cüneyt Kafkas, *Filistin Günlüğü* (İstanbul: A Yayınları, 1990); Faik Bulut, *Filistin Rüyası İsrail Zindanlarında 7 Yıl* (İstanbul: Berfin Yayınları, 1998); Hasan Mantıcı, *Filistin Güncesi* (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2014); Turhan Feyzioğlu, *Denizler Ve Filistin* (İstanbul: Alfa, 2011); Yaşar Küpeli, *Filistin'de İki Resim* (Ankara: Nitelik Kitap, 2015).

76 Bkz., Mahmud Osmanoğlu, *Afganistan Cihadın 10 Yılı*, (Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990), 375.

Abdulresul Sayyaf, Afganistan Savaşı hakkında bilgilendirici konuşmalar yaparak dikkatleri bu konu üzerine çekmeye çalışmış ve destek aramıştır. Bu erken aşamada 1962’de Suudi Arabistan’da kurulan Dünya İslam Birliği (Rabitat’ül Alem’ül İslami veya Rabita) kurumunun Afganistan’a yönelik çağrıları da toplumsal farkındalık anlamında önemli rol oynamıştır. Örgütün gerek ideolojik yapısı gerekse de idari kadroları büyük oranda 1950’lerin ortalarından itibaren Mısır ve Suriye’deki baskıdan kaçarak Suudi Arabistan’a sığınan Müslüman Kardeşler üyelerinden oluşmakta olup Pan-İslamcı bir siyaset izleme yönünde faaliyetler gerçekleştirmiştir.⁷⁷ Örgüt gerçekleştirdiği toplantılarda ve yayınladığı dergilerde Afganistan’a ayrıcalıklı bir yer ayırmıştır. Türkiye örneği ile kıyaslandığında Türkiye’den bölgeye seyahat eden gönüllülerin bu tarz bir organizasyondan yoksun olmaları daha bireysel bir çabanın gerekliliği sonucunu doğurduğu oranda gönüllü sayısının sınırlı olmasına da sebebiyet vermiştir.

6.1. Ulaşım

Thomas Hegghammer’in de işaret ettiği üzere Suudi Havayollarının 1980’lerin sonlarında Peşaver’e giden uçaklarda %75 indirim uygulaması Afganistan’a ulaşmak isteyen gönüllülere önemli kolaylık sağlamıştır.⁷⁸ Bölgeye ulaşımın hava yolu ile gerçekleştiği ülkelere kıyasla Türkiye’den gönüllülerin takip etmesi gereken iki yol bulunmaktadır. Bunlardan ilki İran’ın Afganistan sınırında yer alan Herat bölgesindeki gruplara katılmaktır. Bunun için Ağrı, Gürbulak veya Hakkari, Esendere sınır bölgelerinden pasaportsuz olarak veya turist pasaportu ile İran’a geçmekte, daha sonrasında kara yolu ile Herat’a seyahat edilmektedir. Bu özellikle ilk dönem Afganistan’a gidenlerin kullandığı bir güzergâh olmuştur.⁷⁹ Zira savaş ilerledikçe gerek İran’ın Afganistan’daki direniş gruplarına olan politikalarında değişimler yaşanmış gerekse de Pakistan’ın Peşaver kentinin Afgan direniş gruplarının merkezi ve Afganistan’a askeri lojistik yardımın yapıldığı dolayısıyla Afganistan içlerine ulaşmanın daha kolay olması Pakistan’ın stratejik bir çekim noktası hâline gelmesi sonucunu doğurmuştur. Afganistan’a ulaşmak için ikinci rota ise Türkiye’den yine aynı sınır kapılarından çıkış yaparak bu sefer İran’ın güneydoğusunda çoğunluğunu Sünnilerin oluşturduğu Belucistan eyaletinin Türkiye’den yaklaşık iki bin kilometre uzaklıktaki Pakistan sınırında yer alan başkenti Zahedan kentine ulaşan güzergâhtır. Bu bölgedeki coğrafya

⁷⁷ Hegghammer, *The caravan...*, 152–61.

⁷⁸ Hegghammer, *Jihad in Saudi Arabia*, 28.

⁷⁹ Tekin, *Şehitlerimiz 1*. Cilt, 9.

çöl olduğundan çoğunlukta sınır insan kaçakçılarının yardımları ile geçilerek Pakistan'ın Kuetta kentine altı yüz kilometre süren bir yolculuk daha yapılmakta ve buradan da sekiz yüz kilometre uzaklıktaki Peşaver şehrine ulaşılmaktadır. Bu yolculukların tamamı kara yolu ile yapıldığından bireylerin Türkiye'de yerleşik bulundukları şehirlerden hareket ettikleri de düşünüldüğünde yaklaşık on günü bulabilmektedir.⁸⁰

(Harita 1. Gürbulak Sınırkapısından Peşaver'e Yolculuk)

Diğer ülkelerden gelen gönüllüler ile kıyaslandığında Türkiye'den bölgeye ulaşan bireyler Peşaver'de kalmak ve süreci gözlemlemekle yetinmek yerine Afganistan içlerine geçerek çatışmalara müdahil olmuşlardır. Yine de erken dönemli yapılan katılımlarda gönüllüler ülkenin Sovyetler Birliği sınırına yakın kuzey bölgelerine ulaşmak yerine Afganistan-Pakistan sınır bölgesine yakın noktalarda yer alan kamplarda eğitim görmüş ve bu bölgelerdeki çatışmalara katılmışlardır. Pakistan içerisinde her ne kadar yolculuk araçlarla yapılsa da Afganistan sınırını geçtikten sonraki mesafeyi Sovyetler Birliği askerlerinin ve özellikle hava araçlarının dikkatini çekmemek adına binek hayvanlar veya yürüyerek gitmek zorunluluğu doğmuştur. Yol boyunca izlenecek rota yalnızca Sovyetler Birliği'nin askeri varlığı tarafından değil aynı zamanda farklı etnik, dini grupların ve farklı direniş örgütlerinin varlığından da etkilenmiştir. Pakistan'dan Afganistan'a geçiş noktası olarak kullanılan ve

80 Bahattin Yıldız, "Belucistan", *Dünya Bülteni*, 5 Mart 2010, Son Erişim: 21 Nisan 2021, <https://www.dunyabulteni.net/belucistan-makale,12811.html>

Şii nüfusun yoğunlukta yaşadığı Paraçınar kentinden ve Afganistan içlerinde Hazaraların yaşadığı bölgelerden geçerken gönüllüler dikkat çekmemeye özen göstermişlerdir.⁸¹

Pakistan'ın bu dönemden başlayarak gerek Türkiye'den gerekse Mısır, Irak, Suriye, Malezya, Endonezya gibi dünyanın farklı ülkelerinden eğitim almak isteyen öğrenciler için çekim noktası hâline gelmesi ulusaşırı gönüllülük olgusu ile ilişkisi bağlamında dikkat çekilmesi gereken bir örnektir.⁸² Pakistan hükümetinin Suudi Arabistan'ın da desteği ile bu tarihlerde kurduğu ve Abdullah Azzam'ın da ders verdiği başkent İslamabad'daki Uluslararası İslam Üniversitesi önemli bir kurum hâline gelmiştir. Bunda gerek Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali gerekse Pakistan'ın o dönemki başkanı Ziya'ül Hak'ın İslamcı politikalarının Türkiye'deki İslamcı çevrelerde yankı uyandırmasının etkileri olmuştur. Bu üniversitede okumak için kayıt yaptıran öğrencilerin bir kısmının belirli dönemlerde Afganistan'daki çatışmalara katıldığı bilinmektedir. Bu dönemde Afganistan'da hayatını kaybeden üç isimden birisi olan Tekiner Tayfur'un üniversitenin Arap Dili ve Edebiyatı bölümünde son sınıf öğrencisidir.⁸³ Aynı durum "*Afganistan: Cihadın 10 Yılı*" kitabının yazarı Mahmut Osmanoğlu için de geçerli olmuştur. On yıl boyunca Pakistan'da bulunan ve belirli aralıklarla Afganistan'a geçerek Hikmetyar, Rabbani, Sayyaf, Halis gibi önde gelen Afgan direniş gruplarının liderleri ile yaptığı röportajları kitabında derleyen Osmanoğlu bu süre zarfında Pakistan'da bulunduğu süre boyunca üniversite eğitimi için bulunmaktadır.⁸⁴ Ayrıca Afganistan'a seyahat etme niyetindeki genç bireylerin ailelerine Pakistan'daki üniversitelerde eğitim amacı ile gittiklerini söyledikleri de nakledilmektedir.⁸⁵

6.2. Afgan Gruplar İle İlişkiler

Yabancı savaşçılık yazınının dikkat çektiği önemli hususlardan birisi olan gönüllüler arasında günlük iletişim ve dil sorunu,⁸⁶ Türkiye'den Afganistan'a seyahat edenler için de bir sorun olmayı sürdürmüştür. Afganistan'da yaygın olarak konuşulan Dari ve Peştuca'nın yabancı yapısı Türkiye'den gelenlerin tercüman ihtiyacı ile karşılaşmalarına neden olmuş ve bunun için, örneğin

81 Bekir Tank, *Cihadı Kuşanan Topraklar*, (İstanbul: Şura Yayınları, 1990), 165; Muhaciri, *Cihad Günlüğü*, 56.

82 Anthony Bubalo, Sarah Phillips and Samina Yasmeen, *Talib or Taliban? : Indonesian Students in Pakistan and Yemen*, (Lowy Institute for International Policy, 2011), Son Erişim Tarihi: 18 Temmuz 2021, <https://www.files.ethz.ch/isn/134400/32.pdf>.

83 "Tekiner Tayfur", *Genç Öncüler*, 103 (Şubat 2016).

84 Osmanoğlu, *Afganistan Cihadın 10 Yılı*, 8.

85 "Bilal Yıldızcı", *Genç Öncüler* 103 (Şubat 2016).

86 Arielli, *From Byron to bin Laden*, 161-163.

Hizb-i İslami grubu tarafından, bir dönem Türkiye'de yaşamış ve Türkçe bilen Afganlar, gönüllülere mihmandarlık yapmakla görevlendirilmişlerdir.⁸⁷ Buna ayrıca kültürel farklılıklar, alışkın olunmayan iklim şartları ve enfeksiyona bağlı hastalıklar gibi zorlukların da eklenmesi gönüllülerin uzun süre Afganistan içlerinde ve savaş hâlinde kalmasını zorlaştırmıştır⁸⁸.

Gönüllülerin hangi örgüte dâhil olacakları büyük ölçüde katıldıkları grubun ülkelerindeki tanınırlıkları ile yakından ilişkili olduğu belirtilebilir. Örneğin bu durum kendisini Arap ülkelerinden katılım sağlayanların Sayyaf ve Celaluddin Hakkani'ye bağlı gruplar ile iletişim kurmaları şeklinde göstermiştir⁸⁹. Türkiye'den gelen gönüllüler ise önemli ölçüde Türkiye'de o tarihlerde bilinir olan Afgan direniş grupları Cemiyet-i İslami ve Hizb-i İslami temsilcileri tarafından karşılanmışlardır. Örgütlerin genel itibarıyla politikası Afganistan dışından gelen bireylerin cephede sıcak çatışma ile karşılaşmasına mani olmak yönünde olsa da gönüllüler gruplara baskı yaparak Afganistan içlerine geçmişlerdir. Türkiye'den gelen erken dönemli gönüllüler ile Afgan gruplar arasındaki irtibatların ise daha ziyade Milli Selamet Partisi'ne yakın bir yapılanma olan Akıncılar hareketine yakın çevrelerce gerçekleştirilmesi süreci kolaylaştıran bir etki etmiştir.⁹⁰ Öte yandan Afgan halkının belirli bir kesimi açısından Türkiye'nin Hilafet'in son temsilcisi olarak kabul edilmesi Türkiye'den gelen gönüllülere yaklaşımda etkili olmuştur.⁹¹

6.3. Geri Dönüş

Afganistan'dan geri dönüş sebeplerini ise cephede yaralanma ve hayal kırıklığı şeklinde sıralamak mümkündür. Silah eğitimini Afganistan'a geldikleri kamplarda birkaç haftalık bir süreçte tamamlayan gönüllüler gerilla savaşı tecrübesinin eksikliği ve iletişim sıkıntısından da kaynaklı olarak girdikleri çatışmalarda yaralanarak İran ve Pakistan gibi cephe gerisindeki hastanelerde tedavi edilmek durumunda kalmışlardır. Örneğin Mehmet Ali Tekin bir kuşatma sırasında, gece yarısı dağdan düşerek yaralanmış ve İran'ın Afganistan sınırına yakın büyük şehirlerinden Meşhed'de iki ay

87 Muhaciri, *Cihad Günlüğü*, 32-40.

88 Yakup Aslan, "Bir Rüyanın Ardından Gerçekleşen Sessiz Devrimcilik (8) - Yakup Aslan", *Hak Söz Haber*, Son Erişim: 21 Nisan 2021, <https://www.haksozhaber.net/bir-ruyanin-ardindan-gerceklesen-sessiz-devrimcilik-8-17336yy.htm>.

89 Hegghammer, *The Caravan*, 328-368.

90 Yakup Aslan, "Bir Rüyanın Ardından Gerçekleşen Sessiz Devrimcilik (6) - Yakup Aslan", *Hak Söz Haber*, Son Erişim: 21 Nisan 2021, <https://www.haksozhaber.net/bir-ruyanin-ardindan-gerceklesen-sessiz-devrimcilik-6-16961yy.htm>

91 Tank, *Cihadı Kuşanan Topraklar*, 75.

tedavi altında kalmıştır.⁹² Benzer bir durum Abdulhamit Muhaciri müstear ismi ile anılarını önce Maveria dergisinde daha sonrasında ise Cihad Günlüğü isimli kitapta derleyen Bahattin Yıldız için de geçerlidir. Yıldız da Sovyetler Birliği birliklerine karşı girişilen bir saldırı esnasında kolundan yaralanmış ve Peşaver’de tedavi görmüştür. Her iki isim de bu olaydan sonra Türkiye’ye dönmüşlerdir.

Geri dönüşlerde etkili olan bir diğer unsur da Sovyetler Birliği’ne karşı savaşmak amacıyla bölgeye gelen gönüllülerin beklemedikleri bir biçimde Afgan gruplar arasındaki çatışmalara şahit olmalarıdır. Özellikle Hizb-i İslami ve Cemiyet-i İslami grupları arasında yaşanan ve yer yer ölümle sonuçlanan krizler gönüllüleri hayal kırıklığına uğratmış ve geri dönmelerinde kritik bir rol oynamıştır. 1981’de geldiği Afganistan’da yaklaşık bir ay kadar savaştıktan sonra anılarını kaleme alan Yakub Aslan bu durumu “*mücahitlerin kendi aralarındaki çatışmaları ve bizi de bu çatışmaların içine çekmek istemeleri bize çok ilkel geliyordu*” şeklinde ifade etmektedir.⁹³ Benzer bir anlatıya Girişim dergisinin muhabiri olarak Afganistan’a giden ve direniş grupları ile birlikte operasyonlara katılan Bekir Tank’ın anılarında da rastlamak mümkündür. Tank bu durumun yalnızca Türkiye’den gelenlerde değil diğer ülkelerden katılan gönüllülerde de bir moral düşüşüne neden olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca Sovyetler Birliği askerlerine karşı savaştığını zanneden gönüllülerin daha sonrasında Afgan direniş gruplarına ait hedeflere yönelik operasyonlarda bilgileri olmadan kullanıldıkları da vurgulamaktadır.⁹⁴

Sonuç

Sovyetler Birliği’nin Afganistan’a gerçekleştirdiği askeri müdahale beraberinde getirdiği yerel, bölgesel ve küresel etkiler açısından önemli bir tarihsel yere sahiptir. Modern uluslararası ilişkiler ve devletler sisteminin oluşumu kadar eski bir konu olan bireylerin yerleşik bulundukları topluluklardan ayrılarak, vatandaşlık bağı ile bağlı olmadıkları ülkelerde yaşanan savaşlarda- ‘başkalarının savaşlarında’- savaşmaları olgusunun yeni bir form kazanarak dini (İslami) bir söyleme sahip olmasında Afganistan krizi bir kırılma noktası olmuştur. Mevcut literatürde ‘yabancı savaşçılar’ olarak ifade edile gelen uluslararası savaş gönüllülüğü hareketliliği, büyük ölçüde güvenlik çalışmalarının bir alt kolu olarak analiz edilse de bu seferberliğin itici unsuru konumundaki

92 Tekin, Şehitlerimiz 1. Cilt, 9.

93 Yakup Aslan, “Bir Rüyanın Ardından Gerçekleşen Sessiz Devrimcilik (7) - Yakup Aslan”, *Hak Söz Haber*, Son Erişim: 1 Mayıs 2021, <https://www.haksozhaber.net/bir-ruyanin-ardindan-gerceklesen-sessiz-devrimcilik-7-17199yy.htm>

94 Tank, *Cihadı Kuşanan Topraklar*, 132–33.

siyasal ve toplumsal zemin de bölgesel ve küresel siyasal dinamikler dikkate alınarak incelemeye dâhil edilmelidir. Kişilerin farklı ülke sınırlarını aşarak gerçekleştirdikleri bu eylemin mahiyetini inceleyen bir çalışma salt bireysel motivasyonları analiz etmenin ötesinde, gerek bulundukları ülkelerdeki siyasal konjonktür gerek kullanılacak rotanın elverişliliği ve gerekse de varılacak bölgede çatışan grupların coğrafya dışından gelen gönüllülere yönelik tutumu gibi farklı unsurları göz önünde bulundurmak durumundadır. Bu bağlamda örneğin gönüllülerin ulaşım imkânlarını ve cephede karşılaştıkları fiziki şartları sorunsallaştırmak, hareketliliğin anlamlandırılabilmesi adına önemli katkılar sunmaktadır. Bu açıdan, bu çalışma savaş gönüllülüğü yazınında tarihsel⁹⁵ ve antropolojik⁹⁶ yaklaşımların kesişim noktasında yer almaktadır. Afganistan Savaşı'na katılan gönüllüler özelinde yapılan araştırmaların önemli bir çoğunluğunu Arapça konuşan ülkelerden bölgeye giden gönüllüler üzerine yapılan incelemeler oluştururken, diğer bölgelerde savaşın siyasal olduğu kadar toplumsal zeminde nasıl bir etki yarattığı mevcut yazında hâlen araştırılmayı bekleyen bir konudur. Alandaki bu boşluğa Türkiye örneği ile katkı sunan bu çalışma, Türkiye'deki ulusaşırı dayanışmaya dikkat çektiği ölçüde savaş gönüllüleri olgusunun anlaşılmasına da yardımcı olacaktır.

Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a müdahalesi Türkiye'de erken dönemden itibaren siyaset yapıcılar, *sol* ve *sağ* olmak üzere farklı toplumsal hareketlerin gündeminde olan bir konu olmuştur. Gönüllülüğün itici unsuru olan İslamcı dergi ve gazeteler üzerine yapılan bir araştırma, Afganistan Savaşı'nın dönemin yazınında önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadır. Buna karşın bu çalışmanın ortaya koyduğu sonuçlardan birisi gönüllülük söyleminin Afganistan halkı ve direniş grupları ile dayanışma bağlamında olduğudur. Savaşın başladığı ilk yıllarda bu durum kendisini silahlı mücadelenin maddi, manevi ve bölgeye seyahat ederek fiziki olarak desteklenmesi şeklinde gösterirken, Türkiye'de 12 Eylül askerî darbesinin ardından bu söylemde dönüşümler ve kırılmalar yaşandığı görülmektedir. Bu bağlamda literatürde göz ardı edilen bir diğer husus, Arap ülkelerinde Abdullah Azzam'ın eserlerinde kendisini gösterdiği şekli ile gönüllülüğün dinin gerekliliği şeklinde temellendirilmesinden ziyade, Afganistan ile dayanışma dilinin edebi yönünün yoğunluk kazandığıdır. Bu açıdan Türkiye'de kaleme alınan Afganistan konulu roman ve şiirler üzerinden Afganistan ile gösterilen dayanışma, 19. yüzyıl boyunca Avrupa'daki sanat çevrelerinde etkisini sürdüren, Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele eden Yunanlar ile dayanışmayı ifade eden Filhelenizm ile benzerlik arz etmektedir.⁹⁷

95 Arielli, *From Byron to Bin Laden*, 3.

96 Li, *The Universal Enemy*, 22.

97 Özsüer, "19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin...", 333.

Gönüllüler bağlamında ise Afganistan siyasal baskılardan kaçış ve/veya gönüllülerin uzun süredir gerçekleştirmeyi planladıkları ideallerinin sahasıdır. Bununla birlikte, bu durum fiziksel zorluklar gibi gündelik yaşamı etkileyen problemleri olduğu kadar Sovyetler Birliği'ne direnişten ziyade gruplar arasındaki çatışmalar gibi beklentilere ve ideallere aykırı deneyimleri beraberinde getirmiştir. Bu noktada dikkat çekilmesi gereken husus, çalışma boyunca tarihsel bir kırılmayı temsil etmesi açısından ayrıcalıklı bir yeri olan Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a müdahalesi üzerinden analiz edilen bu durumun benzer örneklerini Afganistan'ın ardından yaşanan, Bosna, Çeçenistan, Irak, Suriye gibi krizlere yönelik meydana gelen savaş gönüllülüğü seferberliklerinde de takip etmenin mümkün olduğudur.

Kaynakça

Acciai, Enrico, *Garibaldi's Radical Legacy: Traditions of War Volunteering in Southern Europe (1861–1945)*, çev. Victoria Weavil, New York and London: Routledge, 2021.

Ahmed, Faiz. *Afghanistan Rising: Islamic Law and Statecraft Between the Ottoman and British Empires*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2017.

Arielli, Nir. *From Byron to bin Laden: A History of Foreign War Volunteers*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2017.

Arielli, Nir ve Bruce Collins, eds., *Transnational Soldiers Foreign Military Enlistment in The Modern Era*, London: Palgrave Macmillian, 2013).

Aslan, Yakup. “Bir Rüyanın Ardından Gerçekleşen Sessiz Devrimcilik (6) - Yakup Aslan”, *Hak Söz Haber*, Son Erişim: 21 Nisan 2021. <https://www.haksozhaber.net/bir-ruyanin-ardindan-gerceklesen-sessiz-devrimcilik-6-16961yy.htm>

———. “Bir Rüyanın Ardından Gerçekleşen Sessiz Devrimcilik (8) - Yakup Aslan”, *Hak Söz Haber*, Son Erişim: 21 Nisan 2021. <https://www.haksozhaber.net/bir-ruyanin-ardindan-gerceklesen-sessiz-devrimcilik-8-17336yy.htm>

———. “Bir Rüyanın Ardından Gerçekleşen Sessiz Devrimcilik (7) - Yakup Aslan”, *Hak Söz Haber*, Son Erişim: 1 Mayıs 2021. <https://www.haksozhaber.net/bir-ruyanin-ardindan-gerceklesen-sessiz-devrimcilik-7-17199yy.htm>

Bacon, Tricia. *Why Terrorist Groups Form International Alliances*. 1st edition. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2018.

Bayazıt, Erdem. İpek Yolundan Afganistan'a. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018.

Bubalo, Anthony, Sarah Phillips and Samina Yasmeen. *Talib or Taliban?: Indonesian Students in Pakistan and Yemen*. The Lowy Institute for International Policy, 2011. Son Erişim Tarihi: 18 Temmuz 2021. <https://www.files.ethz.ch/isn/134400/32.pdf>

Bulaç, Ali. “Bu Mücadele Durmaz. Çünkü Meş’alesini Şehidler Taşıyor!” *Hicret*, no. 16: 13.

Bulut, Faik. *Filistin Rüyası İsrail Zindanlarında 7 Yıl*. İstanbul: Berfin Yayınları, 1998.

Chernov-Hwang, Julie. *Why Terrorists Quit: The Disengagement of Indonesian Jihadists*. Ithaca: Cornell University Press, 2018.

Conduit, Dara. *The Muslim Brotherhood in Syria*. Cambridge University Press, 2019.

Dorronsoro, Gilles. *Revolution Unending: Afghanistan, 1979 to the Present*. New York: Columbia University Press, 2005.

Duman, Oktay. *Devrimcilerin Filistin Günlüğü (1968-1975)*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.

———. *Devrimcilerin Filistin Günlüğü 2 (1976-1985)*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.

Engin, Emine. *Afganistan Devrimi*. İşçinin Sesi Yayınları, 1982.

Erman, Kubilayhan. “Afganistan’da Sovyet Nüfuzu ve İşgali (Etkiler ve Sonuçları)”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013.

Esra Özşüer. “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri”. *Türkiyat* 26, no. 2 (2016): 325–344.

Farrall, Leah. “Revisiting Al-Qaida’s Foundation and Early History”. *Perspectives on Terrorism* 11, no. 6 (2017). 17–37.

Feyzioğlu, Turhan. *Denizler ve Filistin*. İstanbul: Alfa, 2011.

Grau, Lester W. “The Soviet–Afghan War: A Superpower Mired in the Mountains”. *The Journal of Slavic Military Studies* 17, no. 1 (2004): 129–151.

Hegghammer, Thomas. *The Caravan: Abdallah Azzam and the Rise of Global Jihad*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

———. *Jihad in Saudi Arabia: Violence and Pan-Islamism Since 1979*. New York: Cambridge University Press, 2010.

———. “The Rise of Muslim Foreign Fighters Islam and the Globalization of Jihad”. *International Security* 35, no. 2 (2010-2011): 53–94.

Hikmetyar, Gülbeddin. “Müslümanlar Destekleyiniz”. *Akıncı Güç*, no. 1, (10 Haziran 1979): 5.

Hilali, A.Z. “China’s Response to the Soviet Invasion of Afghanistan”. *Central Asian Survey* 20, no. 3 (2001): 323–351.

Kafkas, Cüneyt. *Filistin Günlüğü*. İstanbul: A Yayınları, 1990.

Kaura, Vinay. “Turkey Sees Expanding Role in Afghanistan”. *MEI*, Son Erişim: 13 Mart, 2021. <https://www.mei.edu/publications/turkey-sees-expanding-role-afghanistan>

Küpelı, Yaşar. *Filistin’de İki Resim*. Ankara: Nitelik Kitap, 2015.

Krüger, Christine G. ve Sonja Levsen, eds., *War Volunteering in Modern Times From the French Revolution to the Second World War*. London: Palgrave Macmillan, 2010.

Lacroix, Stephane, “Introduction Ayman Al-Zawahiri, Veteran of Jihad”, içinde Gilles Kepel ve Jean-Pierre Milelli, (eds.), çev. Pascale Ghazaleh, *Al Qaeda in Its Own Words*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009.

Li, Darryl. *The Universal Enemy: Jihad, Empire, and the Challenge of Solidarity*. Stanford, California: Stanford University Press, 2020.

———. “Taking the Place of Martyrs: Afghans and Arabs Under the Banner of Islam.” *Arab Studies Journal*. 20, no. 1 (Spring

Malet, David. *Foreign Fighters: Transnational Identity in Civil Conflicts*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Mantıcı, Hasan. *Filistin Güncesi*. İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2014.

Markovitzky, Yaacov. *Machal, Overseas Volunteer in Israel’s War of Independence*. Son Erişim: 11 Mayıs, 2021. <https://www.mahal-idf-volunteers.org/about/Machal.pdf>

Maruf, Meral. *Hicret Günleri*. İstanbul: Akabe, 1983.

———. *Dullar Kampı*. İstanbul: Akabe, 1985.

Mohamedou, Mohammad-Mahmoud. *A Theory of ISIS: Political Violence and the Transformation of the Global Order*. London: Pluto Press, 2017.

Muhaciri, Abdülhamid. “Afganistan 20 Temmuz 1981”. *Mavera*, no. 62 (Ocak 1982).

———. “Bir Mücahitin Cihad Günlüğü.” *Mavera*, no. 62 (Ocak 1982): 78-89.

———. *Cihad Günlüğü*. İstanbul: Özgün Yayıncılık, 2010.

Okay, Adil. *12 Eylül ve Filistin Günlüğü*. Ankara: Ütopya Yayınevi, 2009.

Osmanoğlu, Mahmud. *Afganistan Cihadın 10 Yılı*. Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990.

Ömeroğlu, Yaşar. “Hicri 1400’de Adım Adım İslam Dünyası”. *İslami Hareket*, 2, no. 21 (21 Kasım 1979): 16.

Özdemir, H. A. “Afganistan’da Değişen Dengeler.” *İslam*. 37 (Eylül 1986): 38-40.

Öztürk, Emrullah. “Türk Asıllı Afgan Mültecilerinin 12 Eylül Dönemi’nde İskan ve İstihdamı”. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014.

Pécout, Gilles. “Philhellenism in Italy: Political Friendship and the Italian Volunteers in the Mediterranean in the Nineteenth Century”. *Journal of Modern Italian Studies*. 9, no. 4 (2004): 405–427.

———. “The International Armed Volunteers: Pilgrims of a Transnational Risorgimento”. *Journal of Modern Italian Studies*. 14, no. 4 (2009): 413–426.

Roy, Olivier. *Afganistan'da Direniş ve İslam*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990.

Saikal, Amin, A. G. Ravan Farhadi, and Kirill Nourzhanov. *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*. London: I.B. Tauris, 2004.

Selamhan, Rıfat. “Afganistan İleri Teknolojinin İmana Yenildiği Ülke”. *İslam*, 4, (Aralık 1983).

Sımsım, Selçuk. *Başka Bir Vatanımız Yok. Abhazy'a'nın Özgürlük Savaşı (1992 - 1993)*. İstanbul: Apra Yayıncılık, 2018.

Suleri, Z. A. “İran Devrimi Batı'nın Yüreğine Allah Korkusunu Yerleştirmiştir”. *Sebil*. no. 175 (11 Mayıs 1979): 16.

Sürgit, Büşra. “Mavera Dergisinin Kuruluş Süreci.” *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 38, no. 2 (2015): 137–156.

Şimşek, Ayşe. *Ahdini Yerine Getiren Erler*. Konya: Neda Yayınları, 2014.

Tank, Bekir. *Cihadı Kuşanan Topraklar*. İstanbul: Şura Yayınları, 1990.

Tekin, Mehmet A. *Şehitlerimiz 1. Cilt*. İstanbul: Selam Gazetesi, 1999.

Yaşargün, A. K. *Filistin Fedailer*. İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2010.

Yıldız, Bahattin. “Belucistan”. *Dünya Bülteni*, 5 Mart 2010. Son Erişim: 21 Nisan, 2021. <https://www.dunyabulteni.net/belucistan-makale,12811.html> ;

Zarifoğlu, Cahit. “Okuyucularla.” *Mavera*. no. 54. (Mayıs 1981): 46-47.

———. *Ağaç Okul Çocuklara Afganistan Şiirleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.

———. *Romanlar*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.

Zengin, Ertuğrul. “Bir Toplumsal Hareket Olarak Akıncılar: Türkiye’de İslamcı Öznenin Kurulumu ve Eylemi.”. Doktora Tezi, Galatasaray Üniversitesi, 2017.

Zulfiqar, Adnan. “Jurisdiction over Jihad: Islamic Law and the Duty to Fight.” *West Virginia Law Review*. 120, no. 2 (2017): 427-468.

“... Ve Kızıl Kukla Taraki Devrildi”. *Akıncılar*. no. 4. (19 Eylül 1979): 7.

“Afgan İşgaline Tepkiler Sürüyor”. *İslami Hareket*. 15 Mart, 1980.

“Afganistan Ne Halde?”. *İktibas* 4, no. 80 (1984).

“Afganistan Mücahitlerinin Temsilcileri Dergimizi Ziyaret Ettiler.” *Mavera*, no. 38 (Ocak 1980): 62.

“Afganistan Rusya Değil!”. *Hicret*, no.1, (17 Eylül 1979): 2.

“Ajans 1400”. <http://www.kameraarkasi.org/belgesel/kuruluslar/ajans1400.html>; Son Erişim: 20 Nisan 2021.

“Allah Yolunda Can Vermek! Bu, En Büyük Zevk!”. *Hicret*, no.14, (24 Aralık 1979): 10.

“Başbakan Turgut Özal’ın 13 Mayıs 1984 Tarihinde Tarbela Afgan Mülteci Kampında Yaptığı Konuşma.” *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*. no. 5 (Mayıs 1984): 66.

“Bilal Yıldızcı”. *Genç Öncüler*. 103 (Şubat 2016): 24-26.

“‘Bizi Duyunuz, Nusayri Kafirlerine Karşı Ölüm-Kalım Savaşı Veriyoruz!’”. *Hicret*. no.8, (11 Kasım 1979): 3.

“Hicret’ten Okuyuculara: Afganistan’a Nasıl Gidelim?” *Hicret*, no. 18, (12 Mart 1980): 2.

“İspanya İç Savaşı’nda Savaşan İkinci Türk: Tabii Ki Devrimci!” *Birgün*. 10 Ocak 2017. Son Erişim: 7 Mart, 2021. <https://www.birgun.net/haber/ispunya-ic-savasi-nda-savasan-ikinci-turk-tabii-ki-devrimci-182135>.

“Komün Barikatlarında Türk Fesleri”. *soL Haber Portalı*. Son Erişim: 9 Mart 2021. <https://haber.sol.org.tr/yazarlar/mehmet-bozkurt/komun-barikatlarinda-turk-fesleri-110369>

“Online Appendix 1 to The Caravan: Abdallah Azzam and the Rise of Global Jihad”. Son Erişim: 11 Haziran 2021. <https://azzambooknet.files.wordpress.com/2020/02/online-appendix-1.pdf>

“Rabbani: Kesin Zafer Sonbahar’da.” *Tevhid*. 29. (9 Temmuz 1979): 13–14.

“Sovyet Sosyal-Emperyalistlerinin Afganistan’ı İşgali Protesto Edildi”. *Devrimci Halkın Yolu*. 20 Ocak 1980.

“SSCB’nin Afganistan’a Müdahalesi Halkların Kurtuluş Mücadelelerine İndirilen Bir Darbedir”. *Devrimci Yol*. Ocak 1980.

“Türkiye - Afganistan Siyasi İlişkileri”. Son Erişim: 13 Mart 2021. http://www.mfa.gov.tr/turkiye-afganistan_siyasi-iliskileri.tr.mfa.

“Türkiye Cumhuriyeti ile Afganistan Kırallığı Arasında Kültür Andlaşması” *TBMM*. Son Erişim: 7 Mart, 2021. https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc047/kanuntbmmc047/kanuntbmmc04700363.pdf

“Tekiner Tayfur”. *Genç Öncüler*, 103 (Şubat 2016): 27–28.

“Uluslararası Olaylar ve Sorunlar Afganistan”. *Birlik Dergisi*. 56/57 (Ekim-Kasım 1979): 7-11.

“Ziya Ül Hak: ‘Pakistan Şeriat’la İdare Olunacak!’”. *Şura*. no. 27 (17 Temmuz 1978): 6.

الدين كواحد من القضايا الجدلية في الدساتير السورية

سمير العبد الله *

تاريخ القبول: 2021/07/16

تاريخ الحضور: 2020/11/22

الإشارة: العبد الله، س.، ”الدين كواحد من القضايا الجدلية في الدساتير السورية“ دراسات الشرق الأوسط، 420-395 (2021): 3-13

معرف الأغراض الرقمي: 10.47932/ortetut.845509

ملخص

كان الدين أحد القضايا الجدلية التي ظهرت أثناء إنشاء الدساتير السورية. هنالك نزعتان تجذبان الانتباه في هذه العمليات الأولى منها؛ سعت إلى ترسيخ دور ومكانة الدين في الدستور، بينما رفضت الأخرى وضع أي دين في موقع متميز. أما النزعة الثانية فكانت قلقاً من تدهور المساواة بين المواطنين، حيث رأت النزعة الأولى في الفقه الإسلامي مصدراً للتشريع ونص على أن يشترط انتخاب الرئيس من بين أبناء ديانة معينة.

في الماضي، كانت الأطراف قادرة على التوصل إلى إجماع من خلال الحوار. ولكن بعد عام 2011، أدت محاولات وضع دستور جديد في ظل الأحداث الأخيرة في سوريا إلى إعادة إشعال النقاشات. ومن المتوقع أن يكون لهذا الوضع تداعيات على القضايا الأخرى.

هنالك مخاوف من تبني نصوص دستورية متناقضة في الجوهر والمضمون لإرضاء المعارضين، واستبدال هذه النصوص بنسخ متناقضة تماماً مع خلوها من محتواها، وتجاهل بقية الشعب لإرضاء فئات معينة داخله، والتمييز بين المواطنين على أساس الانتماء الحزبي والدين.

كلمات مفتاحية: الدستور السوري، الدين، العلمانية، التشريع، المساواة.

* خبير، أورسام – تركيا، samir.alabdullah@orsam.org.tr، رقم أوركيد: 0000-0003-2442-1670

Suriye Anayasalarındaki Tartışmalı Konulardan Din

Samir ALABDULLAH*

Geliş tarihi: 22/11/2020

Kabul tarihi: 16/07/2021

Atıf: Alabdullah, S., “Suriye Anayasalarındaki Tartışmalı Konulardan Din” Ortadoğu Etütleri, 13-3 (2021): 395-420

DOI: 10.47932/ortetut.845509

Öz: Din, Suriye anayasalarının oluşturulması sırasında boy gösteren tartışmalı konulardan biri olmuştur. Bu süreçlerde iki eğilim göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki; anayasada dinin rolünü ve statüsünü pekiştirmek isterken, diğeri herhangi bir dini ayrıcalıklı konuma yerleştirmeyi reddetmiştir. İkinci eğilim, ilk eğilimin İslami Fıkhi bir kanun kaynağı olarak görmesinden ve cumhurbaşkanının belirli bir dine mensup insanlar arasından seçilmesini şart koşmasından ötürü vatandaşlar arasındaki eşitliğin bozulmasından endişe etmiştir.

Geçmişte, taraflar diyalog yoluyla fikir birliğe ulaşabilmekteydi. Ancak 2011 sonrasında, Suriye’de son zamanlarda yaşananların etrafında, yeni anayasa oluşturma girişimleri tartışmaları yeniden alevlendirmiştir. Bu durumun diğer meseleler üzerine yansımaları olacağı tahmin edilmektedir.

Muhallifleri tatmin etmek için öz ve içerik bakımından çelişkili anayasal metinlerin kabul edilmesi, söz konusu metinlerin içeriklerinden yoksun bırakılarak taban tabana zıt versiyonlarıyla değiştirilmesi, aynı halk içerisinde belirli gurupları tatmin etmek için diğerlerinin göz ardı edilmesi ve din ile parti mensupluğu temelinde vatandaşlar arasında ayırım yapılmasına yönelik endişeler bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Suriye Anayasası, Din, Laiklik, Yasama, Eşitlik.

* Uzman, ORSAM– TR, samir.alabdullah@orsam.org.tr, ORCID: 0000-0003-2442-1670

Religion as one of the Controversial Issues in the Syrian Constitutions

Samir ALABDULLAH*

Received: 22/11/2020

Accepted: 16/07/2021

Citation: Alabdullah, S., “Religion as one of the controversial issues in the Syrian constitutions,” *Middle Eastern Studies*, 13-3 (2021): 395-420

DOI: 10.47932/ortetut.845509

Abstract: Religion was one of the controversial issues during the writing of Syrian constitutions. There were two trends, one of which wanted to reinforce the role of religion and its status in the constitution, and the other refused to give a distinctive status to a specific religion in the constitution. Because, for the latter, this would disturb the equality of citizens, especially due to the fact that the former considers Islamic “Fiqh” as a source of legislation, or require that the President of the Republic be of a specific religion.

In the past, parties would reach a compromise through dialogue. After 2011, as a result of what Syria has been experiencing in the recent period, the constitutional debate has been reignited by attempts to draw up a new constitution, and it is expected that the controversy will have repercussions on other issues.

There are fears of adopting constitutional texts that are contradictory in essence and content in order to satisfy many opponents, and stripping some constitutional texts of their contents by replacing them with their complete opposites, in addition to attempts to satisfy certain groups by ignoring the concerns of other groups of the same people, and ignoring the principles of citizenship by discriminating between citizens on the basis of affiliation and religious belief.

Keywords: Syrian Constitution, Religion, Secularism, Legislation, Equality.

* Expert, ORSAM– TR, samir.alabdullah@orsam.org.tr, ORCID: 0000-0003-2442-1670

مقدمة

تعتبر مسألة الدين والقضايا المرتبطة به من المسائل الإشكالية عند كتابة أي دستور سوري، حيث حازت هذه المسألة على اهتمام جميع الأطراف السياسية الفاعلة عند صياغة أي دستور على اعتبار أن الدين يعد أساساً مهماً في تكوين هوية الدولة السورية ونظام الحكم فيها فضلاً عن تأثيره على حقوق وحريات المواطنين.

وفي الفترة التي أعقبت اندلاع الثورة السورية في آذار/مارس 2011، عاد الجدل حول الدين وخصوصاً أثناء كتابة دستور عام 2012 الذي أقره النظام السوري كأحد الإصلاحات المفترضة، كما أثير موضوع الدين بعد تأسيس اللجنة الدستورية السورية المكلفة بوضع دستور سوري جديد، وإن لم يتم مناقشة أي مبادئ دستورية حتى وقتنا الراهن الذي شهد انتهاء خمس جولات من اجتماعات اللجنة الدستورية، لكن خلال هذه الفترة تصاعد الجدل حول موضوع الدين على الصعيد الشعبي وخصوصاً في ظل الانقسامات التي تشهدها الساحة السورية.

جاءت هذه الدراسة لتوضيح كيفية تناول الدساتير السورية المختلفة قضية الدين والمسائل المرتبطة به بهدف الخروج بتوصيات تساعد في تناول موضوع الدين في دستور سورية المستقبلي، إلى جانب تناول أثر ذكر الدين من عدمه في التشريعات والقوانين.

أهمية الدراسة:

تكمن أهمية الدراسة في أنها ستعالج قضية جوهرية ومحدد أساسي في العقد الاجتماعي للمكونات السورية، وهي قضية الدين، وهي تلك القضية التي عاد الجدل لها بشكل كبير في ظل الظروف الحالية التي تعيشها سوريا بعد 2011، وهناك محاولة لكتابة دستور سوري جديد ليكون كبدية حل للأزمة السورية.

إشكالية الدراسة:

تقوم إشكالية الدراسة على سؤال ينص على كيف تناولت الدساتير السورية مسألة الدين، وهل هناك اختلاف بين الدساتير المختلفة التي تم كتابتها لسوريا؟

تساؤلات الدراسة:

- كيف تناولت الدساتير السورية القضايا المتعلقة بالدين؟
- ماهو التغيير الذي حصل بين تلك الدساتير؟
- وماهو الأثر الذي تركه ذكر مسألة الدين في النصوص الدستورية، أو عدم ذكره؟
- وكيف يمكن الخروج بنص توافقي حول الدين يرضي كل المكونات السورية؟
- وهل يضمن ذكر الدين أو مصادر التشريع أن تكون التشريعات والقوانين اللاحقة مرتبطة بالدين؟ وهل إغفالها يعني أن تكون القوانين بعيدة عن التعاليم الدينية؟

- وإذا كان الفقه الإسلامي أو مبادئ الشريعة مصدراً رئيساً للتشريع، فهل يمنع ذلك ورود مصادر أساسية أخرى كالمواثيق والمعاهدات الدولية وشريعة حقوق الإنسان؟ وهل تنحصر المسألة في الأحوال الشخصية أم تتعداها إلى قوانين العقوبات والقانون المدني؟

منهجية الدراسة:

تم اعتماد المنهج المقارن الذي قام الباحث من خلاله بمقارنة كيفية تناول الدساتير للقضايا المرتبطة بالدين، ثم اعتمدنا المنهج التحليلي لتحليل الظروف المحيطة بكتابة الدساتير، وكذلك إعطاء مقارنة مستقبلية لهذه القضية وتوصيات للفاعلين السياسيين.

أولاً: دين رئيس الدولة:

دستور 1920¹: تبنى أول دستور لسوريا مسألة دين رئيس الدولة فنص على: "حكومة المملكة السورية العربية حكومة ملكية مدنية نيابية عاصمتها دمشق ودين ملكها الإسلام"². والملفت هنا هو كتابة كلمة مدنية في وقت مازال هناك جدل كبير حول هذه الكلمة بعد مرور أكثر من 100 سنة على هذا الدستور مختلفين على هذه الكلمة، وقد برر صائغي الدستور أن ذكرهم لهذه المادة "نيابية مدنية" تتجلى فيها حاكمية الأمة لتكون حاكمة نفسها بنفسها، وأن لا يترك للعوامل الدينية البحتة مجالاً في السياسة، مع احترام حرية الأديان والمذاهب التي في البلاد بلا تفریق، وإبقاء المعتقدات المذهبية والمعاملات الشخصية حرة تبعاً للطقوس والتعاليم الدينية لكل دين أو مذهب بلا أدنى تقييد أو معارضة³.

حيث ذكر "رشيد رضا" رئيس المؤتمر السوري العام آنذاك أنه كان هناك مقترحان، الأول ينص على أن الدولة لادينية، والثاني ينص على أن الدولة إسلامية، وكان هناك اقتراح من بعض أعضاء المؤتمر من غير المسلمين أن ينص على أن حكومة سوريا لادينية، ووافق بعض ممثلي المسلمين على ذلك، ثم تم التوافق على عدم ذكر إذا ما كانت الدولة لادينية أو إسلامية، مقابل أن ينص الدستور على أن دين الملك هو الإسلام⁴، لكن النص الدستوري هذا كان قليل التأثير والأهمية، لأن مشروع الدستور حدّ من صلاحيات الملك لصالح رئيس الوزراء الذي لم يشترط الدستور ديناً له، حيث نص الدستور على أن "حكومة المملكة السورية حكومة ملكية مدنية نيابية"، الأمر الذي عزز دور رئيس الحكومة، والنص على دين الملك كان تحصيل حاصل كون الملك سينحصر بذرية الملك فيصل والعائلة الهاشمية، وذلك وفقاً لنص المادة الرابعة من الدستور ذاته، والتي جاء فيها أنه "ينحصر ملك المملكة السورية في الأكبر فالأكبر من أبناء الملك فيصل الأول، متسلسلاً على هذه القاعدة..." وهذا يبذل بطبيعة الحال احتمالية تولي منصب الملك من قبل أي شخص غير مسلم⁵.

¹ دستور 1920 وهو القانون الأساسي للملكة السورية الذي وضعه المؤتمر السوري بين 3 حزيران و19 تموز، ولم يدخل حيز التنفيذ بسبب اجتياح فرنسا لسوريا.

² الدستور السوري 1920، المادة الأولى.

³ بارتوت، محمد جمال، المؤتمر السوري العام 1919-1920، الدستور السوري الأول: السياق، الطبيعة والوظائف، المراحل والقضايا، (تبيين، المجلد 1، العدد 3، شتاء 2013)، ص 35-36.

⁴ العبرة بسيرة الملك فيصل، مجلة المنار، مجلد رقم 34، محرم 1353هـ، ص 68.

⁵ شيرستان، ماري ألمانظ، "المؤتمر السوري العام 1919 - 1920"، دار أمواج، بيروت 2000، ص 194 - 207.

دستور 1930⁶: أكد على مسألة دين "رئيس الدولة" بدل "الملك" بعد تغيير النظام السياسي، حيث جاء فيه: "أن سوريا جمهورية نيابية دين رئيسها الإسلام"⁷، ودار نقاش طويل حول هذه المادة، لكن تم التوافق عليها بما يتناسب مع تقاليد البلاد وعاداتها في تلك الفترة، لذلك تم اقتباس المادة من دستور 1920، لكن بعض النواب رأوا فيها خرقاً لمبدأ المساواة بين السوريين، ونادوا بحيادية الدولة تجاه الأديان، أما الاعتراض الثاني فقد كان من النائب فائز الخوري أمين سر المجلس التأسيسي، حيث اعتبر "تحديد دين رئيس الجمهورية بالإسلام حصراً، هو تقييد أيضاً لحق الأكثرية المسلمة، والتي قد ترغب بانتخاب رئيس من دين آخر، وإذا كانت أكثرية المجلس مسلمة، وهي ستكون دائماً كذلك، فما المعنى وما الفائدة من وضع نص يوجب على الرئيس أن يكون مسلماً، ما دامت أكثرية المجلس مسلمة، فإذا وُجد من الأقليات من هو صالح للرئاسة وانتخبته الأكثرية؛ فما المانع لانتخابه، ولماذا تُقيّد الأكثرية"⁸؟.

ثم تم الاتفاق على الحكم الجمهوري في سوريا، وأن يكون دين رئيس الجمهورية الإسلام، ذلك لأن الدساتير لا تخرج عن تقاليد المجتمع وعاداته ومعتقداته في ذلك الزمن، لذلك يبدو أنه تم اقتباس هذه الفقرة من المادة الأولى من الدستور الذي وضعه المؤتمر السوري سنة 1920⁹.

دستور 1950¹⁰: نصّ على أن "دين رئيس الجمهورية الإسلام"¹¹، لكن صياغة هذه المادة، في هذا الدستور شابهها انقسامات تُجسّد جدلية هذه المسألة، فقد ساعد المناخ الديمقراطي الذي رافق صياغة هذا الدستور على النقاش العلني حولها، وهو ما لم يتكرر في أي جربة دستورية لاحقة، حيث نشب صراع وجدل في الجمعية التأسيسية حول دين الدولة، بين تيار يدعو إلى اعتماد عبارة أن "الإسلام دين الدولة" وكان على رأسه مصطفى السباعي وعبد الوهاب سكر وزكي الخطيب وحسن الحكيم، وتيار آخر يعارض تبني ذلك وعلى رأسهم نجيب الرئيس، وكان الهدف من هذه النقاشات سياسياً بالدرجة الأولى، لكنه ألبس لباس الدين، حيث نجح التيار المحافظ بدايةً بإقرار النص الذي يُشير إلى أن "الإسلام دين الدولة" في المشروع الأول لمسودة الدستور، وسط انقسام واضح بين أعضاء لجنة الصياغة حول هذه المادة تحديداً بين مؤيد لها ومعارض، حيث كان هناك رأي أن غير المسلمين في البلاد العربية لا يشعرون بقوميتهم كما يشعر المسلم به، وأن حقوق غير المسلمين ستكون منقوصة، فآثار ذلك حفيظة المعارضين طوائف المجتمع السوري، حيث اجتمع رؤساء الطوائف المسيحية في دار بطريركية الروم الكاثوليك في دمشق، وتداولوا في الأمر، وأصدروا في 7 نيسان/أبريل 1950 بياناً جاء فيه أنه: "بناء على انقسام الشعب السوري حول مادة من مواد الدستور فريقيّن: فريق تقدمي يرى وضع الدستور كما وضعته الأمم الناهضة...، وفريق آخر أراد أن ينص في صلب الدستور على دين الدولة، بناء على ذلك، رأى رؤساء الطوائف المسيحية في سوريا، أن رأي الفريق الأول هو الرأي الصائب الذي يعبر عن رأيهم، ويتمناه كل مخلص للوطن، وأن يعلنوا احتجاجهم الصارخ على القرار الذي اتخذته لجنة الدستور بأكثرية ضئيلة، وبغياب عدد كبير من أعضائها، متضمناً النص على دين معين للدولة، لما في هذا القرار من التمييز، والتفريق بين أبناء

⁶ بدأ العمل عليه سنة 1928، حيث تمت الدعوة لكتابة الدستور في 10 آذار/ مارس 1928 ولانتخاب جمعية تأسيسية، وبعدها تم وضع دستور للدولة، لكن بعد ذلك تم تأجيل اجتماعات الجمعية التأسيسية، ثم صدر قرار بحلها، بعد رفض التخفيضات الفرنسية عليه وخاصة مايتعلق بالمواد المتعلقة بالعلاقة مع فرنسا، لكن تم إصداره بعد تعديل بعض المواد به بقرار من المفوض السامي الفرنسي بتاريخ 14 أيار 1930، وتم نشره بتاريخ 14 أيار 1930م، ولم يطرأ تغيير على المواد المتعلقة بالدين، وتعطل العمل به عدة مرات خلال الانتداب الفرنسي (وجيه الحفار: الدستور والحكم في الجمهورية السورية، مطبعة الإنشاء، دمشق، 1948، ص 46، 63-64).

⁷ الحفار، وجيه: المرجع السابق ص 68.

⁸ محاضر جلسات المجلس التأسيسي السوري، لعام 1928، الجلسة 13، تاريخ 7 آب 1928م، ص 260-261.

⁹ دراجي، إبراهيم، تركماني، ريم، **المسألة الدينية في الدساتير السورية**، برنامج الشريعة والمواطنة في العالم العربي، 16 تشرين الثاني/نوفمبر 2019، ص 11.

¹⁰ أقرته الجمعية التأسيسية السورية بتاريخ 5 أيلول/ سبتمبر 1950م.

¹¹ الدستور السوري 1950، المادة 3 الفقرة 1.

الوطن الواحد، والنتائج التي تترتب عليه في التشريع الداخلي، مما يخالف مقررات منظمة الأمم التي اعتنقتها سوريا بصفتها من أعضائها، معلنين استيائهم من ذلك القرار بالاعتذار من قبول التهاني بعيد الفصح المجيد، أملين من حكمة الجمعية التأسيسية الموقرة، بهيئتها العامة، أن تكون أكثر تفهماً لحاجة البلاد ولمصلحة الوطن العليا¹².

وقد أثار هذا البيان سجلاً واسعاً في سوريا، فدعا مجلس الوزراء للتوقف عن الحديث في هذه القضية، وترك الأمر إلى الجمعية التأسيسية، واتخذ هذا الجدل أبعاداً إقليمية حيث أرسل الملك عبد الله بن الحسين ملك الأردن رسالة إلى الرئيس هاشم الأتاسي رئيس الدولة السورية آنذاك حول موضوع دين الدولة، تضمنت: "عدم ارتياح الملك عبد الله لمحاولة البعض إلغاء نص دين الدولة من الدستور"، كما توقفت السعودية بسبب ذلك عن دفع القسط الثاني من القرض الممنوح لسوريا¹³.

عندما بدأت لجنة الدستور في وضع مشروع الدستور طُلب إلى الشعب أن يبدي آراءه، وإلى المفكرين أن يرسلوا مقترحاتهم إلى اللجنة، وقُدمت عدد كبير من العرائض والكتب، أغلبها تطلب من لجنة الدستور أن ينص في الدستور على أن دين الدولة الإسلام، كما قُدمت عرائض وبرقيات بخلاف ذلك، ثم أخذت بعض الأيدي تنهياً لإثارة فتنة طائفية في البلاد يكون مبعثها هذا الشعور الديني الحاد¹⁴.

اجتمعت لجنة الدستور ولجنة الأحزاب المشتركة في تموز/يوليو، فأقرتا التعديلات الجديدة على المادة الثالثة، وبات "دين رئيس الجمهورية الإسلام"، و"الفقه الإسلامي المصدر الرئيسي للتشريع"، و"حرية الاعتقاد مصونة، والدولة تحترم جميع الأديان السماوية، وتكفل حرية القيام بجميع شعائرها، على أن لا يُخل ذلك بالنظام العام"، و"الطوائف الدينية مصونة ومرعية"، كما تقرر أن يُضاف إلى مقدمة الدستور النص الآتي: "ولما كانت غالبية الشعب تدين بدين الإسلام، فإن الدولة تعلن استمساكها بالإسلام ومثله العليا، ويعلن الشعب عزمه على توطيد التعاون بينه وبين شعوب العالم العربي والإسلامي، وعلى بناء دولته الحديثة على أسس الأخلاق القويمة التي جاء بها الإسلام والأديان السماوية الأخرى، وعلى مكافحة الإلحاد"¹⁵.

وبرغم تبني هذا النص فقد أثار خلافاً بين المشايخ من رابطة العلماء، الذين لم يرضوا بما اتفقت عليه اللجنة والدكتور مصطفى السباعي ممثل الجبهة الاشتراكية الإسلامية¹⁶، والذي وافق على النص الجديد للمادة الذي يتحدث عن دين رئيس الدولة لا دين الدولة، حيث نشر الشيخ أبو الخير الميداني رئيس رابطة العلماء بدمشق، بياناً بتاريخ 28 تموز/يوليو 1950 جاء فيه أن هذه المادة فرضت على الشعب، فأذاع الشيخ مصطفى السباعي بياناً معاكساً جاء فيه بعض النقاط حول هذه المادة، على الرغم من كل ذلك فقد تمكنت الجمعية التأسيسية من صياغة المادة حول دين رئيس الجمهورية¹⁷، ووافق رجال الدين المسيحي على النص الذي أقرته لجنة الأحزاب المشتركة.

¹² الزيباوي، محمود، دين الدولة في الدستور السوري، موقع المدن الإلكترونية، شوهذ بتاريخ 28 نيسان/ أبريل على الرابط: <https://bit.ly/2BJ78dy>

¹³ الحوراني، أكرم، مذكرات، مكتبة مدبولي، القاهرة، ص 1205.

¹⁴ المرجع نفسه، ص 206-214.

¹⁵ Turkmani, Rim and Draji, Ibraim (2019) The question of religion in the Syrian Constitutions: historical and comparative review. Legitimacy and Citizenship in the Arab World. Conflict Research Programme, London School of Economics and Political Science, London, UK, P14.

¹⁶ مؤسس حركة الإخوان المسلمين في سوريا وعضو مجلس النواب وقتها، وكذلك عضو لجنة صياغة لغة الدستور.

¹⁷ الحوراني، أكرم، المرجع نفسه، ص 1206.

دستور 1953¹⁸: أعاد هذا الدستور ذات الصيغة التي جاء بها دستور 1950، "دين رئيس الجمهورية الإسلام"¹⁹.

دستور 1958²⁰ و **1961**²¹ لم يتطرقا إلى مسألة دين رئيس الدولة²².

دستور 1962²³: أعاد ذات الصيغة السابقة حيث جاء به "دين رئيس الجمهورية الإسلام"²⁴.

دستور 1964²⁵: أعاد ذات الصيغة مع استبدال كلمة الجمهورية بالدولة حيث جاء به "دين رئيس الدولة الإسلام"²⁶.

دستور 1969: لم يتطرق هذا الدستور إلى مسألة دين رئيس الدولة.

وبعد وصول حافظ الأسد إلى السلطة في سورية بعد انقلاب 16 تشرين الثاني/نوفمبر 1970، فيما عرف بـ "الحركة التصحيحية"، عاد الجدل حول النص المتعلق بهذه المسألة، وقد شهدت مدينة حماة إضراباً عاماً نظمه مروان حديد ورفاقه²⁷، لكن الإضراب تحول إلى أحداث شغب، هوجمت خلالها مقر حزب البعث والمنظمات التابعة له، وكان هذا الحدث بداية لتشكيل الطليعة المقاتلة التابعة للإخوان المسلمين، والصدام بينها وبين النظام بعد ذلك²⁸.

دستور 1971²⁹: لم يتطرق هذا الدستور إلى مسألة دين رئيس الدولة.

دستور 1973³⁰: جاء به "دين رئيس الجمهورية الإسلام"³¹، وهنا ثار الجدل حول حافظ الأسد المنتمي للطائفة العلوية، وهل هم مسلمون أم لا، لذلك سارع حافظ الأسد للحصول على فتوى من الإمام موسى الصدر اللبناني بأن العلويين من طوائف الشيعة، ويبدو أن حافظ الأسد أراد من خلال تحديد دين رئيس الدولة، تأمين ولاء النخبة السنية عموماً والمؤسسة الدينية الرسمية بشكل خاص³².

دستور 2012³³: أعاد هذا الدستور الصيغة السابقة ذاتها، حيث جاء به "دين رئيس الجمهورية الإسلام"³⁴، وكان ذلك محلاً للنقد من قبل العديد من الأطراف وخاصة الليبرالية، المالية للنظام

¹⁸ تم إقراره بتاريخ تموز/يوليو 1953 بقرار رئيس المجل العسكري الأعلى.

¹⁹ الدستور السوري 1953، المادة 3، الفقرة 1.

²⁰ الصادر بعد الوحدة مع مصر.

²¹ وهو الدستور الصادر بعد الانفصال عن مصر.

²² الدستور السوري لعامي 1958، 1961، المادة 3، الفقرة 1.

²³ تم إقراره في أيلول/سبتمبر 1962.

²⁴ الدستور السوري 1962، المادة 3، الفقرة 1.

²⁵ صادر بتاريخ نيسان/أبريل 1964 بقرار من المجلس الوطني لقيادة الثورة

²⁶ الدستور السوري 1964، المادة 3، الفقرة 1.

²⁷ شخصية سياسية دينية من سوريا، عاشت في سبعينيات وثمانينيات القرن الماضي. والمعروف أنه مؤسس "الطليعة المقاتلة" للإخوان المسلمين في سوريا.

²⁸ حسن، عبد الله، ثنائية الإسلام الراديكالي والديمقراطية العسكرية، سوريا الأسد "الأب" والطليعة المقاتلة، شوه بتاريخ 20 شباط/فبراير 2021 على الرابط التالي <https://bit.ly/3sT50Ja>

²⁹ هو الدستور المؤقت لسوريا والصادر بتاريخ شباط/فبراير 1971م بموجب قرار القيادة القطرية لحزب البعث العربي الاشتراكي.

³⁰ هو الدستور الصادر في آذار/مارس 1973م

³¹ الدستور السوري 1973، المادة 3، الفقرة 1.

³² حسن، عبد الله: مرجع سابق

³³ هو الدستور الذي صدر في شباط/فبراير 2012 بعد بدء الأحداث في سوريا.

³⁴ الدستور السوري 2012، المادة 3، الفقرة 1.

والمعارضة له على حد سواء، وقد تركزت أغلبية هذه الانتقادات في أن الدستور يتضمن الحقوق الأساسية للمواطنين، ولا يُميز بينهم في الجنس أو الدين أو العرق أو غيرها، ولكن هذه المادة لا تساوي بين المواطنين³⁵، حيث أن هذه المادة تميز بين المواطنين على ما هو مدون في قيود السجل المدني، وليس الدين، لأنه يكفي أن يشير قيد النفوس إلى أن ديانة الشخص هي الإسلام حتى يمكنه أن يكون رئيساً، وبذلك يُستبعد الأشخاص الذين لا يشير قيد نفوسهم إلى أن ديانتهم الإسلام، والأمر هنا لا يتعلق بالإيمان، إذ تكفي الإشارة إلى الديانة في قيد النفوس، حتى لو كان الرئيس غير مؤمن، أو لا يمارس الشعائر الدينية، كما أنها تميز بين الأقليات؛ فيكفي أن يكون الرئيس مسلماً، وحتى لو كان غير عربي، أما العربي المسيحي فلا يمكنه أن يكون رئيساً، وقد برر بعض المشاركين بوضع الدستور الإبقاء على هذه المادة بهدف إرضاء الغالبية المسلمة في سوريا، فيما أشارت أصوات أخرى إلى أن إرضاء الغالبية لا يكون إلا بمساواتها مع غيرها، وإلا فسوف تطالب الغالبية بحقوق أكثر، كما أنه لا يمكن قبول التبرير بأنه من غير المعقول أن يكون الرئيس مسيحياً، فإذا كانت الغالبية بمن فيها المسلمون- صوّتت له، فهل تُحرم الأغلبية من حق الاختيار.

يعتبر البعض أن ذكر دين رئيس الدولة في الدستور يتعارض مع مبدأ المساواة المنصوص عليه أيضاً في الدساتير السورية، حيث ذكرت الدساتير السورية أن "دين رئيس الدولة الإسلام"، وهذا حرم غير المسلمين من الترشح لمنصب الرئاسة، كذلك بما أن الفقه الإسلامي هو المصدر الرئيسي للتشريع فهناك بعض التشريعات يعتبرها البعض أنها تتعارض مع المساواة بين الرجال والنساء³⁶، فهم يرون أنها تتعارض مع حقوق الإنسان وخاصة بما يخص الزواج وتغيير الدين³⁷، وبخاصة إذا أقر الدستور بتقييد حقوق الإنسان في حال تعارضت مع الالتزامات الدينية، وتبرز تجاذبات بين تكريس الدين والحقوق المدنية لأصحاب المعتقدات الدينية الأخرى أو اللادينيين، لا سيما إذا تعرض المواطنون من غير المؤمنين بالدين الرسمي للإقصاء من المناصب الرسمية العامة، أو كانوا عرضة لقوانين تمييزية، أو أُعْتُبروا من مرتبة اجتماعية أدنى³⁸. وربما يفرض تكريس الدين قيوداً على حرية التعبير والحقوق الأساسية الأخرى، بحجة الكفر أو عدم احترام المقدسات، وينبغي وضع أحكام تنص بقوة على احترام حرية التعبير وتمنع القيود المفروضة عليها بذريعة الردة أو الكفر أو الهرطقة.

إن الاعتراف بدين ما في الدستور أو تطبيق شريعة دينية معينة، قد تترك آثاراً على حقوق الأقليات الدينية الأخرى، لذلك لا بد من الأخذ بعين الاعتبار إشكالية العلاقة بين الدين والدولة، وخاصة في المجتمعات التي شهدت تاريخياً توترات بين السلطات الدينية والعلمانية.

ينبغي الإشارة إلى أن الدين في الدستور لا يحول دون احترام حقوق الإنسان، فالإشارة الرمزية إلى الله، ودين الأغلبية في ديباجة الدستور لا تؤدي بحد ذاتها إلى آثار سلبية، إذا لم تكن هنالك أحكام

³⁵ دراجي، إبراهيم، الصدة، هدى، القليبي، سلسبيل، دراسة مقارنة حول التحولات الدستورية في المنطقة العربية من المنظور الجندي. المحرران: بوريانا جونسن وليليان هالس. فرنش، (منشورات المبادرة النسوية الأورومتوسطية، باريس). متوفر على الرابط: <https://bit.ly/2MQaEJz>

³⁶ سوتي، سيلفيا، دراجي، إبراهيم، الدليل إلى دستور متوافق مع منظور النوع الاجتماعي (الجنس)، دليل من أجل عملية جندرة الدستور، المحرران: بوريانا جونسن ومية الرحبي، المبادرة النسوية الأورومتوسطية 2016، متوفر على الرابط: <https://bit.ly/2pVGQ5e>

³⁷ الأمم المتحدة، الصوك الدولية لحقوق الإنسان، المجلد الأول.

³⁸ حويجة، فائق، "دولة القانون في الدستور السوري قراءة في الدستور السوري الدائم وتجديده المطابق". تبين. المجلد 1. العدد 4. (ربيع 2013). متوفرة على الرابط: <https://bit.ly/3uq1IX9>

عملية أخرى تؤدي إلى التمييز في الحقوق أو الواجبات بين مواطني الدولة، لكن يُخشى من استغلال الأنظمة هذا المبدأ للحشد الطائفي، والتحريض ضد معارضي النظام طائفيًا³⁹.

مسألة دين رئيس الدولة والتي على الرغم من أن نسبة المسلمين 90% في سوريا، فالرئيس سواء ذكر دين الرئيس في الدستور أم لم يذكر سيكون احتمالية انتخاب رئيس غير مسلم ضعيفة⁴⁰، فذكر دين الرئيس لوحده لا يعني أنه دليل على التزامه الديني، فربما يكون ليبرالي وحتى ملحد، لكن مذكور بخانة الدين أنه مسلم.

ثانياً: مسألة قسم الرئيس:

وهي من القضايا المرتبطة بالدين، وكانت مثار جدل بين الدساتير، ويتبين من مراجعة الدساتير السورية السابقة أن الدين قد تم ذكره مرة واحدة فقط في مضمون القسم الذي يؤديه الحاكم عند تولي منصبه، وكان هذا في الدستور الأول سنة 1920⁴¹، حيث تم فيه التطرق للدين، لتخلو الدساتير السورية بعد ذلك من أية إشارة للدين بصورة مباشرة، في مضمون القسم الدستوري الذي يؤديه الحاكم، في حين تمت المحافظة في غالبية الدساتير اللاحقة على صيغة دينية "غير مباشرة" من خلال القسم "بالله العظيم"⁴² أو "بالله العلي العظيم"⁴³، وهي الصيغة التي تم تجاهلها في بعض الحقب الدستورية، حيث استخدمت عبارة القسم "بالشرف والمعتقد"، كدستور 1969⁴⁴، ودستور 1971⁴⁵، لكن المفارقة الأخرى التي تكشفها سابقة دستور 1920، فيما يتعلق بمضمون القسم الذي يؤديه الحاكم، هي أن الإشارة للدين لم تتطرق لتعيين دين محدد دون غيره؛ وإنما جاءت لتشمل الالتزام باحترام "الشرائع الدينية" جميعها دون تمييز وعلى قدم المساواة⁴⁶، "على الملك حين جلوسه أن يقسم أمام المؤتمر يميناً باحترام الشرائع الإلهية وبالأمانة للأمة وبمراعاة القانون الأساسي"⁴⁷، وهذا لم تصل له العديد من النصوص الدستورية اللاحقة.

³⁹ جنكو، علاء الدين، دين رئيس الدولة بين تحديده وإلغائه في الدستور السوري، مقال منشور في موقع مركز حرمون للدراسات المعاصرة بتاريخ 29 أيار/ مايو 2020، وتم الوصول إليه بتاريخ 29 أيار/ مايو 2020 على الموقع التالي: <https://bit.ly/2Q0bWp8>

⁴⁰ Andrea Pacini: Christian communities in the Arab Middle East: the challenge of the future, Oxford University Press, 2004,

⁴¹ الدستور السوري 1920، المادة 6.

⁴² الحفار، وجيه، المرجع السابق، ص 65.

⁴³ الدستور السوري 1930، المادة 70، الدستور السوري 1950، المادة 75.

⁴⁴ الدستور السوري 1969، المادة 59.

⁴⁵ الدستور السوري 1971، المادة 59.

⁴⁶ الدستور السوري 1920، المادة 6.

⁴⁷ الدستور السوري 1920، المادة 6.

جدول يوضح كيف تناولت الدساتير السورية قضية دين رئيس الدولة ومسألة قسم الرئيس

مسألة دين رئيس الدولة	مسألة قسم الرئيس	
دستور 1920	حكومة المملكة السورية العربية حكومة ملكية مدنية نيابية عاصمتها دمشق الشام ودين ملكها الإسلام	على الملك حين جلوسه أن يقسم أمام المؤتمر باحترام الشرائع الإلهية وبالأمانة للأمة وبمراعاة القانون الأساسي
دستور 1930	سوريا جمهورية نيابية دين رئيسها الإسلام	أقسم بالله العظيم أني أحترم دستور البلاد وقوانينها وأحفظ استقلال الوطن وسلامة أراضيه
دستور 1950	دين رئيس الجمهورية الإسلام	أقسم بالله العلي العظيم أن أحترم دستور البلاد وقوانينها وأن أكون أميناً على حريات الشعب ومصالحه وأمواله
دستور 1953	دين رئيس الجمهورية الإسلام	أقسم بالله، وبشرفي أن أكون مخلصاً لدستور البلاد وقوانينها وأن احترمها وأدافع عنها وأن أكون أميناً على حريات الشعب ومصالحه وأمواله ...
دستور 1958	لم يتطرق إلى مسألة دين رئيس الدولة	لم يتطرق إلى مسألة قسم رئيس الدولة
دستور 1961	لم يتطرق إلى مسألة دين رئيس الدولة	أقسم بالله العلي العظيم أن احترم دستور البلاد وقوانينها
دستور 1962	دين رئيس الجمهورية الإسلام	أقسم بالله العلي العظيم أن أحترم دستور البلاد وقوانينها ..
دستور 1964	دين رئيس الدولة الإسلام	أقسم بالله العظيم أن أكون مخلصاً لدستور البلاد ...
دستور 1969	لم يتطرق إلى مسألة دين رئيس الدولة	أقسم بشرفي ومعتقدي أن أحترم الدستور والقوانين
دستور 1971	لم يتطرق إلى مسألة دين رئيس الدولة	أقسم بشرفي ومعتقدي أن أحافظ مخلصاً على النظام الديمقراطي الشعبي....
دستور 1973	دين رئيس الجمهورية الإسلام	أقسم بالله العظيم أن أحافظ مخلصاً على النظام الجمهوري الديمقراطي...
دستور 2012	دين رئيس الجمهورية الإسلام	أقسم بالله العظيم أن أحافظ مخلصاً على النظام الجمهوري الديمقراطي الشعبي ...

ثالثاً: حرية الدين والمعتقد:

وقد تطرقت الدساتير السورية لهذا المبدأ، ففي دستور 1920 تم التأكيد بنص صريح أنه "لا يجوز التعرض لحرية المعتقدات والديانات ولا منع الحفلات الدينية من الطوائف على ألا تخل بالأمن العام أو تمس بشعائر الأديان والمذاهب الأخرى"⁴⁸.

⁴⁸ الدستور السوري 1920، المادة 13.

والملاحظ هنا أن حرية الدين والمعتقد وفق هذا النص الدستوري تشمل أمرين، أولهما: عدم جواز التعرض لهذا الدين والمعتقد، وثانيهما: حرية ممارسة هذا المعتقد من خلال إقامة الحفلات الدينية الخاصة به، ولم يتم تقييد هذا الأمر إلا بشرط عدم مخالفة النظام العام أو المس بشعائر الأديان والمذاهب الأخرى.

أما دستور 1930 فقد أكد أن "حرية الاعتقاد مطلقة، وتحترم الدولة جميع المذاهب والأديان الموجودة في البلاد، وتكفل حرية القيام بجميع شعائر الأديان والعقائد، على ألا يخل ذلك بالنظام العام ولا ينافي الآداب"⁴⁹، كما اعتبر أن حقوق الطوائف الدينية المختلفة مكفولة، وأن التعليم حر ما لم يخل بالنظام العام أو ينافي الآداب أو يمس كرامة الوطن أو الأديان⁵⁰، كما خصّص الأوقاف الإسلامية بنص خاص ذكر به أن الأوقاف الإسلامية هي بوجه عام ملك الطائفة الإسلامية دون سواها، ويدير شؤونها مجالس ينتخبها المسلمون، ويوضع قانون خاص بكيفية انتخاب هذه المجالس⁵¹، ويُلاحظ في هذا الدستور أنه تم التوسّع في تحديد مفهوم احترام الأديان، إذ بات يشمل حرية القيام بجميع الشعائر والأديان، وكفالة حقوقها، والالتزام بأن لا يمس التعليم الدين.

أما دستور 1950 فقد أعاد التأكيد على المبادئ السابقة فنص على أن "حرية الاعتقاد مصنونة والدولة تحترم جميع الأديان السماوية، وتكفل حرية القيام بجميع شعائرها على ألا يخل ذلك بالنظام العام"⁵². وأن "الأوقاف الإسلامية ملك للمسلمين، وهي مؤسسة من مؤسسات الدولة العامة"⁵³، وهنا ينبغي ملاحظة أن الدستور أشار إلى الأديان "السماوية" بعد أن كانت النصوص الدستورية السابقة تشير إلى الأديان بصفة عامة دون تخصيص، وقد حافظت بعض الدساتير اللاحقة على استخدام عبارتي "الأديان السماوية" عند الإشارة إلى هذا المبدأ، كما هي حال دساتير 1953، 1962، 1964 فيما اكتفت دساتير أخرى باستخدام عبارة "الأديان" فقط، كما هي الحال في دساتير (1969-1971-2012)⁵⁴.

دستور 1953: أعاد التأكيد على المبادئ السابقة فنص على أن "حرية الاعتقاد مصنونة، والدولة تحترم جميع الأديان السماوية، وتكفل حرية القيام بجميع شعائرها على أن لا يخل ذلك بالنظام العام"⁵⁵. أما دستور 1958 و1961 لم يتطرقا إلى هذه المسألة، بينما دساتير 1962 و1964 و1969 و1971، و1973 أعادت التأكيد على المبادئ السابقة فنص على أن "حرية الاعتقاد مصنونة، والدولة تحترم جميع الأديان السماوية، وتكفل حرية القيام بجميع شعائرها على أن لا يخل ذلك بالنظام العام"⁵⁶.

⁴⁹ الحفار، وجيه، المرجع السابق، ص69-70.

⁵⁰ الدستور السوري 1930، المادة 19.

⁵¹ الدستور السوري 1930، المادة 114.

⁵² الدستور السوري 1950، المادة 3، الفقرة 3.

⁵³ الدستور السوري 1950، المادة 34.

⁵⁴ الدستور السوري 1953، المادة 3، الفقرة 3؛ الدستور السوري 1962، المادة 3، الفقرة 3؛ الدستور السوري 1964، المادة 16،

الدستور السوري 1969، المادة 31، الفقرة 2؛ الدستور السوري 1971، المادة 31، الفقرة 2؛ الدستور السوري 1973، المادة 35،

الفقرة 2؛ الدستور السوري 2012، المادة 3، الفقرة 3.

⁵⁵ الدستور السوري 1953، المادة 3، الفقرة 3.

⁵⁶ الدستور السوري 1962، المادة 3، الفقرة 3؛ الدستور السوري 1964، المادة 16، الدستور السوري 1969، المادة 31، الفقرة 2؛

الدستور السوري 1971، المادة 31، الفقرة 2؛ الدستور السوري 1973، المادة 35، الفقرة 2.

أما دستور 2012 نص على أن "تحتترم الدولة جميع الأديان، وتكفل حرية القيام بجميع شعائرها على أن لا يخل ذلك بالنظام العام"⁵⁷، ويلاحظ في دستور 2012 أنه فصل بين حرية الاعتقاد واحترام الأديان، فخصّص لكل منهما مادة منفصلة حيث تمت الإشارة إلى حرية الاعتقاد في المادة 42 منه.

رابعاً: عدم التمييز على أساس الدين:

تم تجاهل حظر التمييز على أساس الدين في أغلبية الدساتير السورية، ولم يتم التطرق لهذه المسألة إلا في ثلاثة دساتير فقط من أصل 12 دستوراً، حيث لم تتطرق لها دساتير (1920، 1950، 1953، 1961، 1973) بينما نص دستور 1930 على أن "السوريون متساوون في التمتع بالحقوق المدنية والسياسية، وما عليهم من الواجبات والتكاليف، ولا تمييز بينهم في ذلك بسبب الدين أو المذهب أو الأصل أو اللغة"⁵⁸.

ودستور 1958 أكد أن "المواطنون لدى القانون سواء، وهم متساوون في الحقوق والواجبات العامة، لا تمييز بينهم في ذلك بسبب الجنس أو الأصل أو اللغة أو الدين أو العقيدة"⁵⁹، ودستور 2012 جاء به "المواطنون متساوون في الحقوق والواجبات، لا تمييز بينهم في ذلك بسبب الجنس أو الأصل أو اللغة أو الدين أو العقيدة"⁶⁰.

إن تغيب النص الصريح الذي يحظر التمييز على أساس الدين في غالبية الدساتير السورية، لم يكن الغرض منه تبني القاعدة المعاكسة، وهي إباحة التمييز على أساس الدين، ولكن سبب ذلك التغيب هو أن غالبية تلك الدساتير كانت تكتفي بالنص بشكل عام على المساواة بين المواطنين في الحقوق والواجبات، دون ربط مبدأ المساواة بمبدأ عدم التمييز.

⁵⁷ الدستور السوري 2012، المادة 3، الفقرة 3.

⁵⁸ الدستور السوري 1930، المادة 6.

⁵⁹ الدستور السوري 1958، المادة 7.

⁶⁰ الدستور السوري 2012، المادة 33، الفقرة 3.

عدم التمييز على أساس الدين	مسألة حرية الدين والمعتقد	
لم يتطرق لهذه المسألة	لا يجوز التعرض لحرية المعتقدات والديانات ولا منع الحفلات الدينية من الطوائف على أن لا تخل بالأمن العام أو تمس بشعائر الأديان والمذاهب الأخرى	دستور 1920
السوريون لدى القانون سواء وهم متساوون في التمتع بالحقوق المدنية والسياسية وما عليهم من الواجبات والتكاليف ولا تمييز بينهم في ذلك بسبب الدين أو المذهب أو الأصل أو اللغة	حرية الاعتقاد مطلقة وتحترم الدولة جميع المذاهب والأديان الموجودة في البلاد وتكفل حرية القيام بجميع شعائر الأديان والعقائد على أن لا يخل ذلك بالنظام العام ولا ينافي الآداب	دستور 1930
لم يتطرق لهذه المسألة	حرية الاعتقاد مصونة والدولة تحترم جميع الأديان السماوية وتكفل حرية القيام بجميع شعائرها على أن لا يخل ذلك بالنظام العام	دستور 1950
لم يتطرق لهذه المسألة	حرية الاعتقاد مصونة والدولة تحترم جميع الأديان السماوية وتكفل حرية القيام بجميع شعائرها على أن لا يخل ذلك بالنظام العام	دستور 1953
المواطنون لدى القانون سواء وهم متساوون في الحقوق والواجبات العامة لا تمييز بينهم بسبب الجنس أو الأصل أو اللغة أو الدين أو العقيدة	لم يتطرق إلى هذه المسألة	دستور 1958
لم يتطرق لهذه المسألة	لم يتطرق إلى هذه المسألة	دستور 1961
لم يتطرق لهذه المسألة	حرية الاعتقاد مصونة والدولة تحترم جميع الأديان السماوية وتكفل حرية القيام بجميع شعائرها على أن لا يخل ذلك بالنظام العام	دستور 1962
لم يتطرق لهذه المسألة	حرية الاعتقاد مصونة والدولة تحترم جميع الأديان السماوية وتكفل حرية القيام بجميع شعائرها على أن لا يخل ذلك بالنظام العام	دستور 1964
لم يتطرق لهذه المسألة	حرية الاعتقاد مصونة والدولة تحترم جميع الأديان السماوية وتكفل حرية القيام بجميع شعائرها على أن لا يخل ذلك بالنظام العام	دستور 1969
لم يتطرق لهذه المسألة	حرية الاعتقاد مصونة والدولة تحترم جميع الأديان السماوية وتكفل حرية القيام بجميع شعائرها على أن لا يخل ذلك بالنظام العام	دستور 1971
لم يتطرق لهذه المسألة	حرية الاعتقاد مصونة والدولة تحترم جميع الأديان السماوية وتكفل حرية القيام بجميع شعائرها على أن لا يخل ذلك بالنظام العام	دستور 1973
المواطنون متساوون في الحقوق والواجبات لا تمييز بينهم بسبب الجنس أو الأصل أو اللغة أو الدين أو العقيدة	تحترم الدولة جميع الأديان وتكفل حرية القيام بجميع شعائرها على أن لا يخل ذلك بالنظام العام	دستور 2012

خامساً: مسألة الأحوال الشخصية:

أرست الدساتير السورية إخضاع المسائل ذات الصلة بالأحوال الشخصية لقوانين الطوائف الدينية المختلفة حصراً، ونصّت على هذا الأمر بصورة صريحة في بعض الدساتير، وتجاهلت ذلك في دساتير أخرى، وإن كان الأمر تم احترامه وتطبيقه على أرض الواقع بصورة مستمرة سواء بوجود نص دستوري أو عدمه، فدستور 1920 نصّ على أن "كيفية إدارة المحاكم الشرعية والمجالس الطائفية التي تحسب شرائعها في الأحوال الشخصية المذهبية"⁶¹، وطلب بعض أعضاء المؤتمر "إلغاء المحاكم الشرعية والروحية معاً، فقد أثارت هذه المادة مخاوف بعض الأعضاء المسيحيين في المؤتمر من أن يعطي الدستور الحق للسلطة التنفيذية بالتدخل بإدارة الأوقاف المسيحية، وقوانين الأحوال الشخصية للطوائف المسيحية، ومراعاة لهذه المخاوف لم يطرح رئيس المؤتمر رشيد رضا هذه المادة للتصويت إلا بعد أن توصّل مع بطريرك الروم إلى صيغة ترضيه بعد أن زاره الشيخ رشيد رضا في بيته للوصول إلى توافق حول هذه المادة"⁶².

بينما دستور 1930 أكد على أنه: "...تضمن الدولة أيضاً للأهلين على اختلاف طوائفهم احترام مصالحهم الدينية وأحوالهم الشخصية"⁶³، ودستور 1950 جاء فيه أن "الأحوال الشخصية للطوائف الدينية مصنونة ومرعية"⁶⁴. ولم يخلُ هذا البند من الانتقاد عندما عُرضت مسودة الدستور للنقاش أمام المجلس التأسيسي، ودستور 1953 أكد هذا أن "الأحوال الشخصية للطوائف الدينية مصنونة ومرعية"⁶⁵، أما دستور 1958، 1961 لم يتطرقا إلى هذه المسألة، ودستور 1962 أعاد التأكيد على أن "الأحوال الشخصية للطوائف الدينية مصنونة ومرعية"⁶⁶، ودساتير 1964، 1969، 1971، 1973 لم تتطرق إلى هذه المسألة.

أما دستور 2012 أعاد تأكيد ذات العبارة التي بدأ استخدامها سنة 1950 حيث جاء به أن "الأحوال الشخصية للطوائف الدينية مصنونة ومرعية"⁶⁷.

وجاء هذا النصّ ليعزز ما هو معمول به في سوريا من ناحية التعددية الدينية والتشريعية في مجال الأحوال الشخصية، وليعطّل من إمكانية اعتماد مؤسسة الزواج المدني، وخاصة بعد ظهور مطالبات فيها من بعض السوريين، حيث يطالبوا بالسماح بالزواج المدني، ويبدو أن رجال الدين سواء المسلمين أو المسيحيين والذين يكون لهم تمثيل في كل اللجان التي تضع الدساتير يريدون الحفاظ على هكذا مواد لتبقى لديهم سلطة روحية مدعومة دستورياً في المسائل الشخصية لاتباعهم.

ففي سوريا كما في العديد من البلدان المجاورة، يوجد قوانين تنظم الأسرة، ومحاكم خاصة بكل من المسلمين والمسيحيين والدروز، وخاصة في مجال الزواج والطلاق وآثارهما، ومن المؤكد أن هذا النظام التعددي في مجال الأحوال الشخصية يضمن استقلالية تشريعية وقانونية للفئات غير المسلمة، وتجنّبهم تطبيق الشريعة الإسلامية في شؤون أسرهم، ولكنه يسبب انتهاكات لمبدأ المساواة بين المسلمين وغير المسلمين وبين النساء والرجال إضافة إلى حقوق حريّة الاعتقاد والفكر والضمير.

⁶¹ الدستور السوري 1920، المادة 14.

⁶² باروت، محمد جمال، المرجع السابق، ص 46-47.

⁶³ الدستور السوري 1930، المادة 15.

⁶⁴ الدستور السوري 1950، المادة 3، الفقرة 4.

⁶⁵ الدستور السوري 1953، المادة 3، الفقرة 4.

⁶⁶ الدستور السوري 1962، المادة 3، الفقرة 4.

⁶⁷ الدستور السوري 2012، المادة 3، الفقرة 4.

ويُضاف إلى ذلك ما تُسببه هذه التشريعات من تكريس للطائفية، ولهيمنة المؤسسات الدينية على المواطنين، وكذلك تُفكك المجتمع نتيجة لتطبيق قوانين مختلفة على أبناء الدولة الواحدة، مما يتسبب بزعة الاستقرار القانوني، وتكرس هذه التعددية حظر أو تقييد إبرام عقود الزواج المختلط ومنع الميراث في حال اختلاف الدين، وإعطاء حضانة الأطفال للطرف المسلم في الدعوى، بالإضافة إلى التمييز ضد المرأة⁶⁸.

ولا بد من الإشارة إلى أن النصوص الدستورية التي مهّدت لإصدار قوانين أحوال شخصية متعددة دينية ومذهبية، قد تعرضت لانتقادات عديدة نظراً لأنها تجعل المرجعية الدينية هي الأساس في مسائل الأحوال الشخصية، بما يعنيه ذلك التمييز بين المواطنين على أساس الدين، وكذلك حرمان المرأة من الكثير من الحقوق لتعارضها مع النصوص الدينية وتفسيراتها المختلفة، علماً أن قانون الأحوال الشخصية هو القانون الذي ينظم أولاً علاقة الرجل بالمرأة، وكلّ اعتبار غير اعتبار المواطنة يعني إفساح المجال لانتهاك حقوق المرأة، فكيف إذا كان الاعتبار طائفيّاً حصراً، فضلاً عن أن تلك الصياغات الدستورية قد تجاهلت المطالبات بإقرار فعلي لمبدأ علمانية الدولة بما يكفل التعامل مع جميع الأشخاص- نساء ورجالاً- كمواطنين. كما قسّمت تلك النصوص الدستورية المواطنين والمواطنات حسب الطوائف، وأخضعتهم لأنظمة قانونية ودينية وطائفية مختلفة، بما يعني ذلك من تمييز بين السوريين والسوريات حسب المرجعية الطائفية لكل منهم، الأمر الذي يخل بمبدأ المساواة وعدم التمييز المنصوص عليه في الدستور ذاته⁶⁹.

سادساً: مصادر التشريع:

تحظى علاقة الدين بالتشريع بأهمية خاصة أثناء عملية صياغة الدستور، لأن الاعتراف بدين ما، أو تطبيق شريعة دينية معينة، قد تترك أثراً على حقوق الأقليات الدينية، أو الخارجين عن هذا الدين أو اللادينيين أو المتدينين الذين لا يوافقوا على تفسير بعينه لدور الدين في ضبط الحياة العامة والخاصة.

يُمكن تقسيم الدساتير السورية لجهة تطرقها لمكانة الدين كمصدر للتشريع إلى ثلاث فئات أساسية:

- 1- الدساتير التي لم تتم فيها الإشارة إلى علاقة الدين بالتشريع، ولم تتطرق مطلقاً إلى الدين كمصدر للتشريع، وتجاهلته تماماً، وهو ما نرصده في دساتير (1920، 1930، 1958، 1961).
- 2- الدساتير التي استخدمت مصطلح أن "الفقه الإسلامي هو المصدر الرئيسي للتشريع": تطرقت إلى دور الدين ومرجعياته ضمن مصادر التشريع، فاستخدمت نصّاً واحداً تكرر حرفياً في أكثر من دستور وجاء به أن "الفقه الإسلامي هو المصدر الرئيسي للتشريع". وقد ورد هذا النص في دساتير (1950، 1953، 1962)⁷⁰.
- 3- الدساتير التي استخدمت مصطلح أن "الفقه الإسلامي مصدر رئيسي للتشريع"، فاستخدمت نصّاً واحداً تكرر حرفياً في أكثر من دستور وجاء به أن "الفقه الإسلامي

⁶⁸ دراجي، إبراهيم، تركماني، ريم، المسألة الدينية في الدساتير السورية، برنامج الشريعة والمواطنة في العالم العربي، 16 تشرين الثاني/نوفمبر 2019، ص23.

⁶⁹ دوبا، إيفين، المرأة السورية والدستور... شراكة في المعركة لا في المغنم، مقال على موقع تلفزيون ومجلة المرأة بتاريخ 22 أيار/مايو 2012، تم مشاهدته بتاريخ 22 شباط/فبراير 2021، على الرابط التالي: <https://bit.ly/3fMIWgv>

⁷⁰ الدساتير السورية لعام 1950، 1953، 1962، المادة الثالثة.

مصدر رئيسي للتشريع". وقد ورد هذا النص في دساتير (1964، 1969، 1971، 1973، 2012).

يمكن التمييز بين ذكر الفقه الإسلامي بـ اعتبار أنه "المصدر الرئيسي للتشريع" أو بكونه

كيف تناولت الدساتير السورية قضية مصادر التشريع	
لم يتطرق لهذه المسألة	دستور 1920
لم يتطرق لهذه المسألة	دستور 1930
الفقه الإسلامي هو المصدر الرئيسي للتشريع	دستور 1950
الفقه الإسلامي هو المصدر الرئيسي للتشريع	دستور 1953
لم يتطرق إلى هذه المسألة	دستور 1958
لم يتطرق إلى هذه المسألة	دستور 1961
الفقه الإسلامي هو المصدر الرئيسي للتشريع	دستور 1962
الفقه الإسلامي مصدر رئيسي للتشريع	دستور 1964
الفقه الإسلامي مصدر رئيسي للتشريع	دستور 1969
الفقه الإسلامي مصدر رئيسي للتشريع	دستور 1971
الفقه الإسلامي مصدر رئيسي للتشريع	دستور 1973
الفقه الإسلامي مصدر رئيسي للتشريع	دستور 2012

"مصدر رئيسي للتشريع"، يعني النص على أنه المصدر الرئيسي أنه المصدر الأول في الترتيب، فهو يسمو على كل المصادر

الأخرى، ويترتب على ذلك أنه على المشرع العودة دوماً لأحكام الفقه الإسلامي، إن لم يكن لاقتباس الأحكام منها فلتجنب مخالفتها، أما النص على أنه مصدر رئيسي فهذا يعني أنه مصدر ضمن مصادر أخرى يتساوى معها في القيمة، دون أن يسمو على أي منها، وبالتالي فإن المشرع في هذه الحالة غير ملزم بالأخذ بأحكام الفقه الإسلامي، بل إنه مخير بين الأخذ بها أو تجاوزها، فهي مصدر ضمن مصادر أخرى، ولا يترتب على تجاوزها الطعن بعدم دستورية القانون أو المساس بشرعيته.

يرى البعض أنه لا يوجد اختلاف بين الصياغتين (مصدر رئيسي/المصدر الرئيسي) فطالما لم يذكر الدستور مصدراً آخر سوى الفقه الإسلامي، فإنه بناء على ذلك فالفقه الإسلامي وحده سيكون المصدر الرئيسي ذو المرتبة الأعلى، ولذلك ينبغي أن يكون التشريع متفقاً مع مبادئ هذا الفقه⁷¹.

يمكن تطبيق الشريعة الإسلامية في مجالات محددة من الحياة، أو يمكن الجمع بين مبادئها، ومصادر أخرى من المبادئ القانونية، كقوانين حقوق الإنسان الدولية.

سابعاً: التعليم الديني:

هناك نصوص دستورية متعلقة بالتعليم الديني نصّت على إلزامية هذا التعليم، حيث تضمّنت عدة دساتير نصّاً واضحاً على إلزامية التعليم الديني في المراحل الدراسية الأولى، وأن يكون هذا التعليم وفق العقائد الخاصة بكل ديانة، فـ دستور 1950 جاء فيه: "يكون تعليم الدين إلزامياً في المراحل الأولى

⁷¹ دراجي، إبراهيم، تركماني، ريم، المسألة الدينية في الدساتير السورية، برنامج الشريعة والمواطنة في العالم العربي، 16 تشرين الثاني/ نوفمبر 2019، ص23.

لكل ديانة وفق عقائدها⁷²، ودستور 1953 جاء فيه: "يكون تعليم الدين في هذه المراحل لكل ديانة وفق عقائدها"⁷³، لكنه تجنّب الإشارة إلى إلزامية هذا التعليم، لكن مع إبقاء أن يكون وفق العقيدة الخاصة بكل ديانة، ثم عاد دستور 1962 وجاء فيه: "يكون تعليم الدين إلزامياً في هذه المراحل لكل ديانة وفق عقائدها"⁷⁴، ولم يتكرر مثل هذا النص الدستوري منذ دستور 1962، وإن كان هذا المبدأ يتم تطبيقه وترسيخه على أرض الواقع.

ثامناً: حظر الأحزاب على أساس ديني:

تم في دستور 2012 إلغاء المادة الثامنة الشهيرة المنصوص عليها في دستور 1973 المتعلقة بالحزب القائد للدولة والمجتمع، وإقرار التعددية السياسية، وتم تبني مادة لحظر قيام الأحزاب السياسية على أساس ديني، وهذه المادة لم ترد في أي دستور سابق، حيث نص على أنه "لا يجوز مباشرة أي نشاط سياسي أو قيام أحزاب أو تجمعات سياسية على أساس ديني أو طائفي أو قبلي أو مناطقي أو فئوي أو مهني، أو بناءً على التفرقة بسبب الجنس أو الأصل أو العرق أو اللون"⁷⁵.

ومسألة حظر الأحزاب على أساس ديني ليست في سوريا فقط، ويتم تبرير ذلك بأن الأحزاب التي يتم تأسيسها على هذه الأسس قد تشكل تهديداً للوحدة الوطنية⁷⁶، وقد عالج الدستور التونسي هذه المسألة من خلال اشتراطه أن تلتزم كافة الأحزاب بالمبادئ الديمقراطية، بصرف النظر عن أساس تشكيلها، سواء أكان دينياً أو غير ديني⁷⁷، وهذا يحمي الدولة من الأحزاب غير الديمقراطية دون التمييز على أساس ديني.

تاسعاً: أمثلة يمكن الاستفادة منها في كيفية معالجة دساتير الدول الأخرى

قضية الدين:

ينظم الدستور العلاقة بين المرجعيات الدينية وسلطات الدولة، إذ تعترف بدين أو تمنح شرائعه أو مؤسساته وضعاً مميزاً لمواده، بينما تؤكد دساتير أخرى على علمانية الدولة أو حيادها تجاه الأديان⁷⁸.

نجد أن بعض الدول تلتزم دستورياً بتمويل الدين أو دعمه أو تأييده، أو تعترف بالأساس الديني للشعب أو السلطة العامة، كما تختلف الدول ودساتيرها من حيث مدى تحكم القوانين أو المؤسسات الدينية بالدولة أو نفوذها عليها، وبرغم صعوبة استخلاص نتائج عامة وموحدة لارتباط هذه المسألة تحديداً بخصوصية كل مجتمع على حدة⁷⁹؛ فإنه يُمكن أن نميز هنا بين عدّة نماذج تقريبية.

⁷² الدستور السوري 1950، المادة 28، الفقرة 1.

⁷³ الدستور السوري 1953، المادة 21، الفقرة 5.

⁷⁴ الدستور السوري 1962، المادة 28، الفقرة 1.

⁷⁵ الدستور السوري 2012، المادة 8، الفقرة 4.

⁷⁶ العلاقة بين الدين والدولة، المؤسسة الدولية للديمقراطية والانتخابات، أيلول/سبتمبر 2014، متوفر على الرابط:

<https://bit.ly/2Q0OQP4>

⁷⁷ دستور تونس لسنة 2014، الفصل 6.

⁷⁸ المرجع السابق نفسه.

⁷⁹ Hamoudi, Haidar Ala, Negotiating in Civil Conflict: Constitutional Construction and Imperfect Bargaining in Iraq. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2014.

فالدستور الفرنسي الصادر عام 1958م نص على أن " المادة 1: "الجمهورية الفرنسية جمهورية... علمانية، ديمقراطية واشتراكية. تكفل المساواة بين جميع المواطنين أمام القانون دون تمييز في الأصل أو العرق أو الدين. وتحترم جميع المعتقدات"⁸⁰.

والدستور الأمريكي نص على: المادة السادسة: "... لا يجوز أبداً اشتراط معيار ديني كمؤهل لتولي أي منصب رسمي أو مسؤولية عامة في الولايات المتحدة." التعديل الأول: "... لا يصدر الكونغرس أي قانون خاص بإقامة دين من الأديان أو يمنع حرية ممارسته."⁸¹.

فوفقاً للنموذج الفرنسي تعترف الدولة بالحق في الحرية الدينية وتضمن هذا الحق، والدولة الحيادية تجاه الأديان ولايجوز للانتماء الديني أن يؤثر في سير الخدمات العامة، فالجمهورية الفرنسية لا تعترف بأي ديانة من الديانات، وليس للدولة انتماء ديني، وتتمتع جميع الديانات بحرية التعبير ولا تفضل ديناً على آخر، أما النموذج الأمريكي فيبرز حيادية الدولة في الشؤون المتعلقة بالدين، فهي لا تؤيد الدين ولا تنتقده، كما لا تقيم تمييزاً بين القيم والمعتقدات الدينية⁸².

أما بالنسبة للدول العربية فهناك دول نصت دساتيرها على أن الدين أحد مصادر التشريع، أو مصدره الأساسي. كما هو الحال في العديد من الدول العربية، منها دستور مصر ففي المادة 2: "الإسلام دين الدولة، واللغة العربية لغتها الرسمية، ومبادئ الشريعة الإسلامية المصدر الرئيسي للتشريع"⁸³، بينما دستور الكويت والإمارات جاء بالمادة 2: "دين الدولة الإسلام، والشريعة الإسلامية مصدر رئيسي للتشريع"⁸⁴.

وتجدر الإشارة إلى التجربة الفريدة في تونس التي اتفق فيها الأطراف على اعتبار الإسلام كدين للدولة في مقابل انحسار دور الشريعة الإسلامية، وتعزيز الالتزام بالمعايير الدولية لحقوق الإنسان بما في ذلك المساواة بين الرجل والمرأة وحرية المعتقد⁸⁵.

فالدستور المصري لعام 2014، يعترف بحقوق الأقلية المسيحية، ويساعد مثل هذا الاعتراف، في جعل الأقليات تشعر بأن الدولة تحتويها وتحميها، لكن الاعتراف بأقليات مميزة بعينها، قد يؤدي إلى إقصاء أقلية أخرى لم يتم الاعتراف بها، كما في حالة الأقلية البهائية في مصر على سبيل المثال، فليس ثمة ما يحميها في الدستور⁸⁶.

وفي سوريا لا يزال الدين يحظى بتأثير قوي، باعتباره مصدراً للقيم العامة والسلطة السياسية والشرعية، وقد يحظى القبول الديني بأثر على صياغة التصورات العامة للنظام السياسي العادل أكبر من أثر الأطر القيمية الأخرى، كالالتزام بحقوق الإنسان العالمية أو بالديمقراطية.

⁸⁰ الدستور الفرنسي، المادة الأولى.

⁸¹ الدستور الأمريكي، المادة السادسة.

⁸² الدستور الأمريكي، المادة السادسة.

⁸³ دستور مصر لعام 2014، المادة 2.

⁸⁴ تاد إستانكي وروبرت بلنت، العلاقة بين الدين والدولة والحق في حرية الدين أو المعتقد، دراسة تحليلية مقارنة لدساتير في دول ذات غالبية مسلمة، للجنة الأمريكية لحرية الأديان الدولية، آذار/ مارس 2005، ص 21.

⁸⁵ دستور تونس لعام 2014، الفصل 1، 2، 6، 74.

⁸⁶ أوزبدن، أرغن: تصميم الدساتير في البلدان الإسلامية، ملاحظات مقارنة تركيا، مصر وتونس، ورقة عمل تم تقديمها لسلسلة حوارات معهد دراسات الثقافات المسلمة، ISMC، 2015-2016م، موجودة على الرابط التالي: <https://bit.ly/2LAz7AV>

هناك نماذج عديدة لعلاقة الدولة بالدين، وليس هناك أي مشكلة في الدول الديمقراطية من ذكر الدين أو عدمه، لكن المهم هو مساواة جميع المواطنين سواء المسلمين وغيرهم⁸⁷.

عاشراً: الجدل بعد 2011م:

بعد بدء الأحداث في سوريا سنة 2011م، عاد الجدل حول قضية الدين في الدستور، حيث ظهرت عدة آراء:

- 1- مطالبة بعلمانية مطلقة للدولة.
- 2- مطالبة بدولة مدنية تراعي الثقافة الإسلامية.
- 3- مطالبة بمرجعية إسلامية للدولة⁸⁸.

انتقل هذا الجدل للأطراف الدولية المهتمة بالشأن السوري، بيان جنيف 30 حزيران 2012 وهو ما يعرف بوثيقة جنيف، حيث نص على أنه "يمكن أن يعاد النظر في النظام الدستوري والمنظومة القانونية، وأن تعرض نتائج الصياغة الدستورية على الاستفتاء العام"، كذلك القرار رقم 2254 الصادر عام 2015م أكد على عدم طائفية الدولة⁸⁹. حتى أن وزير الخارجية الروسي سيرغي لافروف أكد أكثر من مرة على أن سوريا المستقبل ستكون دولة علمانية تعيش فيها كل المجموعات الدينية الإثنية بسلام⁹⁰.

لكن بعد عسكرة الأحداث تراجع الحديث عن الحل السياسي، ثم بعد تأسيس اللجنة الدستورية لوضع دستور لسوريا، عاد الحديث عن الدين كمسألة جدلية في الدساتير السورية في الحوارات المجتمعية بين السوريين.

تشكل مسألة صياغة دستور جديد لسوريا أحد أهم عناصر الحل السياسي للقضية السورية، حيث أن الدستور يحدد شكل النظام السياسي ويحكم سلوك الدولة، من خلال عقد اجتماعي بين مختلف المكونات الاجتماعية، وآخر سياسي بين الدولة والمجتمع، وعلى المجتمع المدني السوري أن يواكب قدر الإمكان حلّ توافقي بشكل يسمح بتفسير عملية إعادة بناء سوريا ومؤسساتها على أساس مبدأ المواطنة التامة وتجنب تقسيم هذا البلد أو وضع أساس حكم طائفي للبلاد⁹¹.

تحتاج سوريا لدستور جديد يتجاوز سلبيات الدساتير السابقة التي ساهمت بشكل أساسي في تفكيك البنية الاجتماعية والسياسية في هذا البلد، فيمكن لهذا الدستور الجديد أن يشكل العقد الاجتماعي والضمانة الأساسية لتحقيق الانتقال من حالة العنف إلى حالة الأمان، وبناء دولة المؤسسات. ولكن لن يكون الدستور كافياً وحده لحلّ جميع مشاكل سوريا ولكن على الأقل يشكل التوافق على مضمونه

⁸⁷ الغضبان، نجيب، المسألة الدستورية في سورية، مقاربة سياسية، مقال على موقع عدالة، تم مشاهدة المقال بتاريخ 28 نيسان/ أبريل 2020، على الرابط التالي: <https://bit.ly/2PHoMbY>

⁸⁸ الزعبي، زيدون، مصادر التشريع في الدستور السوري بين التيارات المحافظة والتيارات الليبرالية، مقال في موقع مركز حرمون للدراسات المعاصرة، تم نشره بتاريخ 23 أيار/ مايو 2020، وتم الوصول له بتاريخ 26 أيار/ مايو 2020 على الموقع التالي: <https://bit.ly/31RY2ly>

⁸⁹ قرار مجلس الأمن رقم 2254 للعام 2015

⁹⁰ خبر بعنوان: لافروف يتمسك بوحدة أراضي سوريا التي ستكون دولة علمانية، 26 كانون الثاني 2015، شوهه بتاريخ 23 شباط 2021 على الرابط التالي: <http://bit.ly/3q7Ec5u>

⁹¹ Jinan S Al-Habbal, "Institutions, Sectarian Populism, and the Production of Docile Subjects." In The Politics of Sectarianism in Postwar Lebanon, co-authored by Bassel F. Salloukh, Rabie Barakat, Jinan S. al-Habbal, Lara W. Khattab, and Shoghig Mikaelian, 32-51. London: Pluto Press, 2015.

ضرورة أساسية لدعم المصالحة الوطنية والتعايش الديني والأثني ورسم الوجه الجديد لسوريا عقب هذه المرحلة الدامية⁹².

النتائج

شهدت سورية دساتير ليبرالية لارتبط الدين بالتشريع، كما أنها شهدت دساتير تعطي سورية هوية محافظة إسلامية، وتركزت المفاوضات السياسية على قانون الأحوال الشخصية دون القوانين الأخرى.

ووضع الدساتير كان مرتبطاً بالأوضاع السياسية، فمن وضع دستور 1920 كانوا من الشخصيات المعروفة فلم يكونوا يخشون تراجع شعبيتهم في حال وضع دستور ليبرالي، وكان الجو عام مؤيد لذلك دستور، بينما عند وضع دستور 1950 كان هناك قوى صاعدة جديدة كالقوميين السوريين والإخوان المسلمين والشيوعيين وحزب البعث والعربي الاشتراكي، فأراد كل حزب تعزيز قاعدته الشعبية، فالشيوعيون أرادوا نصوص ليبرالية، والإخوان أرادوا نصوص إسلامية لكسب شعبية لدى الحاضنة السنية.

كذلك فعل حزب البعث بعد ذلك حيث راعى المشاعر الشعبية، لأنه لا يريد صدام مع المكون السني الأكبر، فلم يكن الخلاف حول دستور ليبرالي أو إسلامي، بل كان رغبة في تثبيت رؤاه السياسية دستورياً، لضمان دور سياسي لها في قيادة البلاد.

حتى الإدارة الذاتية الكردية والتي ظهرت بعد 2011 وتسيطر على منطقة شرق الفرات، وهي أحد التيارات الليبرالية، طبقت قوانين أقرب لليبرالية كمنع تعدد الزوجات، والرئاسة المشتركة بين الذكور والإناث، لكنها ترفض في أدبياتها ذكر مصطلح العلمانية، رغبة في عدم استفزاز الغالبية المحافظة من أكراد وعرب في سوريا.

ظهر في سوريا مطالبات بمنح الدين دوراً رسمياً في الدستور، ورأى أصحاب تلك المطالبات أن الاعتراف بالدين أو تكريسه دستورياً يساعد في تعزيز تماسك هوية الدولة، وفي مشروعية وجود الدولة الأمة أو المجتمع السياسي، وقد يساعد الشكل التعددي من الاعتراف بالأديان أو تكريسها في تحقيق تعاون مميز وتناغم بين الأديان في مجتمع منقسم.

كان هناك انقسام حتى بين رجال الدين حول إصباح الصفة الدينية على الدستور من عدمه، فقسم منهم لم يريدوا ذلك وقدموا فهماً مستثيراً للدين، وسعوا لفصل حكم الدستور والتأثير على أحكامه، وقسم آخر سعوا لتثبيت المرجعية الدينية مستعينين بفهم وتفسير متشدد لأحكام الدين، أو بترجيح العادات والأعراف الاجتماعية السائدة حتى على مضمون النص الديني بحد ذاته.

يمكن حصر الجدل حول هذه القضية بين تيارين، أحدهما يسعى إلى تعزيز دور الدين وتأثيره في الدولة وحياة الفرد الخاصة، والثاني باتجاه تعزيز قيم الدولة المدنية القائمة على الفصل بين الدين والسياسة، وتحييد الدولة عن الدين، وأنها الطريقة الوحيدة لاحترام التنوع في سوريا والمحافظة على حرية المعتقد.

⁹² جرجس، نائل، سوريا بين تأثيرات التشريعات الدينية والوضعية، (مركز حرمون للدراسات المعاصرة، كانون الأول/ديسمبر 2016م).

تعتبر الهوية الدينية لدى بعض الناس جزءاً لا يتجزأ من هويتهم المجتمعية أو الوطنية، الأمر الذي يقتضي في بعض الأحيان التعبير عنها من خلال الاعتراف بها دستورياً، ولعل الرغبة في الاعتراف بالتنوع الديني وحياته في المجتمع، يدفع واضعي الدساتير إلى منح الجماعات الدينية المختلفة اعترافاً خاصاً.

يبدو أن قضية الدين ستشكل تحدياً كبيراً في أي عملية دستورية قادمة، وخاصة أن النقاش حول هذه المسائل أصبح نقاش علني، وهذا النقاش المجتمعي جيد، ويضمن مناقشة واسعة وحوارات، وخاصة في هذه الفترة التي تعيشها سوريا حيث هناك ما يقارب نصف المجتمع السوري بين لاجئ ونازح، لكن المشكلة في الاعتقاد السائد بأن العلمانية تعني رفض الدين أو منعه باعتباره ممارسة أو اعتقاداً خاصاً، بل العلمانية تقوم على رفض للامتيازات الدينية والامساواة على أساس الدين، وكذلك رفض لتأثير الدين ورجال الدين على التشريع والسياسة العامة.

التوصيات

- إيجاد صيغة لدستور في سوريا يحافظ على وحدة سوريا، ويفرض الأمن والنظام بها، وكذلك يعمل على صيانة حقوق القوميات والأقليات والأديان الموجودة في سوريا.
- الاعتراف الدستوري بدين ما قد يُشعر بعض المكونات بغبن ما، وقد يتعارض مع بعض المعاهدات الدولية، لكن يمكن التعبير عن العلاقات بين الدولة والدين والتجانبات الناجمة عنها، بمجموعة واسعة من الأحكام الأساسية تتجاوز ما ينص عليه الدستور صراحة بشأن تسمية ديانة معينة ديناً رسمياً، وقد يساعد تحديد هذه المصالح واضعي الدستور في تحقيق تسويات مقبولة من جميع الأطراف بين المصالح الدينية والعلمانية.
- من المفيد الاستفادة من مجمل التجارب الدستورية السورية السابقة، للاستفادة مما هو جيد وقابل للتطبيق في سوريا المستقبل، وتجنب ما هو سيء، لعدم تكرار الأخطاء، وكذلك الاستفادة من الخبراء الدستوريين وتجارب الدول المشابهة لسوريا من حيث التركيبة والعقلية المجتمعية.
- من الأفضل وضع دستور مؤقت ريثما يستعيد المجتمع عافيته، وعدم فرض دستور دائم مباشرة في هذه الأجواء. وتجنب أي عملية محاصصة على أساس الدين لأنها تؤسس للفرقة بين المواطنين.
- تعزيز النقاش الدستوري من أجل بناء الوعي الشعبي، والدفع باتجاه الحوار السياسي الذي قد يمهد للاستقرار، وإقامة الشرعية لنظام الحكم الجديد، في ظل خوف شريحة واسعة من السوريين، ولاسيما أقليته، من النظام السياسي الذي يمكن أن تقرره التغييرات الحالية في سوريا، وخاصة في ظل اشتداد قوة التيار الإسلامي المعارض، ويمكن ذلك من خلال تبني صيغة توافقية شبيهة بدستور سنة 1950.
- التوصل لحل وسط لقضية الدين، تقوم على احترام رأي الأغلبية، من دون تجاوز حقوق الأقليات، ويوجد خيار الاعتراف بالدين لكن دون تكريسه، أي منح دين الأغلبية اعترافاً دستورياً، مع تفادي اعتراض الأقليات بعدم إعطاء الدين امتيازات خاصة، فيمكن ذكره في ديباجة الدستور، لكنها تلتزم الحياد تجاه شتى الأديان، فالاعتراف بديانة ما باعتبارها دين الدولة أو الدين الرسمي أو التقليدي، أو باعتبار أن أتباعها يشكلون أغلبية السكان، يجب ألا يؤدي إلى إعاقه التمتع بأي حق من الحقوق المنصوص عليها.. كما يجب ألا يؤدي إلى أي تمييز ضد أتباع الديانات الأخرى أو الأشخاص غير المؤمنين بأي دين.

- ولعله من الضروري صياغة المبادئ الدستورية بتعابير تستند إلى الدين أو المصادر الدينية، وأن يوضع تعريف للقيم الدينية، لضمان القبول بالمؤسسات الديمقراطية، وتطمين المتدينين المحافظين بأن النظام الدستوري الديمقراطي لا يشكل تهديداً لقيمهم الدينية. قد يكون للزعماء الدينيين نفوذ اجتماعي وسياسي كبير، وربما يكونوا قادرين على تقرير مصير النظام الدستوري بمنحه دعمهم أو حجب عنه، وفي هذه الحالات قد يكون من الضروري تضمين الدستور أحكاماً تعترف بالدين أو تكرسه وتحمي المصالح المتصورة للجماعات الدينية أو زعمائها، في سبيل تحقيق التوافق على عملية التحول نحو الديمقراطية، بحيث تحظى بالإجماع والشرعية وتكون قادرة على الاستمرار.
- من حيث المبدأ، ثمة خيارات دستورية متعددة أمام واضعي الدساتير، تتراوح من تحديد دين خاص للدولة مع إدخال المعايير الأخلاقية للدين في القانون، وإقرار ولاية قضائية للمحاكم الدينية على بعض الميادين، وإنشاء هيئة رجال دين أو مؤسسة دينية رسمية تمولها الدولة، مروراً بالاعتراف الرمزي بدور دين ما أو أكثر في الحياة الاجتماعية والثقافية، أو التصريح بالأساس العلماني اللاديني للدولة.
- أما من الناحية العملية فقد يصعب الوصول إلى توافق أو حل وسط بين هذه المسائل في تصميم النص الدستوري، وذلك عائد بشكل جزئي إلى أن القضايا المطروحة تتعلق بالهوية الشخصية، وبمبادئ راسخة بعمق ليس من السهل التفاوض بشأنها، لهذا السبب فإن مسألة تكريس الدين في الدستور، وكيفية القيام بذلك أو أن تكون الدولة علمانية صراحة، من الأفضل أن تدرس بعناية وضمن سياق محدد يستند إلى الظروف السياسية والتاريخية والثقافية السائدة.

الخاتمة:

كان الدين من أحد أكثر القضايا الجدلية في الدساتير السورية، وخاصة مايتعلق بدين رئيس الدولة ومرجعية القوانين، والتعليم الديني وغيره، وتم حل الموضوع في بعض الدساتير عن طريق التوافق بين المكونات السورية، وفي حين آخر تم فرضه من طرف النظام الحاكم، حيث كان هو من يشكل لجنة صياغة الدستور ويتحكم بها، لكن الجدل ظل مستمر حول هذه القضية، وكان هناك تيارين أساسيين لهما موقف واضح من المسألة الدينية، تيار ديني يتزعمه شخصيات من المكون العربي السني يصير على إعطاء أهمية خاصة للدين في الدستور، وأن يكون الدستور ذو خلفية دينية، وتيار علماني يتزعمه شخصيات علمانية ومن الأقليات السورية، وكانت وجهة نظرهم تقوم على الدعوة لفصل الدين عن الدولة، وأن تكون الدساتير حيادية تجاه الأديان.

والتوافق حول هذه القضية يحتاج لحوار بين المكونات السورية للوصول لحلول يتوافق عليها الجميع، للحيلولة دون أن تكون هذه القضية من الأمور التي تزيد من الشرخ الاجتماعي بين السوريين.

المراجع

الدساتير السورية:

- الدستور السوري لعام 1920.
- الدستور السوري لعام 1930.
- الدستور السوري لعام 1950.
- الدستور السوري لعام 1953.
- الدستور السوري لعام 1958.
- الدستور السوري لعام 1961.
- الدستور السوري لعام 1962.
- الدستور السوري لعام 1964.
- الدستور السوري لعام 1969.
- الدستور السوري لعام 1971.
- الدستور السوري لعام 1973.
- الدستور السوري لعام 2012.
- دستور مصر لعام 2014.
- دستور تونس لعام 2014.
- الدستور الأمريكي المادة السادسة.
- الدستور الفرنسي لعام 1958، المادة الأولى.
- الأمم المتحدة، الصكوك الدولية لحقوق الإنسان، المجلد الأول.
- قرار مجلس الأمن رقم 2254 للعام 201.
- محاضر جلسات المجلس التأسيسي السوري، لعام 1928، الجلسة 13، تاريخ 7 آب 1928.

الدراسات:

- إستانكي، تاد، وبليت روبرت، العلاقة بين الدين والدولة والحق في حرية الدين أو المعتقد، دراسة تحليلية مقارنة لدساتير في دول ذات غالبية مسلمة، اللجنة الأمريكية لحرية الأديان الدولية، آذار/ مارس 2005.
- أوزبدن، أرغن: تصميم الدساتير في البلدان الإسلامية، ملاحظات مقارنة تركيا، مصر وتونس، ورقة عمل تم تقديمها لسلسلة حوارات معهد دراسات الثقافات المسلمة، ISMC، 2015-2016م، موجودة على الرابط التالي: <https://bit.ly/2LAz7AV>
- باروت، محمد جمال، المؤتمر السوري العام 1919-1920، الدستور السوري الأول: السياق، الطبيعة والوظائف، المراحل والقضايا، (تبيين، المجلد 1، العدد 3، شتاء 2013).

- حسن، عبد الله: ثنائية الإسلام الراديكالي والديكتاتورية العسكرية، سوريا الأسد "الأب" والطليعة المقاتلة، شوهذ بتاريخ 20 شباط/ فبراير 2021 على الرابط التالي:
<https://bit.ly/3sT50Ja>
 - الحفار، وجيه، **الدستور والحكم في الجمهورية السورية**، مطبعة الإنشاء، دمشق، 1948.
 - الحوراني، أكرم، **مذكرات أكرم حوراني**، (مكتبة مدبولي، القاهرة، دبت).
 - حويجة، فائق، "دولة القانون في الدستور السوري قراءة في الدستور السوري الدائم وتجديده المطابق"، (تبين. المجلد 1. العدد 4. (ربيع 2013).
 - دراجي، إبراهيم، وآخرون، **دراسة مقارنة حول التحولات الدستورية في المنطقة العربية من المنظور الجندي**. المحررتان: بوريانا جونسن وليليان هالس. فرنش، (منشورات المبادرة النسوية الأوروبية، باريس) متوفر على الرابط:
<https://bit.ly/2MQaEJz>
 - دراجي، إبراهيم، تركماني، ريم، **المسألة الدينية في الدساتير السورية**، برنامج الشرعية والمواطنة في العالم العربي، 16 تشرين الثاني/ نوفمبر 2019.
 - سوتي، سيلفيا، دراجي، إبراهيم، **الدليل إلى دستور متوافق مع منظور النوع الاجتماعي (الجنس)**، دليل من أجل عملية جندرة الدستور، المحررتان: بوريانا جونسن ومية الرحبي، (المبادرة النسوية الأوروبية، 2016) متوفر على الرابط
<https://bit.ly/2pVGQ5e>
- مقالات الكترونية:**
- **العلاقة بين الدين والدولة**، المؤسسة الدولية للديمقراطية والانتخابات، أيلول/سبتمبر 2014، متوفر على الرابط: <https://bit.ly/2Q0OQP4>
 - الزعبي، زيدون: **مصادر التشريع في الدستور السوري بين التيارات المحافظة والتيارات الليبرالية**، مقال في موقع مركز حرمون للدراسات المعاصرة، تم نشره بتاريخ 23 أيار/ مايو 2020، وتم الوصول له بتاريخ 26 أيار/ مايو 2020 على الموقع التالي:
<https://bit.ly/31RY2Iy>
 - الزيباوي، محمود، **دين الدولة في الدستور السوري**، موقع المدن الإلكترونية، شوهذ بتاريخ 28 نيسان/ أبريل على الرابط: <https://bit.ly/2BJ78dy>

- الغضبان، نجيب، **المسألة الدستورية في سورية، مقارنة سياسية**، مقال على موقع عدالة، تم مشاهدة المقال بتاريخ 28 نيسان/ أبريل 2020، على الرابط التالي:
<https://bit.ly/2PHoMbY>
- جرجس، نائل: **سوريا بين تأثيرات التشريعات الدينية والوضعية**، (مركز حرمون للدراسات المعاصرة، كانون الأول/ ديسمبر 2016م).
- جنكو، علاء الدين: **دين رئيس الدولة بين تحديده وإلغائه في الدستور السوري**، مقال منشور في موقع مركز حرمون للدراسات المعاصرة بتاريخ 29 أيار/ مايو 2020، وتم الوصول إليه بتاريخ 29 أيار/ مايو 2020 على الموقع التالي:
<https://bit.ly/2Q0bWp8>
- دوبا، ايفين، **المرأة السورية والدستور.. شراكة في المعركة لا في المغنم**، مقال على موقع تلفزيون ومجلة المرأة بتاريخ 22 أيار/ مايو 2012، تم مشاهدته بتاريخ 22 شباط/ فبراير 2021، على الرابط التالي: <https://bit.ly/3fMIWgv>

المراجع الأجنبية:

- Al-Habbal, Jinan S "Institutions, Sectarian Populism, and the Production of Docile Subjects." In *The Politics of Sectarianism in Postwar Lebanon*, co-authored by Bassel F. Salloukh, Rabie Barakat, Jinan S. al-Habbal, Lara W. Khattab, and Shoghig Mikaelian, 32-51. London: Pluto Press, 2015.
- Andrea Pacini: **Christian communities in the Arab Middle East: the challenge of the future**, Oxford University Press, 2004,
- Hamoudi, Haidar Ala, 2014, **Negotiating in Civil Conflict: Constitutional Construction and Imperfect Bargaining in Iraq**. Chicago and London: The University of Chicago Press,
- Turkmani, Rim and Draji, Ibraim: (2019), **The question of religion in the Syrian Constitutions: historical and comparative review. Legitimacy and Citizenship in the Arab World. Conflict Research Programme**, London School of Economics and Political Science, London, UK.

Suriyeli Göçmenlerin Türkiye’yi Tercihi Üzerinden Göç Teorilerine Yeniden Bakış

Hakan Sezgin ERKAN*

Geliş tarihi: 18/06/2021

Kabul tarihi: 28/07/2021

Atf: Erkan, HS., “Suriyeli Göçmenlerin Türkiye’yi Tercihi Üzerinden Göç Teorilerine Yeniden Bakış”, Ortadoğu Etütleri, 13-3 (2021): 421-445

DOI: 10.47932/ortetut.954183

Öz: İnsan niye göç eder? İlk göç teorisinin ortaya çıktığı 19. yüzyıldan günümüze kadar birçok teorisyen bu soruya cevap aramıştır. Göçmenin göç etme sebebini anlamak ve göçü sınıflandırabilmek adına birçok göç ve göçmen davranışı incelenmiş ve göçmen davranışları ile göçün sebepleri sistematize edilmeye çalışılmıştır.

21. yüzyıl ise göçün ve göçmenin değiştiği dönem olmuştur. Hem klasik hem de modern göç teorileri 21. yüzyıldaki göçleri açıklamaktan aciz kalmıştır. Her göçün ve göçmenin spesifik bir durumunun olduğu bu yeni düzende ise göçü ve göçmen davranışını açıklamak oldukça zorlaşmıştır.

2011’de Suriye’de ortaya çıkan iç savaşın sonrasında Suriyeli göçmenlerin Türkiye’ye göçünün de tek bir teori ile açıklanamayacak kadar karmaşık olduğu göze çarpmaktadır. Herhangi bir göç teorisi yalnız başına ne Suriyeli göçmenlerin davranış tarzlarını ne de göçün sebeplerini açıklayamamaktadır. Bu durumda Suriyeli göçmenlerin neden Türkiye’yi tercih ettiklerini açıklamak için birden çok göç teorisine başvurmak gerekmektedir. Böylece Suriyeli göçmenlerin göç etmek için neden Türkiye’yi tercih ettikleri teorik altyapısı ile birlikte anlaşılabilir, aynı zamanda da göçün altında yatan sebepler ortaya çıkabilecektir.

Bu makalede klasik dönemden modern döneme kadar ortaya çıkan göç teorileri incelenecektir. Aynı zamanda da Suriyeli göçmenlerin Türkiye’yi ve bazı Türk illerini neden daha fazla tercih ettikleri sorusu her göç teorisinin yaklaşımına göre cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Göç Teorileri, Göç, Türkiye, Suriyeli Göçmenler.

* Doktor, hakansezginerkan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6204-8689

Revisiting Migration Theories from the Perspective of Syrian Migrants' Preference of Turkey

Hakan Sezgin ERKAN*

Received: 18/06/2021

Accepted: 28/07/2021

Citation: Erkan, HS., "Revisiting Migration Theories from the Perspective of Syrian Migrants' Preference Of Turkey", Middle Eastern Studies, 13-3 (2021): 421-445

DOI: 10.47932/ortetut.954183

Abstract: Why do people migrate? Since the 19th century, when the first migration theory first appeared, many theoreticians have sought to answer this question. In order to understand the causes of and categorize this particular phenomenon, many migratory events and migrant behaviors have been studied, in addition to the efforts to systematize the causes of migration.

In the 21st century, the phenomenon of migration and types of migrants have undergone a period of transformation. Both conventional and modern migration theories have been unable to explain the migrations taking place in the 21st century as specific types of migration and migrants have emerged, making it quite difficult to explain migratory behaviors.

After the civil war erupted in Syria in 2011, the migration of Syrians to Turkey has become too complex to be explained by a single theory. No theory of migration alone can explain either the behaviors of Syrian migrants or the reasons for their migration. In this case, it is necessary to resort to multiple migration theories to explain why Syrian migrants have preferred Turkey. In this way, both the theoretical background and the underlying reasons for their migration can be revealed.

This article will analyze migration theories from the classical to modern period. At the same time, the study will seek answers to the question of why Syrian migrants prefer Turkey and some Turkish provinces over others according to the approach of each migration theory.

Keywords: Migration Theories, Migration, Turkey, Syrian Migrants.

* Doctor, hakansezginerkan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6204-8689

مراجعة لنظريات الهجرة من منظور تفضيل المهاجرين السوريين لتركيا

هاكان سيزجين إركان *

تاريخ القبول: 2021/07/28

تاريخ الاستلام: 2021/06/18

اقتباس: إركان، ه.س.، "مراجعة لنظريات الهجرة من منظور تفضيل المهاجرين السوريين لتركيا"، دراسات الشرق الأوسط، 421-445 (2021): 3-13

معرف الغرض الرقمي: 10.47932/ortetut.954183

الملخص

لماذا يهاجر الناس؟ منذ القرن التاسع عشر، عندما ظهرت نظرية الهجرة الأولى، سعى العديد من المنظرين للحصول على إجابات لهذا السؤال. من أجل فهم سبب الهجرة وتصنيف هذه الظاهرة، تمت دراسة العديد من الهجرة وسلوكيات الهجرة بالإضافة إلى الجهود المبذولة لتنظيم أسباب الهجرة.

في القرن الحادي والعشرين، مرت ظاهرة الهجرة وأنواع المهاجرين بفترة تحول. لم تتمكن كل من نظريات الهجرة التقليدية والحديثة من تفسير الهجرات التي حدثت في القرن الحادي والعشرين. يتميز النظام الجديد بأنواع غريبة من الهجرة والمهاجرين، وبالتالي، أصبح من الصعب للغاية شرح سلوكيات الهجرة والمهاجرين.

بعد اندلاع الحرب الأهلية في سوريا عام 2011، أصبحت هجرة السوريين إلى تركيا معقدة للغاية بحيث لا يمكن تفسيرها بنظرية واحدة. لا يمكن لأي نظرية عن الهجرة وحدها أن تشرح سلوكيات المهاجرين السوريين أو أسباب الهجرة. في هذه الحالة، من الضروري اللجوء إلى نظريات الهجرة المتعددة لشرح سبب تفضيل المهاجرين السوريين لتركيا. وبهذه الطريقة، يمكن فهم سبب تفضيل المهاجرين السوريين لتركيا للهجرة، جنباً إلى جنب مع بنيتها التحتية النظرية، وفي نفس الوقت يمكن الكشف عن الأسباب الكامنة وراء الهجرة.

ستحل هذه المقالة نظريات الهجرة من العصر الكلاسيكي إلى العصر الحديث. في الوقت نفسه، ستبحث الدراسة عن إجابات لسؤال لماذا يفضل المهاجرون السوريون تركيا وبعض المحافظات التركية على الأخرى وفقاً لمنهج كل نظرية هجرة.

الكلمات المفتاحية: نظريات الهجرة، الهجرة، تركيا، المهاجرون السوريون

* دكتور، hakansezginerkan@gmail.com، رقم الأوركيد: 0000-0002-6204-8689

Giriş

Göç, ilk zamanlarda, insanoğlu bir coğrafyada ihtiyaçlarını karşılayamadığında veya güvenliğini tehdit altında gördüğünde, insanoğlunun bir bölgeden başka bir bölgeye taşınması anlamına gelmektedir. Bununla birlikte insanlığın gelişmesi, ihtiyaçların çeşitlenmesi ve insanların daha iyi bir hayat yaşama isteğiyle birlikte göç yukarıdaki sebeplere ek olarak daha iyi bir yaşam sürdürebilmek için de gerçekleştirilen bir eylem olmaya başlamıştır. Özellikle Sanayi Devrimi ile birlikte şehirlerde daha iyi bir hayat ümidi olan insanlar taşradan sanayi merkezlerine doğru kesintisiz bir akın başlatmışlardır. Bu sayede şehirler büyümüş ve üretim artmıştır. Üretimin artması durumu ise gelişimin, işçi sayısının ve göçün çoğalması anlamına gelmektedir. Böylece, sürekli bir devinim hâlinde devam edecek olan iç ve dış göçün ilk temelleri de atılmıştır.

Göçün düzenli hâle gelmesi ve birçok coğrafyada görülmeye başlaması ile birlikte göç teorisyenleri, göçün gerçekleşme sebeplerini ve göçmenlerin tercihlerini anlayabilmek için çeşitli araştırmalar yaparak bunları sistematik hâle getirmeye çalışmıştır. Her göç teorisi ortaya çıktığı dönemde kendinden önceki göç teorisinin açıklayamadığı durumları ve göçmen tercihlerini açıklamaya çalışmaktadır. Bunun neticesinde ortaya birçok göç teorisi konmuştur.

Ernst George Ravenstein'ın ilk defa sistematize ederek bir teori olarak ortaya koyduğu göçmen davranışları, göç teorileri çalışmalarının da öncüsü olmuştur. Sonrasında gelen teorisyenler göçmen davranışlarını ve göçün sebeplerini inceleyerek göçü daha da anlamlandırmaya çalışmışlardır. Bu minvalde ortaya çıkan göç teorileri iki şeyi anlamaya yöneliktir. Bunlar; göçmen davranışları ve göçün sebepleridir. Bu iki yaklaşıma cevap vermek için teorisyenler çeşitli göçleri ve bu göç esnasında göçmenlerin davranışlarını incelemiş ve kendi yaklaşımlarını ortaya koymuşlardır.

Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi tercih etmesi esnasında da göçmen davranışları ve göçün sebepleri teoriler açısından değerlendirilmeye açık bir konudur. Her ne kadar her bir teori farklı bir açıyla göçmen davranışına ve göçe yaklaşıp da Suriyeli göçmenlerin göç etmesi de bünyesinde birçok değişkeni barındıran bir göç hareketidir.

Bu yaklaşımdan hareketle, öncelikle çağdaş göç teorileri kısaca incelenerek göçmen davranışını ve göçün sebeplerini inceledikleri bölümlerin üzerinde durulacaktır. Buna mukabil, göç teorilerine göre Suriyeli göçmenlerin davranışları ve Türkiye'yi tercih etme sebepleri anlamlandırılmaya çalışılacaktır.

I. Göç Teorileri

Tarihte göçü ilk olarak sistematize eden ve bu yaklaşımı ile göçün sebepleri ve göçmen davranışları üzerine bir yaklaşım getiren ilk teorisyen Ernst Georg Ravenstein'dır. Esasen Ravenstein tarafından 1885¹ ve 1889² yıllarında yayınlanan "The Laws of Migration" isimli makaleler derinlikli bir analiz veya geniş anlamda kantitatif bir çalışmadan yoksun olmasına rağmen göç konusunda Ravenstein'dan sonraki teorisyenlere yol gösterici olmuştur. Ravenstein makalelerinde göçmen davranışlarını ve göçleri inceleyerek ortaya yedi temel kanun koymuştur.³ Bu kanunlardan ilki göç ve mesafe üzerinedir. Ravenstein'a göre göçün ilk kuralı birçok göçmenin sadece kısa mesafeli göç edeceğidir. Göçmen gerek barındırdığı zorluklardan dolayı gerekse psikolojik olarak daha uzun mesafelere göç etme konusunda tereddüt içerisinde. Bununla birlikte kısa mesafeli olarak gerçekleştirilen göç sanayi merkezlerine doğru olmakla birlikte taşradan merkeze doğru bir göç dalgası yaratmaktadır. Bu göç dalgası aynı zamanda sanayi merkezi olan şehirlerdeki iş gücü açığı ile de doğru orantılıdır.⁴ Ravenstein'ın belirlediği ikinci göç kuralı ise göçün basamaklar hâlinde gerçekleştiğidir. Kentin çevresinden şehrin merkezine doğru gerçekleştirilen göç sonucu bu alanda oluşan boşluk daha uzak bölgelerden gelen göçmenler tarafından doldurulmaktadır. Uzak bölgeden gelen göçmenlerin göç ettikleri yerler de çok daha uzak bölgelerden gelenler tarafından doldurulacaktır. Bu basamaklar her defasında genişleyerek ülkenin diğer bölgelerine doğru devam edecektir.⁵ Üçüncü kural ise göçün bir yayılma ve emme sürecinin olduğudur. Göç kendi başına bir süreç değildir. Göçü talep eden bir şehir ve bu talebe karşılık veren insanlar olmak durumundadır. Göç ancak talep ve arz olduğunda işlemekte ve ortaya çıkmaktadır. Gelişmekte olan şehirlerin ihtiyaç duyduğu iş gücü karşılanırken, göçmenler de daha iyi bir hayat ve kazanç için bu merkezlere göç etmektedir.⁶ Dördüncü kural her göç dalgasının bir karşı dalga yarattığı durumdur. Diğer bir deyişle, göç alan merkez aynı zamanda da göç vermektedir.⁷ Ravenstein'ın belirlediği beşinci kural ise göçün basamaklı olma durumu haricindeki gelişimini anlatmaktadır. Göçün basamaklı olarak gerçekleştiği durumda göçmenler genellikle kısa

1 Ernst George Ravenstein, "The Laws of Migration", *Journal of the Statistical Society of London*, C.48, S. 2 (1885): 167-235.

2 Ernst George Ravenstein, "The Laws of Migration", *Journal of the Statistical Society of London*, C.52, S. 2 (1889): 241-305.

3 Ravenstein, "The Laws", 198-199.

4 Ravenstein, "The Laws", 198.

5 Ravenstein, "The Laws", 198-199.

6 Ravenstein, "The Laws", 199.

7 Ravenstein, "The Laws", 199.

mesafeli göç etmektedir. Buna karşılık uzun mesafeli göçlerde, göçmen basamaksız olarak doğrudan sanayi ya da ticaret merkezi olan şehirlere göç etme isteğindedir.⁸ Altıncı kurala göre şehrin yerlileri ve yerleşik olarak bir şehirde yaşayanlar, kırsalda yaşayan kişilere göre daha az göç etme eğilimindedirler.⁹ Ravenstein’a göre göçün son kuralı ise kadınların erkeklere göre daha fazla göç etme eğiliminde olduğudur.¹⁰ Daha önce de belirtildiği üzere Ravenstein’ın göç kuramı şu anda birçok göçmen tercihi ve göç sebebini açıklayamasa da hâlâ geçerli olduğu durumlar mevcuttur.

Klasik göç teorilerinin en dikkat çekenlerinden bir tanesi de 1966 yılında Everett Lee tarafından “A Theory of Migration” adlı makalede yayınlanan itme-çekme kuramıdır. Bu kuram göçe ait itme ve çekme faktörleri ile birlikte aradaki engelleri değerlendirerek göçün gerçekleşme olasılığını ve sebeplerini incelemiştir.¹¹ Kuram, göçün sebebini ve göçmenin tercihini dört ana başlık altında değerlendirmiştir. Bu başlıklardan ilki, potansiyel göçmenin yaşadığı yerle ilgili faktörlerdir. İkinci başlık gidilmesi düşünülen yerle ilgili faktörlerdir. Üçüncü başlık göç etmeyi engelleyici etmenlerdir. Son başlık ise göçmenin kendi bireysel faktörleridir.¹² Bu kurama göre göçmen kendi yaşadığı yerle ve gideceği yerle ilgili olumlu ve olumsuz yanlar ile göçe engel olabilecek etmenleri değerlendirecek, son olarak da bireysel faktörleri değerlendirerek göçle ilgili kararını alacaktır.¹³ Örnek vermek gerekirse, bireyin göç etmek istediği yerdeki hayatının mevcut yerden daha iyi olması çekme faktörüdür. Bireyin bulunduğu yerdeki işinden dolayı az para kazanıyor olması da itme faktörüdür. Aynı zamanda bireyin göç etmek istediği yerdeki göçmen kanunundaki kısıtlamalar engelleyici faktörlerdir. Bireysel faktörler ise bireyin gideceği yerde bireysel olarak olmasını istediği durumlardır. Örneğin; down sendromlu kardeşi olan bir birey için gidilecek yerdeki rehabilitasyon merkezleri bu açıdan önem arz etmektedir. İtme çekme kuramı her ne kadar rasyonel bir sonuç veriyor gibi dursa da, insan faktörünün ve tercihlerinin göç kararını etkileyen temel unsur olması sebebiyle de her durum için kesin sonuç vermemektedir. Nitekim Lee de bu duruma değinerek sadece itme ve çekme faktörleri ile göçe karar verilemediğini, göçün daha karmaşık bir yapı olduğunu belirtmiştir.¹⁴ Göçmenin tercihini ve göçün sebeplerini anlamak açısından Lee’nin kuramı oldukça işlevseldir.

8 Ravenstein, “The Laws”, 199.

9 Ravenstein, “The Laws”, 199.

10 Ravenstein, “The Laws”, 199.

11 Everett S. Lee, “A Theory of Migration”, *Demography*, C. 3, S. 1 (1966): 47-57.

12 Lee, “A Theory”, 50.

13 Lee, “A Theory”, 51.

14 Lee, “A Theory”, 57.

Göçmenin tercihi ve göçlerin sebepleri ile ilgili bir diğer kuram ise William Petersen tarafından “A General Typology of Migration” adlı makalede ortaya konmuştur.¹⁵ Petersen, kuramında itme çekme faktörlerini kabul etmekle birlikte buna iki ekleme yapmıştır. Petersen itme çekme faktörünü oluşturan etmenlerin arka planına ve altında yatan sebeplere de odaklanmak istemiştir. Buna ek olarak, itme ve çekme faktörlerinin zamanla değişebildiğini ve bu faktörlerin zaman içerisinde aynı kalmadığını belirtmiştir.¹⁶ Petersen göçü ve göçmeni göçün oluşma sebebine göre sınıflandırarak beş göç tipini ortaya koymuştur. Petersen’in kuramına göre ilk göç tipi primitive göçlerdir. Bu göçler iklimin ve dolayısıyla çevrenin yarattığı itme faktörü ile oluşan göçlerdir. İklim değişiklikleri, kuraklık, kıtlık gibi olaylar sonucunda birey(ler)in bulundukları coğrafyada artık yaşayamayacak duruma gelmesi sonucuyla gerçekleştirilen göç çeşidi olan ilkel göçlerdir.¹⁷ İkinci göç tipi ise zoraki ve yönlendirilen göçlerdir. Zoraki göç kavramını anlayabilmek için yönlendirilen göç kavramına bakmak gerekmektedir. Yönlendirilen göçlerde potansiyel göçmen çevresinden veya içerisinde bulunduğu sosyal ortamdan baskı görse dahi göç edip etmeme kararı kendisine bağlıdır. Diğer bir deyişle, göçle ilgili nihai karar bireye aittir. Buna karşılık zoraki göçte böyle bir durum mevcut değildir. Bireyin göç süreci ve göç ile ilgili herhangi bir kararı ya da inisiyatifi mevcut değildir. Gücü elinde tutanlar, bireylere karşı zor kullanma yoluyla insanları göçe zorlayabilmektedir.¹⁸ Petersen’in belirlediği üçüncü göç tipi ise serbest göçlerdir. Bu göç tipinde kişinin üzerinde herhangi bir zorlayıcı durum mevcut değildir. Diğer bir deyişle, kişiler üzerinde göç etmelerini zorlayacak herhangi bir durum yoktur. Bu göç tipinde bireyler göç kararını verebilmekte ve kendi kararlarına göre de hareket etmektedir. Her bireyin kendi kararı olması sebebiyle de serbest göçler genellikle bireysel göçlerdir.¹⁹ Petersen’in belirlediği son göç tipi ise kitlesel göçlerdir. Petersen göçün kitleselleşmesini doğrudan ulaşım imkânlarının gelişmesi ile doğru orantılı olduğunu belirtmiştir. Petersen burada aynı zamanda kısmen de olsa göçmenler arasında kurulan ilişkiler ağına da değinmiştir. Bir yere göç eden öncü göçmenler, kendi birikimlerini sosyal ağları vasıtasıyla kaynak ülkelerinde yaşayanlara iletmekte ve böylece göç bir süre sonra da kitlesel hâle gelmektedir.²⁰ Petersen’in tanımlamaları göçe etki eden faktörler

15 William Petersen, “A General Typology Of Migration”, *American Sociological Review*, C. 23, S. 3 (1958): 256-266.

16 Petersen, “A General”, 256-259.

17 Petersen, “A General”, 259-260.

18 Petersen, “A General”, 261-262.

19 Petersen, “A General”, 263.

20 Petersen, “A General”, 263-264.

üzerinden göç tanımlamasına ve göçmenlerin nasıl hareket ettiklerine de ışık tutmaktadır. Petersen'in göç tipolojisi itme çekme faktörlerinin yanı sıra göçmenin kararının ya da göçmeni zorlayan etmenlerin de göç için önemli bir faktör olduğunu ortaya koymuştur.

Göçmen tercihini açıklayan ve çekme faktörlerine önem atfeden bir diğer kuram da Samuel A. Stouffer tarafından ortaya atılan kesişen fırsatlar kuramıdır.²¹ Stouffer göç süreci üzerindeki çekim etkisinin önemine dikkat çekerek göç edilecek yerdeki imkânlara önem atfetmiştir. Bu yaklaşıma göre göç edilecek yerdeki imkânlar, bu imkânların miktarı ve aynı zamanda göç edilecek mesafe göçe karar vermeyi sağlayan etmenlerdir.²² Dolayısıyla göç ile ilgili analizler mevcut yaşanan yerdeki çekim faktörleri ve gidilmesi düşünülen yerdeki çekim faktörleri ile iki nokta arasındaki mesafe düşünülerek gerçekleştirilmelidir. Stouffer aynı zamanda göç edilecek mesafe üzerinde de özellikle durmuştur. Uzak coğrafyadaki bir ülkeye giderken geçilmek zorunda olunan sınırların artması da göçü olumsuz yönde etkilemektedir. Bu durumdan yapılacak çıkarımla göçmen genellikle kısa mesafeli göçü daha çok tercih etmektedir.²³

Göç teorileri açısından yeni bir dönemin açılışı ekonomik temelli göçün daha etkin olduğu ve göçmenlerin tercihlerini yaşadıkları ülke ve göç etmek istedikleri ülke arasındaki ekonomik kazanç farkı üzerinden yaptıkları dönemdir. Ekonomik gelişmişlik düzeyi ve dolayısıyla ülkelerin arasında ekonomik gelişmişlik farklarının oluşması sonucunda göç de bu süreçten etkilenmiştir. Göç kavramına ekonomik perspektiften bakılırken de öncü olarak Immanuel Wallerstein tarafından ortaya konan dünya sistemleri kuramından faydalanılmıştır. Bu kurama göre göç ekonomik gelişmişlik ile doğrudan orantılıdır. İnsanlar daha iyi hayat şartlarına erişebilmek için ekonomik olarak az gelişmiş ülkelere daha fazla gelişmiş ülkelere doğru göç etme eğilimindedir.²⁴ Kurama göre göç ekonomik gelişmişliğin ve kapitalist ekonominin doğal bir sonucudur ve göçün temel sebebi, ilk başladığı süreçten zorlayıcı etmenleri saymazsak, daha iyi ekonomik şartlara erişimdir.²⁵ Dolayısıyla göç ekonomik olarak az gelişmiş ülkelere daha fazla gelişmiş ülkelere doğru gerçekleşmektedir.²⁶

21 Samuel A. Stouffer, "Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance", *American Sociological Review*, C. 5, S. 6 (1940): 845-867.

22 Stouffer, "Intervening Opportunities", s. 845-846.

23 Stouffer, "Intervening Opportunities", s. 846

24 Hakan Sezgin Erkan, "Transformation of Migration Rules from Local to Global", *Border Crossing*, C. 8 SI. 2, (2018): 599-604.

25 Douglas S. Massey et al., "Theories of International Migration: A Review and Appraisal", *Population and Development Review*, C. 19, S. 3 (1993): 432.

26 Douglas S. Massey ve Nancy A. Denton, "The Dimensions of Residential Segregation", *Social Forces*, C. 67, S. 2, (1988): 282-287.

Göç ile ilgili ekonomik temelli döneme daha yakın teorilerden birisi olan ve birçok teorisyenin ortak katkı sunarak geliştirdiği bir diğer teori de göç sistemleri kuramıdır. Bu kuram göç kavramını ekonomik ve siyasi olmak üzere iki temel üzerine oturtmaktadır. Göç sistemi, göç alan ve veren iki ülke arasında siyasi ve ekonomik temelli olarak kurulabilmektedir.²⁷ Göç başlamadan önce göç alan ve göç veren ülke arasında zaten bir ilişkinin mevcut olduğunu düşünen bu kurama göre göçmenin karar verme sürecini de bu ilişki etkilemektedir. Bu kuramın bir diğer ayırt edici özelliği de göçün coğrafi yakınlık üzerinde gerçek manada bir etkisinin olmadığı düşüncesidir. Buna karşılık iki ülke arasındaki ekonomik ve siyasi bağların göç üzerinde daha fazla etkisi vardır.²⁸

Göç sistemleri kuramının temelinde bireysel ve kurumsal olmak üzere iki ayrı sistem bulunmaktadır. Bireysel sistem, göç etmek isteyen kişinin kendi davranış etkileşiminden ileri gelmektedir. Kurumsal sistem ise göç alan ve veren ülke arasında göçün gerçekleşmesi, göçmenlerin sistematik bir şekilde kabul edilmesi ve yerleştirilmesi ile ilgili olan yapılardır.²⁹ Ülkeler birden fazla göç sistemine (kurumsal sisteme) entegre olabilmektedir. Bu yapılar gerek göç alan ülkenin dünya ekonomik sistemindeki yeriyle gerekse yasal düzenlemelerle oluşmaktadır. Göç alan ve göç veren ülke arasında kurulan bu bağ sonucunda göç alan ülkeye doğru, zamanla artacak göç talebi ile birlikte göç alan ülkenin göç politikalarında kontrolü elden bırakmaması ve göç politikalarını sıkılaştırma durumu da ortaya çıkmaktadır. Diğer bir deyişle, göç alan ülke göçü ve göçmeni kontrollü olarak kabul etmeye başlamaktadır. İki ülke arasındaki ilişkilere bakmasından ve göçmenlerin bir defa göç ettikten sonra sonrakiler içinde öncü olacaklarını belirtmesinden ötürü, aslında göç sistemleri kuramı bir sonraki önemli kuram olan ilişkiler ağı kuramına da temel oluşturmuştur. Dünya sistemleri kuramının sadece ekonomik olarak incelediği göç kavramını, göç sistemleri kuramı hem ekonomik hem siyasi olarak incelemiştir. Sonraki kuram olan ilişkiler ağı kuramı ise göçmenlerin göç ettikleri ülkede oluşturdukları ağın üzerinde duracaktır.

İlişkiler ağı kuramı göçün sebeplerinin ve göçmenin tercihinin sosyal yapılara da bağımlı olduğunu öne sürmektedir.³⁰ Göçmen elbette ekonomik temelli bir karar almaktadır ama bu kararı alırken sahip olduğu sosyal ağların rolü büyüktür. İlişkiler ağı kuramına göre göçmen yeni göç ettiği ülkeye yerleştiği

27 Stephen Castles ve Mark J. Miller, *The Age of Migration International Population Movements in the Modern World*, (Londra: Macmillan Press, 1998), 24.

28 Massey, "Theories of", 454.

29 Massey, "Theories of", 454.

30 Tina L. Rochelle ve Steven M. Shardlow, "Quality of Social Networks Among UK Chinese", *Social Indicators Research*, C. 114, S. 2 (2013): 426.

andan itibaren bir ağ inşasına başlamaktadır. Öncelikle, göç ettiği ülkede kendisiyle birlikte giden göçmenlerle veya oradaki göçmenlerle kurulmaya başlayan bu ağ sonrasında ise kaynak ülkedeki potansiyel göçmenler içinde göçün sürmesini sağlayan bir etmen olmaktadır. Göç etmek isteyen kişiler ağın olduğu yere daha rahat göç edebilmektedir.³¹ İlişkiler ağı kuramının çalışma prensibi ise şöyle açıklanabilmektedir: Öncü olarak göç eden göçmen, göç veren ve göç alan toplum arasında bir sosyal ağ oluşturmaktadır. Bu sosyal ağ kendisinden sonra göç etmek isteyenler için rehber ve cesaretlendirici etki oluşturmaktadır. Öncü göçmenden sonra gelenler, gerek göç edilen ülkede kurulan ağları gerekse göç alan ve göç veren ülke arasında kurulan ağları kullanarak göçü devamlı hâle getirmektedir.³² İlişkiler ağı kuramı ekonomik temelli gelişen modern teoriler içerisinde sosyal ilişkilere de önem atfeden bir kuramdır. Göçmenlerin tercih sebeplerinde ekonomik temelli sebeplerin olduğunu kabul etmekle birlikte sosyal ağların göç kararı için öncül bir etmen olduğunu da ortaya koymaktadır.

Ekonomik temelli bir diğer teori ise ikiye bölünmüş emek piyasası kuramıdır. Bu kuram ilk olarak göçün temel sebebinin sanayileşmiş toplumların iş gücü taleplerinden kaynaklandığını savunmaktadır.³³ Dolayısıyla, göç aslında gelişmiş ülkelerin iş gücü talebi üzerine, daha az ücret ödenen ve işsizliğin yüksek olduğu ülkelerden gerçekleşmektedir. Bu göç tipinin dikkat çektiği bir diğer husus ise ülkelerin gelişmişlik seviyeleri ne kadar artarsa toplumsal bakış açısına göre alt kademede bulunan işlerin tercih edilme oranı da düşmektedir.³⁴ Dolayısıyla, bu tarz işleri yapmak için iş gücü talebi doğmaktadır.³⁵ Bu durumda kuramın dikkat çektiği bir diğer husus da göçün aslında sürekli olmadığıdır. Göç, iş gücü ihtiyacı devam ettiği sürece var olacaktır. Eğer gelişmiş ülkedeki iş gücü talebi azalırsa veya biterse göç de buna paralel olarak azalacak veya son bulacaktır.³⁶

Ekonomik temelli teorilerin sonuncusu ve bu teorilere de birçok yönden eleştiri getiren bir diğer teori ise emek göçünün yeni ekonomisi kuramıdır. Kuram esasen modern kuramların ortak olarak savunduğu yaklaşımlara karşı bir eleştiri olarak ortaya konmuştur. Yeni göç teorisine göre göç kararının bireysel olarak alınmadığının da üzerinde durulmuştur. Göç kararı genellikle

31 James T. Fawcett, "Networks, Linkages, and Migration Systems", *The International Migration Review*, C.23, S.3 (1989): 674-678.

32 Czarina Wilpert, "The Use of Social Networks in Turkish Migration to Germany", içinde *International Migration Systems: A Global Approach*, ed. Mary M. Kritz, Lin Lean Lim, Hania Zlotnik (Londra: Clarendon Press, 1998), 177-189.

33 Michael J. Piore, *Birds of Passage*, (Cambridge: Cambridge University Press: 1979), 115-116

34 Piore, *Birds of Passage*, 93.

35 Massey, "Theories of", 441-443.

36 Massey, "Theories of", 443.

ailenin karşılıklı mutabakatı ve ortak çıkarı ile alınmaktadır.³⁷ Aile üyeleri görece kazançlarına bakarak ekonomik olarak karşı karşıya kalabilecekleri riski asgariye indirme açısından göç tercihinde bulunmaktadır.³⁸ Bu tercihi yaparken riski en aza indirmek amacıyla bazen ailenin sadece bir ya da birkaç bireyi göç etmekte, geri kalanlar ise göç etmeyi tercih etmeyebilmektedir. Böylece göçmenin karşılaştığı risklerin azaltıldığı düşünülmektedir. Göç teorileri içinde aileyi bir birim olarak temel alan ve göçün sadece ekonomik temelli değil, aynı zamanda ekonomik riskleri de asgariye indirmek için gerçekleştiğini savunan bu teori, ailenin gelirlerini ve ekonomik risklerini göç ile doğrudan ilişkilendiren tek teoridir.³⁹

Göç teorilerinin hepsi göçe birçok açıdan bakarak göçün sebebini ve göçmenin tercihlerini anlamaya çalışmaktadır. Bu teoriler gerek geçmişte gerçekleşen göç dalgalarını, gerekse ortaya çıktıkları dönemdeki göç dalgalarını inceleyerek onların özelliklerine göre bir göç yaklaşımı geliştirmişlerdir. Küreselleşme kavramının ortaya çıkışı ve hâkimiyeti ile birlikte göç de şekil değiştirmiş ve ekonomik temelli, göçmenin hayat standardını yükselten göç tercihleri ortaya çıkmıştır. 21. yüzyılda ise göç tek bir bakış açısı veya tek bir yaklaşım ile açıklanamayacak kadar kapsamlı hâle gelmiştir. Uluslararası ilişkilerdeki aktörlerin artması, göçün yapısının değişmesi ve göçmenin en zorunlu hâllerde dahi göç edeceği ülke üzerinde tasarrufta bulunmak istemesi gibi sebeplerden ötürü göçün sebepleri ve göçmenin tercihleri de değişikliğe uğramıştır. Dolayısıyla yeni göç tipleri ve göçmen tercihleri ortaya çıkmıştır.

Suriyeli göçmenlerin de iç savaş sonrası yaşadığı göç sürecini açıklamak için yukarıda bahsedilen teorilerin hemen hepsinden faydalanmak gerekmektedir. 21. yüzyılın belki de en büyük sistematik göçü olan Suriyeli göçü tek bir teori ile anlaşılamayacak kadar karmaşık ve tek bir tipoloji ile açıklanamayacak kadar farklılık arz etmektedir.

2. Göç Teorileri Açısından Suriyeli Göçmen Davranışının Sebepleri

İnsan niye göç eder? Bu sorunun cevabı yüzyıllar boyunca değişiklik göstermesine rağmen genellikle bir ya da birkaç sebepten dolayı göç ettikleri ortaya konmuştur. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise insanların göç etme sebepleri ve göçmen olarak tercihleri karmaşık hâle gelmeye başlamıştır. Küreselleşmenin de etkisiyle bu karmaşık durum göç teorilerinin tek başına göçe ya da göçmen davranışına açıklama getirmesini de olanaksız kılmıştır.

37 Oded Stark ve David E. Bloom, "The New Economics of Labor Migration", *The American Economic Review*, C. 74, S. 2 (1985): 174.

38 Massey, "Theories of", 432.

39 Stark ve Bloom, "The New", 175.

Arap Baharı'nın etkisiyle Suriye'de 15 Mart 2011 tarihinde rejim karşıtı protestolar başlamıştır. Rejim karşıtı gösterileri gerçekleştiren Suriye vatandaşları ve rejim güçleri arasında zamanla yükselen gerilimle birlikte ülke iç savaşa sürüklenmiştir. İç savaşın yayılması ve artan çatışmalardan etkilenen Suriyeli vatandaşlar hayatlarından endişe ederek günlük ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelmiş, bu sebeple göç kararı almışlardır. Türkiye de bu sürecin sonucunda Suriyeli göçmenleri kabul eden ülkelerden biri olmuştur.

Suriye'ye sınırı olan birçok ülke mevcutken Suriyeli göçmenler çoğunlukla Türkiye'yi tercih etmişlerdir. Bununla birlikte yaşamları tehlikede olmayan veya henüz çatışmaların ulaşmadığı bölgelerdeki Suriye vatandaşları da bunu bir fırsat olarak görerek Türkiye'ye göç etmişlerdir. Bünyesinde hem zorunlu göç hem serbest göç hem de kitlesel göç bulundurması sebebiyle Suriye vatandaşlarının Türkiye'ye göçü de göç teorileri açısından incelenmeye değer bir husustur.

Suriye vatandaşlarının Türkiye'ye göçünü ve göçmenlerin tercihini anlamlandırmaya çalışırken tarihin en eski göç teorisi olsa da dikkate alınacak ilk göç teorisi Ravenstein'in göç kuramıdır. Ravenstein daha önceki bölümde de bahsedildiği üzere göç ile ilgili 7 temel kural belirlemiştir. Bu kurallardan ilki göçmenlerin kısa mesafeli göç etmeye daha meyilli olduğudur.⁴⁰ Buna ek olarak, göçmen kısa mesafeli göçü de sanayi merkezine doğru gerçekleştirmeye eğilimlidir. Suriyeli göçmenlerin Türkiye'ye göç tercihinin bakıldığında bu kuralın geçerli olduğu da görülmektedir. Göçmen davranışının doğal bir sonucu olarak, Suriyeli göçmenler gidebilecekleri en yakın mesafe olarak Türkiye'yi tercih etmişlerdir. Aynı zamanda Türkiye'nin her bölgesinde sanayi ve üretimin bulunması da Suriyeli göçmenler için tercih sebebi olmuştur. Ravenstein'in ikinci göç kuralı göçün basamaklar hâlinde gerçekleştiğidir.⁴¹ Suriyeli göçmenler de ilk aşamada Türkiye sınırından geçmeyi hedeflemiş ve ikinci basamak olarak daha gelişmiş ülkelere veya Türkiye'nin sanayi ve ticaret merkezlerine doğru bir kez daha göç etmişler ya da etmeyi hedeflemişlerdir. Ravenstein'in üçüncü göç kuralında ise yayılma ve emme sürecinden bahsetmektedir. Kurala göre göçü talep eden bir bölge sebebiyle göç arzı yaşanmaktadır.⁴² Türkiye'de Suriyeli işçiler başlangıçta kaçak olarak çalıştırılmaya başlanmıştır. Yeterli destekleyici veri olmadığından gazete haberlerinden takip edilebilen bu durumun sonucunda ilgili Türk makamları kaçak olarak Suriyeli işçi çalıştırılan işletmelere yaptırım uygulamaya başlamışlardır. Bunun sonucunda da Suriyeli göçmenler

40 Ravenstein, "The Laws", 198-199.

41 Ravenstein, "The Laws", 198.

42 Ravenstein, "The Laws", 199.

resmi olarak çalışmaya başlamışlardır. Bu süreç gerçekleşene kadar olan süreçte ise gerek düşük maliyet, gerekse yüksek çalışma saatleri sebebiyle Suriyeli işçi tercih eden işletmeler mevcuttu. Bu durum da göçün yayılma ve emme sürecini destekleyen bir etmen olmuştur. Ravenstein'ın ilk üç kuralı Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi tercih etmelerinde anlamlı açıklamalar ortaya koyabilmektedir.

Suriyeli göçmenlerin Türkiye tercihinin en iyi açıklama getiren kuramlardan birisi de Everett Lee tarafından ortaya atılan itme-çekme kuramıdır. Lee göçün sebeplerini incelerken dört etmen belirtmiştir. Bu etmenlerden ilki göçmenin yaşadığı yerle ilgili faktörleridir.⁴³ Gerek iç savaş gerekse Suriyeli göçmenlerin yaşadıkları bölgelerde çatışmalardan dolayı günlük hayatlarını idame ettirememesinden ötürü yaşadıkları yerle ilgili itme faktörleri mevcuttur. İkinci etmen ise gidilmesi düşünülen yerle ilgili faktörlerdir.⁴⁴ Türkiye'nin ekonomik olarak Suriye'den daha gelişmiş olması, sanayi merkezlerinin bulunması, Türkiye'nin sosyal yardımları ve açık kapı politikası gidilmesi düşünülen yerle ilgili çekme faktörleridir. Lee tarafından üçüncü etmen olarak belirlenen engelleyici faktörler⁴⁵ ise Türkiye'nin açık kapı politikası sebebiyle devre dışı kalmıştır. Son faktör olan göçmenin bireysel faktörleri⁴⁶ ise göçmenlerin Türkiye'de hayatlarını idame ettirmek için elde edeceği imkânların Suriye'den daha fazla olacağını düşünmeleridir. Bu sebep ile bireysel olarak da göç olumlu görünmektedir. Yukarıdaki bilgiler ışığında Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi tercih sebepleri incelendiğinde Suriye iç savaşı, Suriyeli göçmenlerin günlük yaşamlarını idame ettirememesi ve iç savaş sebebiyle ortaya çıkan ekonomik zorluklar Suriyeli göçmenleri göçe sevk eden sebeplerdir. Buna ek olarak Türkiye'nin Suriyeli göçmenlere verdiği sosyal yardımlar, açık kapı politikası ve Türkiye'nin ekonomik, snai gelişmişlik düzeyi de Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi tercih etme sebepleri olarak ortaya çıkmaktadır.

Göç türlerini, beş göç tipi ile açıklayan William Petersen'in teorisine bakıldığında Suriyeli göçmenlerin Türkiye'ye göçünün ne kadar karmaşık olduğu da ortaya çıkmaktadır. Petersen göçün ortaya çıkma sebeplerine göre göçü çeşitlendirmiştir.⁴⁷ Suriyeli göçmenlerin Türkiye'ye göçüne bakıldığında ise göçün ortaya çıkmasının birden çok ve birbirinden bağımsız sebepleri olmasından ötürü de tek bir göç tipine uygunluk göstermemektedir. Petersen'in ikinci göç tipi olarak belirlediği zoraki ve yönlendirilen göçlerin

43 Lee, "A Theory", 50.

44 Lee, "A Theory", 50.

45 Lee, "A Theory", 50.

46 Lee, "A Theory", 50.

47 Petersen, "A General", 256-266.

ikisi de Suriyeli göçmenler için uymaktadır. Türkiye'ye göç eden Suriyeli göçmenlerin bir kısmı için göç bir tercih sebebi olmamıştır. İç savaş sebebiyle kaçmak zorunda oldukları bir ortamdan dolayı göç süreci üzerinde bir inisiyatif kullanamayarak en yakın sınırdan ülkeyi terk etmişlerdir. Dolayısıyla, bu şekilde Türkiye'ye gelen Suriyeli göçmenler zoraki göç tanımlamasına uymaktadır.⁴⁸ Buna ek olarak, henüz kendi bölgelerinde çatışma olmamasına rağmen kendi inisiyatifleri ile Türkiye'ye göç etmeye karar veren Suriyeli göçmenler de bulunmaktadır. Bu göç tipi de Petersen'in sınıflandırmasında yönlendirilen göç olarak yer almaktadır. Suriyeli göçmenler arasında çok az bir kesimi oluştursa da serbest göç tipine uygun göçmenler de mevcuttur.⁴⁹ Bu göçmenler tamamen kendi özgür iradeleri ile Türkiye'ye göç etmeyi seçmişlerdir. Çoğunlukla varlıklı olan ve Suriye'deki varlıklarını da menkule çevirerek göç eden bu göçmenler kendi istekleri doğrultusunda göç etmişlerdir. Petersen'in belirlediği son göç tipi olan kitle göçleri de Suriyeli göçmenlerin göç tipine açıklık getirmektedir. Türk vatandaşları ile akrabalık bağları olan Suriyeli vatandaşlar bu ağa dayanarak kitle hâlinde akrabalık bağlarının bulunduğu bölgelere göç etmişlerdir. Özellikle Şanlıurfa, Hatay ve Kilis illerinde yaşayan Türk vatandaşları ile akrabalık bağları bulunan Suriyeli göçmenler kitlesel olarak bu bölgelere göç etmişlerdir. Petersen'in belirlemiş olduğu beş göç tipinden dördü Türkiye'ye göç eden Suriyeli göçmenlerin göç tipine uygunluk göstermektedir. Suriyeli göçmenler arasında zorunluluktan göç edenler veya çeşitli olumsuz faktörlerden dolayı göç etmeye karar verenler olduğu gibi kendi özgür iradeleri ile ya da kitlesel olarak göç edenler de mevcuttur. Bu durum da Suriyeli göçmenlerin tercih sebeplerinin ne kadar çeşitli ve değişken olduğunu da ortaya koymaktadır.

Samuel A. Stouffer'in kesişen fırsatlar kuramı da Suriyeli göçmenlerin tercihini anlayabilmek açısından farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Stouffer teorisinde yaşanan yerdeki çekme faktörleri, gidilecek yerdeki çekme faktörleri ve iki bölge arasındaki mesafeye dikkat çekmektedir.⁵⁰ Suriyeli göçmenlerin tercihlerine bakıldığında mesafenin kısa olması ve Türkiye'nin açık kapı politikası uygulaması Türkiye'yi tercih için en önemli sebeplerden birisidir. Buna ek olarak çekme faktörlerine bakıldığında ise iç savaştan sonra Suriye vatandaşları için kendi ülkelerinin çekme faktörleri oldukça sınırlı kalmıştır. Buna karşılık, Türkiye, Suriyeli göçmenler için birçok çekme faktörü barındırmaktadır. Gerek ekonomik sebepler, gerekse Türk devletinin Suriyeli göçmenlere olumlu yaklaşımı Türkiye'yi tercih olarak ön plana çıkarmıştır.

48 Petersen, "A General", 256-266.

49 Petersen, "A General", 256-266.

50 Stouffer, "Intervening Opportunities", s. 845-846.

Dolayısıyla, Suriyeli göçmenler diğer komşu ülkeler yerine çoğunlukla Türkiye'yi tercih etmişlerdir.

İtme ve çekme faktörlerinin çeşitli olması ve göç edilecek mesafenin kısa olması aynı zamanda da Türkiye'nin açık kapı politikası uygulaması gibi etmenler Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi tercih etmesinde önemli faktörler olmuştur. Bununla birlikte 21. yüzyılda her ne sebeple olursa olsun göçmenlerin göç etmelerinde en önemli sebeplerden biri de ekonomik sebeplerdir. Göçmen zorunlu olarak da olsa göç etmek zorunda kalsa dahi daha iyi hayat şartlarına ulaşabileceği ülkeyi seçmek istemektedir.⁵¹

Wallerstein'ın dünya sistemleri kuramından etkilenilerek, aynı ismi alarak geliştirilen ve göçün kapitalizmin bir sonucu olarak insanların daha iyi hayat şartlarına erişmek için gerçekleştirildiği fikrini savunan bu kurama göre göç ekonomik olarak az gelişmiş ülkelerden daha fazla gelişmiş ülkelere doğru gerçekleşmektedir.⁵² Bireysel olarak daha iyi hayat şartlarına erişmek için serbest olarak göç eden göçmenden çeşitli sebeplerden ötürü mecburen göç eden göçmene kadar tüm göçmenlerin ilk hedeflerinden birisi daha iyi hayat şartlarına ulaşabileceği bir ülkeye göç etmektir. Bu durum Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi tercihi etmesinde de temel unsur olmuştur. Türkiye haricinde Suriyeli göçmenlerin göç edebilecekleri ve ekonomik gelişmişlik olarak Türkiye'den üstün olan ülkeler ya sınırlarını kapatmışlar ya da kontrollü ve sınırlı göçmen kabul etmişlerdir. Kalan seçenekler arasında ise Türkiye ekonomik gelişmişlik açısından diğer ülkelerden önde olmasından ötürü Suriyeli göçmenler tarafından birinci tercih olmuştur.

Suriyeli göçmenlerin göç tercihinde ekonomik sebeplerin yanı sıra siyasi sebeplere de dikkat çekmek gerekmektedir. Bu minvalde göç kavramını ekonomik ve siyasi temeller üzerine kurması açısından Göç sistemleri kuramı, Suriyeli göçmenlerin tercihini anlamlandırmakta yardımcı olabilmektedir. Göç sistemleri kuramına göre göç alan ve veren ülke arasında ilişkilerin bulunması, göç alan ülkede daha önce giden göçmenlerin olması ve iki ülke vatandaşları arasında sosyal, kültürel ya da akrabalık bağlarının bulunması göçmenin kararını doğrudan etkilemektedir.⁵³ Bu yaklaşıma göre de iç savaş öncesinde Türkiye'de yerleşik olarak yaşayan Suriye vatandaşlarının olması, iki ülke vatandaşları arasında kültürel bağların ve akrabalık bağlarının bulunması Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi seçmelerinde ekonomik sebeplerin yanı sıra ön plana çıkan bir diğer etmen olmuştur.

51 Hakan Sezgin Erkan, "Transformation of Migration Rules from Local to Global", *Border Crossing*, C. 8 SI. 2, (2018): 599-604.

52 Massey, "Theories of", 432.

53 Castles ve Miller, *The Age of...*, 24.

İki ülke vatandaşları arasındaki sosyal ve kültürel bağlar ile akrabalık bağlarının göçe olan etkisinin aşikâr olduğu göç sistemleri kuramına benzer olarak göçmenlerin sosyal yapılar içerisinde var olduğu ve bu sosyal yapıların var olduğu yerlere daha rahat göç ettiği yaklaşımı da ilişkiler ağı kuramında ortaya atılmıştır. İlişkiler ağı kuramına göre göçmen bir ülkeye göç ettiği anda ilişkiler ağı kurmaya başlamaktadır. Gerek etrafı, gerek göçmenlerle kurulan bu bağlar sayesinde de potansiyel göçmenler için göçün sürekliliğini sağlamaktadır.⁵⁴ Suriyeli göçmenler için durum bu şekilde gelişme de Türkiye’de var olan akrabalık ilişkileri sebebiyle Suriyeli göçmenler Türkiye sınırları içerisindeki akrabalarının ilişkiler ağını kullanmışlardır. Buna ek olarak Suriyeli göçmenlerin Türkiye’ye gelişinin de zamana yayılmasından ötürü öncü olarak gelen Suriyeli göçmenlerin oluşturduğu ilişkiler ağı da sonradan göç eden Suriyeli göçmenler için çekme faktörü niteliğinde olmuştur.

Ekonomik temelli olan ve Suriyeli göçmenlerin davranış yapılarını anlamak açısından yetersiz kalan ilk kuram ikiye bölünmüş emek piyasası kuramıdır. Kurama göre göç gelişmiş ülkelerde oluşan iş gücü talebi ile doğru orantılı olarak gerçekleşmektedir. Aynı zamanda ülkelerin gelişmişlik seviyesi arttığında toplumsal bakış açısına göre alt kademede kalan işlerin tercih edilme oranının düşmesinden ötürü de göç talebi olmaktadır. İkiye bölünmüş emek piyasası kuramında göçmen gelişmiş ülke tarafından tercih edilmektedir ve bu ülkelerde kontrollü, sınırlı bir göçmen alımı mevcuttur.⁵⁵ Suriyeli göçmenlerin durumu ise bu durumun hâlihazırda tam tersidir. Türkiye’nin herhangi bir alanda iş gücü açığı olmadığı gibi iş gücü fazlası da mevcuttur. Bu sebeple, bu kuram Suriyeli göçmenlerin neden Türkiye’yi tercih ettikleri sorusuna cevap verememektedir. Bu soruya cevap veremeyen bir diğer göç teorisi de emek göçünün yeni ekonomisi kuramıdır. Göç kararının bireysel değil aile olarak alındığına ve aynı zamanda ekonomik kazançlara göre riski asgariye indirmek için ailenin bir kısmının göç edip bir kısmının etmeyebileceğini savunan⁵⁶ bu kuram da soruyu cevaplamakta yetersiz kalmaktadır. Göçün aile tarafından alınan bir karar olarak belirlendiğini belirterek diğer ekonomik temelli kuramlardan ayrışsa da sadece ekonomik çıkarlar için yapıldığı düşüncesi Suriyeli göçmenlerin durumuna açıklık getirmemektedir. Suriyeli göçmenler gönüllü ya da zoraki olarak Türkiye’ye göç etmek zorunda kalmış ve riski asgariye indirmek için ailenin kısmen göç etmesi gibi bir durum mümkün olmamıştır.

Teoriler üzerinde gerçekleştirilen değerlendirme sonrasında Suriyeli göçmenlerin Türkiye’yi tercih sebeplerine bakıldığında ortaya bu tablo çıkmaktadır.

54 Fawcett, “Networks, Linkages”, 674-678.

55 Piore, *Birds of Passage*, 115-116.

56 Stark ve Bloom, “The New”, 175.

Tablo 1: Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi tercih sebepleri ve açıklama getiren teori

Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi tercih sebepleri	Açıklama getiren teori
Suriyeli göçmenlerin Türk şehirlerine yayılma imkânının olması	Göç Kanunları
Türkiye-Suriye arası mesafenin kısalığı	Göç Kanunları, Kesişen Fırsatlar Kuramı, İtme Çekme Kuramı
Daha yüksek standartta bir yaşam isteği	İtme Çekme Kuramı, Kesişen Fırsatlar Kuramı, Dünya Sistemleri Kuramı
Suriye iç savaşı	İtme Çekme Kuramı
Ekonomik zorluklar	
Avrupa'ya göç etme ihtimali	
Türk şehirlerine izinsiz yerleşme imkânı	
İstenildiği anda geçici olarak geri dönebilme şansı	
Türkiye Cumhuriyeti tarafından uygulanan açık kapı politikası	İtme Çekme Kuramı ve Kesişen Fırsatlar Kuramı
Türkiye Cumhuriyeti'nin yardımları	İtme Çekme Kuramı ve Kesişen Fırsatlar Kuramı
Türkiye'nin Transit Göç rotası üzerindeki yeri	Göç Kanunları, İtme Çekme Kuramı, Kesişen Fırsatlar Kuramı, Dünya Sistemleri Kuramı
Türk şehirlerinde sosyal ağlarının olması	İlişkiler Ağı Kuramı

Tabloda da açıkça görüldüğü üzere Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi tercih etmelerinin sebepleri oldukça çeşitlidir ve tek bir teori ile açıklanamayacak kadar da karmaşıktır. Gerek küreselleşmenin etkisi gerekse Suriye iç savaşı sonrasında oluşan göç dalgasının karmaşık yapısı sebebiyle göçmen davranışını anlayabilmek için tek bir teorinin ortaya koyduğu argümanlar yetersiz kalmaktadır. Bu sebeptir ki birçok teoriden ve bu teorilerin argümanlarından faydalanmak gerekmektedir. Kuramlar, Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi neden tercih ettiğini ortaya koymakla birlikte, Suriyeli göçmenlerin bazı Türk illerine daha yoğunluklu olarak göç edişine de açıklık getirebilmektedir. Kuramların sunduğu argümanlara daha derinlikli bir yaklaşımla birlikte, Türk illerinin bazılarındaki Suriyeli göçmen yoğunluğuna da açıklık getirilebilmektedir.

3. Teorilere Göre Suriyeli Göçmenlerin İl Seçimi

Göç teorileri göçün sebeplerini anlamak ve ortaya koymak açısından önem arz etmekle birlikte Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi neden tercih ettiklerine de ışık tutmaktadır. Her teori kendi bakış açısından Suriyeli göçmenlerin

tercih sebeplerine farklı yaklaşımlar ve açıklamalar getirmektedir. Bununla birlikte yukarıda da belirtildiği üzere Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi tercih etme sebepleri de çeşitlilik arz etmektedir. Savaşın ve çatışmadan kaçma tüm Suriyeli göçmenlerin ortak argümanı olmakla birlikte, farklı sebeplerden dolayı Türkiye'nin farklı illerini tercih etmişlerdir. Teorilerin de ortaya koyduğu bu duruma daha net bir bakış açısı getirebilmek ve Suriyeli göçmenlerin Türkiye'nin hangi şehrini neden seçtiğini ortaya koyabilmek için teorilerin verdiği cevapları Türkiye'de Suriyelilerin yoğun olarak yerleştiği illere de bakarak yeniden değerlendirmek, araştırmayı derinleştirmek açısından da önem arz etmektedir. Bu minvalde 35.000'den⁵⁷ fazla Suriyeli göçmenin yerleşmeyi tercih ettiği illeri inceleyerek teorilerin verdiği farklı cevapların hangi iller için geçerli olduğu bu bölümde incelenecektir.

7 Temmuz 2021 tarihi itibarıyla Türkiye sınırları dâhilinde geçici koruma statüsünde bulunan kayıtlı Suriyeli sayısı 3.688.093 kişidir. Sınırları dâhilinde 35.000'den fazla Suriyeli göçmen bulunduran iller sırasıyla İstanbul, Gaziantep, Hatay, Şanlıurfa, Adana, Mersin, Bursa, İzmir, Konya, Kilis, Ankara, Kahramanmaraş, Mardin, Kayseri, Kocaeli ve Osmaniye'dir.

57 35.000 rakamı Türkiye sınırları dahilinde geçici koruma kapsamında bulunan Suriyeli göçmenlerin toplam sayısının yüzde 1'i olan 36.880 rakamı aşağı yuvarlanarak elde edilmiştir.

Tablo 2: Bünyesinde 35.000'in üzerinde Suriyeli Göçmen Barındıran İller⁵⁸

İl Sıra	İller	Kayıtlı Suriyeli Göçmen Sayısı	İl Nüfus	Kayıtlı Suriyeli Nüfusu İle İl Nüfusunun Karşılaştırmalı Yüzdesi
1	İstanbul	527.982	15.011.686	%3,52
2	Gaziantep	452.985	2.085.795	%21,72
3	Hatay	435.881	1.654.907	%26,34
4	Şanlıurfa	424.039	2.108.013	%20,12
5	Adana	254.026	254.026	%11,32
6	Mersin	231.027	1.839.975	%12,56
7	Bursa	180.433	3.057.247	%5,90
8	İzmir	148.744	4.362.022	%3,41
9	Konya	120.355	2.224.384	%5,41
10	Kilis	105.132	141.454	%74,32
11	Ankara	101.702	5.506.786	%1,85
12	Kahramanmaraş	94.102	1.164.273	%8,08
13	Mardin	89.642	851.922	%10,52
14	Kayseri	80.473	1.402.941	%5,74
15	Kocaeli	55.699	1.983.404	%2,81
16	Osmaniye	46.510	547.923	%8,49

Göç kuramlarından ilki olan Ravenstein'in göç teorisinin Suriyeli göçmenlerin tercih sebeplerine getirdiği açıklamalardan ilki olan göçün kısa mesafeli gerçekleştiği argümanı Gaziantep, Hatay, Şanlıurfa, Adana, Kilis ve Mardin gibi sınır illerine göç eden Suriyeli göçmenler için uygundur. Buna ek olarak, Ravenstein göçün sanayi merkezlerine doğru gerçekleştiğini de varsaymakta ve bu yaklaşımı ile de Türkiye'nin sıralamada önde gelen sanayi merkezleri⁵⁹ olan İstanbul, Kocaeli, İzmir, Bursa, Gaziantep, Ankara, Kayseri, Adana ve Konya'ya gerçekleşen Suriyeli göçüne de açıklama getirmektedir. Ravenstein'in ikinci argümanı olan göçün basamaklar hâlinde gerçekleştiği argümanı da yukarıdaki tabloya bakıldığında doğrulanmaktadır. Suriyeli göçmenler ilk basamak olarak Gaziantep, Kilis, Şanlıurfa ve Hatay illerine geçiş yapmış, sonrasında ise çoğunluğu sanayi ve ticaret merkezleri olmak üzere diğer illere de yayılım göstermiştir. Ravenstein'in üçüncü argümanı olan

58 "Bünyesinde 35.000'in üzerinde Suriyeli Göçmen Barındıran İller," T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, Son erişim: 24 Temmuz 2021, <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>.

59 Bu kriter için ISO 500 Listesi temel alınmıştır.

yayılma ve emme süreci ise sayısal veri eksikliğinden dolayı ispatlanamasa da Türkiye Cumhuriyeti tarafından çıkarılan Suriyeli işçi çalıştırma teşvik programı ile birlikte sanayi illerinde görülen yoğunluktan dolayı yayılma ve emme sürecinin gerçekleştiği varsayılabilir.

Everett Lee tarafından ortaya atılan itme-çekme kuramının argümanlarına bakıldığında ise itme faktörü olan iç savaş, çekme faktörü olan Türkiye'nin sağladığı sosyal yardımlar tüm Suriyeli göçmenler için ortak faktörlerdir. Türkiye'nin uyguladığı açık kapı politikası da engelleyici faktörleri ortadan kaldırmıştır. Buna ek olarak Türkiye'nin sınai gelişmişlik düzeyi ve Suriyeli göçmenlerin Türk vatandaşları ile var olan akrabalık bağları de çekme faktörü olarak değerlendirilebilmektedir. Lee'nin ortaya koyduğu argümanlar Suriyeli göçmen davranışına uyarlandığında Türkiye'nin tüm illeri Suriyeli göçmenler için olası göç noktaları olurken, sanayi ve ticaret merkezleri de çekme faktörüne ek bir olumlu faktör olarak daha fazla Suriyeli göçmeni cezbetmektedir. Aynı zamanda Konya⁶⁰, Hatay⁶¹, Şanlıurfa⁶² gibi illerde oluşan Suriyeli göçmen yoğunluğu da bir diğer çekme faktörü olan yoğun kültürel, sosyal ve akrabalık bağlarının ürünüdür.

Petersen'in beş göç tipinden dördü olan zoraki, yönlendirilen, serbest ve kitle göçleri kavramları Suriyeli göçmenlerin göç tiplerine açıklık getirmektedir. Zoraki ve yönlendirilen göç ile Türkiye'ye gelen Suriyeli göçmenlerin ilk amacı Türkiye sınırını geçerek can güvenliklerini sağlamak olduğundan gerçek anlamda bir il tercihinde bulunmamışlardır. Bununla birlikte, az da olsa serbest göç tipine uygun olan Suriyeli göçmenler malvarlıklarını menkule dönüştürerek Türkiye sınırını geçtiklerinden genellikle sanayi ve ticaret merkezlerini tercih etmişlerdir. Türkiye'ye bu göç tipi çerçevesinde göç eden ve Suriyeli İşadamları Derneği adı altında Gaziantep'te örgütlenen Suriyeli iş insanları İstanbul, Bursa ve Gaziantep başta olmak üzere sanayi merkezlerine yerleşmeyi tercih etmişlerdir.⁶³ Kitlesele olarak göç eden Suriyeli göçmenler ise genellikle akrabalık bağlarının bulunduğu şehirler olan Hatay⁶⁴, Şanlıurfa⁶⁵ ve Konya'yı⁶⁶ tercih etmişlerdir.

60 Kamil Alptekin vd., "Konya'da Geçici Koruma Altında Yaşayan Suriyeliler Üzerine Bir Çalışma" Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, C. 18 S. 40/2, (2018): 96.

61 Muazzez Harunoğulları ve Deniz Cengiz, "Suriyeli Göçmenlerin Mekânsal Analizi: Hatay (Antakya) Örneği", (TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumunda bildiri olarak sunulmuştur, Ankara, 13-14 Ekim 2016).

62 Mithat Arman Karasu, "Şanlıurfa'da Yaşayan Suriyeli Sığınmacıların Kentle Uyum Sorunu" Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 21 S. 3, (2016): 1004

63 Abdullah Doğan, "Suriyelilerin yatırımı 1,5 milyar dolar civarında", Anadolu Ajansı, 9 Nisan 2019, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/suriyelilerin-yatirimi-1-5-milyar-dolar-civarinda/1446381>.

64 Harunoğulları ve Cengiz, "Suriyeli Göçmenlerin Mekânsal Analizi".

65 Karasu, "Şanlıurfa'da," 1004.

66 Alptekin vd., "Konya'da," 96.

Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi tercihine açıklama getiren bir diğer kuram olan Kesişen Fırsatlar Kuramı da Suriyeli göçmenlerin Türk illerine dağılım oranına da açıklama getirmektedir. Kurama göre göç edilecek mesafenin kısa olması ve Suriye'nin herhangi bir çekim faktörü sağlamaması Türk illerine göç eden tüm Suriyeli göçmenler için ortak faktördür. Bununla birlikte kültürel ve sosyal bağlar, akrabalık bağları ile ekonomik koşullar ayrı çekme faktörleri olarak bazı Türk illerini daha cazip hâle getirmiştir. Tablo 2'de görüldüğü gibi, sanayi ve ticaret merkezleri olan İstanbul, Gaziantep, Adana, Bursa, İzmir, Konya, Ankara, Kayseri ve Kocaeli Suriyeli göçmenlerin en yoğun yaşadığı iller arasındadır. Bununla birlikte, Hatay ve Şanlıurfa da Suriyeli göçmenlerin kültürel, sosyal ve akrabalık bağları vesilesiyle yoğun tercih ettiği illerdir.

Göçü ekonomik temelli bir etmen olarak kabul eden bir kuram olan Dünya Sistemleri Kuramı da aslında Ravenstein, Lee, Petersen ve Stouffer'in kuramlarının argümanlarını desteklemektedir. Suriyeli göçmenler diğer kuramların da argümanlarına belirttiği üzere, ilk aşama göçten sonra ekonomik temelli hareket etmişlerdir. İlk aşamada akrabalık bağlarını kullanarak masraflarını kısmak istediklerinden Konya, Hatay ve Şanlıurfa'ya yerleşen Suriyeli göçmenlerin yanı sıra, doğrudan veya ikinci adım olarak sanayi ve ticaret merkezlerine yerleşen Suriyeli göçmenler de ekonomik temelleri esas almışlardır.

Ekonomik sebepli tercihin yanı sıra siyasi sebeplere dayanan tercihlere de önem atfeden Göç Sistemleri Kuramı da Suriyeli göçmenlerin tercihine bir başka bakış açısı sağlamaktadır. Özellikle Türkiye ile Suriye arasında vize uygulamasının kaldırıldığı dönemde kurulan siyasi bağlar neticesinde sınır illeri olan Hatay, Şanlıurfa, Kilis, Gaziantep ve Mardin illeri ile Suriye şehirleri arasında bağlar kurulmuştur. Karşılıklı siyasi etkileşimin, şehirleri ve dolayısıyla insanları etkilemesiyle birlikte Suriye şehirleri bu illere göç vermeye başlamıştır. Bu siyasi bağın etkisi ile kurulan ilişkiler iki ülke arasında siyasi bağlar kopsa dahi devamlılık göstermiş ve Suriyeli göçmenler bu etki ile birlikte adı geçen illere yoğun şekilde göç etmişlerdir.

Göçmenlerin göç etmesinde ekonomik ve siyasi bağların etkisi olduğu kadar sosyal, kültürel ve akrabalık bağlarının da etkisi olduğunu ileri süren İlişkiler Ağı Kuramı, akrabalık bağları kavramına daha geniş bir açıdan yaklaşmıştır. Bu durumda Suriye İç Savaşı sonrasında göç eden Suriyeli göçmenler, kendilerinden önce göç eden Suriyelilerin bulunduğu illeri çoğunlukla tercih etmiştir. Konya bu duruma önemli bir örnektir. İç savaştan kaçarak Türkiye'ye gelen Suriyelilerin bir kısmı kendilerinden önce yine başka Suriyeliler tarafından göç edilen Konya'yı özellikle tercih etmişlerdir.⁶⁷ Bunun yanı

67 Abdullah Topcuoğlu vd., "Konya'daki Suriyeli Misafirlerin Ekonomik Potansiyelleri ve İşbirliği İm-kânlarının Belirlenmesi Araştırması" Mevlana Kalkınma Ajansı, 14 Aralık 2015, <https://www.mevka.org.tr/Yukleme/Uploads/Dsy0PXQa652201930742PM.pdf>.

sıra daha önceki kuramlarda da bahsedilen ve Suriyeli göçmenlerin tercihini etkileyen kültürel, sosyal ve akrabalık bağları ilişkiler ağını oluşturmıştır. Bu sebeple de Hatay ve Şanlıurfa Suriyeli göçmenler tarafından tercih edilmiştir.

Göç teorilerinin birçoğu Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi neden tercih ettiği hususunda bir açıklama getirebilmektedir. Bununla birlikte teoriler ve Suriyeli göçmenlerin bazı Türk illerini daha yoğun tercih etme durumları incelendiğinde Suriyeli göçmenlerin göçmen davranışları daha derinlikli olarak anlaşılabilir. Suriyeli göçmenler her ne kadar ilk amaç olarak iç savaştan kaçmayı düşünse de göçmen davranışını etkileyen birçok farklı değişkeni de esas alarak farklı Türk illerine farklı sebeplerden ötürü göç etmişlerdir.

4. Sonuç

Teori en temel anlamı ile fikirler bütünüdür. Sosyal bilimlerde olaylar kesin sebepler ve sonuçlara haiz olmadığından sorunları veya olayları anlayabilmek, sebeplerine açıklama getirebilmek için teoriler ortaya konmaktadır. Bu sebeple 19. yüzyıldan itibaren tüm dünyada dikkat çeken bir husus olan göç kavramını algılayabilmek için de çeşitli teoriler üretilmiş ve göçmen davranışı ile göçün sebepleri anlamlandırılmaya ve anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu çabaların sonucunda ortaya konan teoriler göçmen davranışı ve göçün sebeplerini büyük oranda açıklayabilmekte ve bireylerin niye bir coğrafyadan başka bir coğrafyaya göç etme isteğinde olduğunu ortaya koyabilmektedir. Göç teorileri 21. yüzyıla kadar, büyük oranda her göç için açıklama ortaya koyabilmesine rağmen Suriye iç savaşı sonrasında oluşan göç dalgası için her bir teorisinin tek başına gerçekleştirdiği açıklamalar kadük kalmaktadır. Suriyeli göçmenlerin göçü içerisinde birçok değişkeni barındıran karmaşık bir yapıya sahip olmasından ötürü, tek bir teori Suriyeli göçmenlerin tercihlerini ve göç etmelerinin sebeplerini açıklamakta güçlük çekmektedir. Göçmen tercihlerini ve göçün sebeplerini anlamlandırabilmek açısından birden çok teoriye başvurmak ve bu teorilerin kendi alanlarında yaptığı açıklamaları birleştirmek Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi neden tercih ettikleri ve bazı Türk illerine neden daha yoğun göç ettikleri sorusunu cevaplamak için daha faydalı olacaktır.

Öncelikle incelenen sekiz teoriden altı tanesi Suriyeli göçmenlerin tercihleri konusunda yaklaşım getirebilmiştir. Doğrudan ekonomik temelli olan son iki kuram (ikiye bölünmüş emek kuramı ve emek göçünün yeni ekonomisi kuramı) ise bakış açıları bakımından Suriyeli göçmenlerin durumunu açıklamakta yetersiz kalmıştır. Kuramlar üzerinden Suriyeli

göçmenlerin Türkiye'yi tercih sebepleri irdelendiğinde ortaya on üç ayrı sebep çıkmaktadır. Bu sebepler Suriyeli göçmenlerin neden Türkiye'yi tercih ettiği sorusuna cevap verebilmektedir. Bununla birlikte bu sebeplere açıklama getirebilen tek bir kuram mevcut değildir. Her kuram sebeplerin sadece bir kısmını anlamlandırabilmekte ve açıklayabilmektedir. Bu sebeple Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi tercih edişini anlamak için tüm kuramlardan faydalanılmıştır. Buna ek olarak, bu altı kuram aynı zamanda Suriyelilerin yoğunluklu olarak niye Tablo 2'de belirtilen on altı ili tercih ettiğini de ortaya koymaktadır.

Suriye iç savaşı sonrası Türkiye'ye doğru olan göç dalgasını anlamlandırabilmek için altı farklı kuramın kullanılması aslında bu göç dalgasının bünyesinde birden fazla sebep ve değişken barındırdığını da göstermektedir. Diğer bir deyişle, Suriyeli göçmenler yalnızca iç savaştan kaçmak ve bir sınır ülkesine sığınmak için Türkiye'yi ve daha özelde de belirli Türk illerini seçmemişlerdir. İç savaştan kaçmanın göç etme üzerinde bir etkisi olduğu aşikardır ama Suriyeli göçmenlerin göç etmek için Türkiye'yi ve özellikle bazı Türk illerini tercih etmelerinin tek sebebi iç savaştan kaçmak değildir. Bunun yanı sıra, on üç ayrı sebep mevcuttur ve bu sebepler iç savaştan kaçış kadar Türkiye ve on altı Türk iline yoğunluklu göç etme tercihinine etki eden etmenlerdir.

Suriyeli göçmenlerin Türkiye'yi tercih etmesinde bu kadar farklı etmenin ortaya çıkması aynı zamanda iki sonucu da beraberinde getirmektedir. Bunlardan ilki, 21. yüzyılda göçün tek bir bakış açısı ya da kuram ile açıklanabilecek kadar basit ve tek değişkenli olmayışdır. İkinci olarak, göç kuramları tek başına göçmenlerin tercihlerini açıklamakta zorluk yaşamaktadır. Bu durum özellikle Türkiye ve Suriye gibi birçok alanda farklılaşmış ülkeler için tüm açıklığıyla görülmektedir. 21. yüzyılda göç her ne kadar iç savaş gibi bir sebep üzerinden gerçekleşmek durumunda kalsa da göçmen tercihleri ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel birçok değişkeni bünyesinde barındırmaktadır. Öyle ki bu etmenler sebebiyle göçmenler zorunlu bir biçimde göç etse de göç edecekleri ülkedeki şehirleri dahi seçme yoluna gitmektedirler.

Kaynakça

Alptekin, Kamil, Demet Akarçay Ulutaş ve Dilara Ustabası Gündüz. "Konya'da Geçici Koruma Altında Yaşayan Suriyeliler Üzerine Bir Çalışma" *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, C. 18 S. 40/2, (2018): 87-114.

Castles, Stephen ve Mark J. Miller, *The Age of Migration International Population Movements in the Modern World*, Londra: Macmillan Press, 1998.

Doğan, Abdullah. “Suriyelilerin yatırımı 1,5 milyar dolar civarında”, Anadolu Ajansı, 9 Nisan 2019, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/suriyelilerin-yatirimi-1-5-milyar-dolar-civarinda/1446381>.

Erkan, Hakan Sezgin. “Transformation of Migration Rules from Local to Global”, *Border Crossing*, C. 8 SI. 2, (2018): 599-604. <https://doi.org/10.33182/bc.v8i2SI.657>.

Fawcett, James T. “Networks, Linkages, and Migration Systems”, *The International Migration Review*, C.23, S.3 (1989): 671-680. <https://doi.org/10.2307/2546434>.

Harunoğulları, Muazzez ve Deniz Cengiz, “Suriyeli Göçmenlerin Mekânsal Analizi: Hatay (Antakya) Örneği”, (TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumunda bildiri olarak sunulmuştur, Ankara, 13-14 Ekim 2016).

Karasu, Mithat Arman. “Şanlıurfa’da Yaşayan Suriyeli Sığınmacıların Kentle Uyum Sorunu” *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 21 S. 3, (2016): 995-1014.

Lee, Everett S. “A Theory of Migration”, *Demography*, C. 3, S. 1 (1966): 47-57. <https://doi.org/10.2307/2060063>

Massey, Douglas S. ve Nancy A. Denton, “The Dimensions of Residential Segregation”, *Social Forces*, C. 67, S. 2, (1988): 281-315. <https://doi.org/10.2307/2579183>.

Massey, Douglas S., Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino, J. Edward Taylor, “Theories of International Migration: A Review and Appraisal”, *Population and Development Review*, C. 19, S. 3 (1993): 431-466. <https://doi.org/10.2307/2938462>.

Petersen, William. “A General Typology Of Migration”, *American Sociological Review*, C. 23, S. 3 (1958): 256-266. <https://doi.org/10.2307/2089239>.

Piore, Michael J. *Birds of Passage*, Cambridge: Cambridge University Press: 1979.

Ravenstein, Ernst George. “The Laws of Migration”, *Journal of the Statistical Society of London*, C.48, S. 2 (1885): 167-235. <https://doi.org/10.2307/2979181>.

Ravenstein, Ernst George. “The Laws of Migration”, *Journal of the Statistical Society of London*, C.52, S. 2 (1889): 241-305. <https://doi.org/10.2307/2979333>.

Rochelle, Tina L. ve Steven M. Shardlow. “Quality of Social Networks Among UK Chinese”, *Social Indicators Research*, C. 114, S. 2 (2013): 425-439. <https://doi.org/10.1007/s11205-012-0153-2>.

Stark, Oded ve David E. Bloom, “The New Economics of Labor Migration”, *The American Economic Review*, C. 74, S. 2 (1985): 173-178.

Stouffer, Samuel A. “Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance”, *American Sociological Review*, C. 5, S. 6 (1940): 845-867. <https://doi.org/10.2307/2084520>.

T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. “Bünyesinde 35.000’in üzerinde Suriyeli Göçmen Barındıran İller.” Son erişim: 24 Temmuz 2021, <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>.

Topcuoğlu, Abdullah, Ertan Özensel ve Ahmet Koyuncu, “Konya’daki Suriyeli Misafirlerin Ekonomik Potansiyelleri ve İşbirliği İmkânlarının Belirlenmesi Araştırması” Mevlana Kalkınma Ajansı, 14 Aralık 2015, <https://www.mevka.org.tr/Yukleme/Uploads/Dsy0PXQa652201930742PM.pdf>.

Wilpert, Czarina “The Use of Social Networks in Turkish Migration to Germany”, içinde *International Migration Systems: A Global Approach*, editör Mary M. Kritz, Lin Lean Lim, Hania Zlotnik, 177-189. Londra: Clarendon Press, 1998.

Limits of Tolerance: Legal Relations Between Early Ottoman Jews and Central Authorities (15th-18th Centuries)

Nejla DOĞAN*

Received: 12/05/2021

Accepted: 29/07/2021

Citation: Doğan, N., “Limits of Tolerance: Legal Relations Between Early Ottoman Jews and Central Authorities (15th – 18th Centuries)”, *Middle Eastern Studies*, 13-3 (2021): 447-463

DOI: 10.47932/ortetut.936829

Abstract: Many years ago, before having been expelled from Europe, thousands of Jews who were subjected to oppression and persecution in many parts of the world as well as Jews who were living in Ottoman lands freely migrated in the 15th century to Turkish lands, where they could live in a more tolerant and prosperous environment, thereby obtaining a significant place within the non-Muslim population. The empire consisting of several communities tried to hold the empire together with the millet system. In other words, keeping the millet-i hakime (dominating nation) of Muslims separate from non-Muslims was the main objective. There were some regulations and rules that distinguished these communities from each other in the social sphere and daily life. Jews were also included in these restrictions. It is quite difficult to pinpoint the legal rights granted, and the level of tolerance shown to Jews, but this study based upon imperial council books (muhimme books) provides an opportunity to make a general evaluation on legal rights and freedoms of the subjects of Jewish origin. The most important regulation that draws attention in the books is about clothing. Yet, the central administration also regulated residential/religious settlements and cemeteries through imperial orders. It was observed in the books that the Jews were not allowed into certain administrative positions and were prevented from owning slaves. However, these regulations were not derogatory, nor part of an oppressive and persecutory settlement policy or any trade restrictions like those in Europe. Jewish people even played an active role in some economic activities. Based on the clauses (in Turkish hüküm) in the books, it can be said that the main goal of the central administration was to prevent the Jews from acting like Muslims, and this was not a situation specific to Jews only. This study attempts to discuss the legal relations between the Jews and the central government by analyzing the Ottoman attitude toward the Jews and making a comparison with Western countries, examining and exploring the underlying reasons behind the systematic and detailed practices, and draw attention to the question of why the state did not introduce formal restrictions and severe regulations until the 16th century. Finally, one of the discussions is to what extent the practices were Islamic, in other words, whether they were religious or customary.

Keywords: Jews, tolerance, legal and social regulations, imperial council books (muhimme books)

* Res. Asst. Dr., Karabük University-TR, nejladi@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4104-9700

Toleransın Sınırları: Osmanlı'nın Erken Döneminde Yahudiler ve Merkezî Yönetim Arasındaki Hukuki İlişkiler (15-18. Yüzyıl)

Nejla DOĞAN*

Geliş tarihi: 12/05/2021

Kabul tarihi: 29/07/2021

Atf: Doğan, N., Toleransın Sınırları: Osmanlı'nın Erken Döneminde Yahudiler ve Merkezî Yönetim Arasındaki Hukuki İlişkiler (15-18. Yüzyıl), Ortadoğu Etütleri, 13-3 (2021): 447-463

DOI: 10.47932/ortetut.936829

Öz: Avrupa'dan sürülmeden uzun yıllar önce, dünyanın birçok yerinde baskı ve zulme maruz kalan binlerce Yahudi ile Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudiler, 15. yüzyılda daha hoşgörülü ve müreffeh bir çevrede özgürce yaşayabilecekleri Türk topraklarına göç etmişler ve bu sayede gayrimüslim nüfus içinde önemli bir yer kazanmışlardır. Çeşitli topluluklardan oluşan imparatorluk, millet sistemi ile imparatorluğu bir arada tutmaya çalışmıştır. Bir başka deyişle asıl amaç, millet-i hâkime olan Müslümanları gayrimüslimlerden ayrı tutmak olmuştur. Bu çerçevede, bu toplulukları sosyal alanda ve gündelik hayatta birbirinden ayıran bazı düzenlemeler ve kurallar boy göstermiştir. Yahudiler de bu kısıtlamaların bir parçasıydı. Yahudilere tanınan yasal hakları ve ne derece hoşgörü gösterildiğini kesin olarak belirlemek güç olmakla birlikte, mühimme defterlerinden yola çıkılarak yapılan bu çalışma, Yahudi tebaasının yasal hak ve özgürlükleri konusunda genel bir değerlendirme yapma imkânı sunmaktadır. Kitaplarda dikkat çeken en önemli düzenleme giyimle ilgilidir. Ancak merkezî yönetim, fermanlar yoluyla konut/dini yapılar ve mezarlıklar ilgili de düzenlemelerde bulunmuştur. Yahudilerin belirli idari kadrolara kabul edilmediği ve köle sahibi olmalarına izin verilmediği de defterlerde görülmüştür. Ancak, söz konusu düzenlemeler baskıcı ve zalim olmamakla birlikte, Avrupa'da olduğu gibi ticari bir kısıtlamanın parçası da değildir. Nitekim Yahudiler, çeşitli ekonomik faaliyetlerde aktif bir rol oynamışlardır. Defterlerdeki hükümlerden hareketle merkezî yönetimin asıl amacının, Yahudilerin Müslümanlar gibi davranmasını engellemek olduğu ve bunun sadece Yahudilere özgü bir durum olmadığı söylenebilir. Bu çalışma, Osmanlı'nın Yahudilere yönelik tutumunu analiz ederek Batılı ülkelerle karşılaştıracak, sistematik ve ayrıntılı uygulamaların altında yatan nedenleri irdeleyerek Yahudiler ve merkezî hükümet arasındaki hukuki ilişkileri ele alacaktır. Devletin neden 16. yüzyıla kadar yasal kısıtlamalar ve katı düzenlemeler getirmediği sorusuna dikkat çekecektir. Son olarak, tartışmalardan biri de uygulamaların ne ölçüde İslami olduğu, yani din mi yoksa örf ve âdet kuralları uyarınca mı olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Yahudiler, Hoşgörü, Yasal ve Sosyal Düzenlemeler, Mühimme Defterleri

* Dr. Arş. Gör., Karabük Üniversitesi-TR, nejlad1@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4104-9700

حدود التسامح: العلاقات القانونية بين اليهود العثمانيين الأوائل والسلطات المركزية (من القرن الخامس عشر إلى القرن الثامن عشر)

نجلاء دوغان*

تاريخ القبول: 2021/07/29

تاريخ الاستلام: 2021/05/12

اقتباس: دوغان، ن، "حدود التسامح: العلاقات القانونية بين اليهود العثمانيين الأوائل والسلطات المركزية (من القرن الخامس عشر إلى القرن الثامن عشر)"، دراسات الشرق الأوسط، 13-3 (2021): 447-463

معرف الغرض الرقمي: 10.47932/ortetut.936829

الملخص

منذ سنوات عديدة، وقبل طردهم من أوروبا، تعرض آلاف اليهود للقمع والاضطهاد في أجزاء كثيرة من العالم وهاجروا في القرن الخامس عشر إلى الأراضي التركية حيث يمكنهم العيش في بيئة أكثر تسامحاً وعلى مستوى رفاهية أعلى، كما اليهود الذين كانوا يعيشون في الأراضي العثمانية بحرية، ونتيجة لذلك حصلوا على مكانة مهمة بين السكان غير المسلمين. حاولت الإمبراطورية المكونة من عدة مجتمعات تحقيق سيادتها بنظام الملل. وبعبارة أخرى، إبقاء المسلمين منفصلين عن غير المسلمين كونهم كانوا الملة الحاكمة (الأمة المسيطرة) قد تم تنبيه كمهمة أساسية. لذلك، كانت هناك بعض اللوائح والقواعد التي من شأنها أن تميزهم عن بعضهم البعض في المجال الاجتماعي والحياة اليومية. كما تم تضمين اليهود أيضاً في هذه القيود. من الصعب جداً تمييز الحقوق القانونية الممنوحة، والتسامح الذي أظهر لليهود، لكن هذه الدراسة التي تستند إلى دفاتر الديوان الهمايوني (الدفاتر المهمة) وفرت فرصة لإجراء تقييم عام للحقوق والصلاحيات القانونية لموضوع الأمة اليهودية. أهم اللوائح التي تلفت الانتباه في الكتب كانت تتعلق بالملايس. إلى جانب ذلك، صدرت الأوامر الإمبراطورية بشأن المستوطنات السكنية-الدينية والمقابر من قبل الإدارة المركزية. وقد ورد في الكتب انتقاص اليهود من رتب إدارية معينة وكذلك منع اليهود من الاحتفاظ بالعبيد. ومع ذلك، لم تتضمن هذه اللوائح شارة انتقاص وسياسة تسوية قمعية واضطهادية ولا أي قيود تجارية كالتي تعرضوا لها في أوروبا. لم يتم تقسيمهم من قبل المجتمع وحتى أنهم لعبوا دوراً نشطاً في بعض الأنشطة الاقتصادية. بناءً على البنود (في الأحكام التركية) الواردة في الكتب، يمكن القول إن الهدف الرئيسي للإدارة المركزية كان منع اليهود من التشبه بالمسلمين، ولم يكن هذا وضعاً خاصاً باليهود فقط. في هذه الدراسة تمت محاولة مناقشة العلاقات القانونية بين اليهود والحكومة المركزية؛ تحليل المواقف العثمانية تجاه اليهود ومقارنتها بالدول الغربية؛ دراسة واستكشاف الأسباب الحقيقية الكامنة وراء الممارسات المنهجية والمفصلة، ولفت الانتباه إلى سبب عدم فرض الدولة قيود رسمية وأنظمة صارمة حتى القرن السادس عشر. أخيراً، كان أحد النقاشات هو إلى أي مدى كانت الممارسات إسلامية، وبعبارة أخرى، ما إذا كانت دينية أو عرفية.

الكلمات المفتاحية: اليهود، التسامح، اللوائح الاجتماعية والقانونية، دفاتر الديوان الهمايوني (الدفاتر المهمة)

* دكتور مساعد باحث، جامعة كاريوك-تركيا، nejladi@gmail.com، رقم الأوركيد: 0000-0002-6204-8689

Introduction

The history of Jews in the Ottoman Empire goes back a long way. In broad terms, the Ottoman Jews consisted of two main groups. First of these were the Jews living in the regions consisting of Muslim states in Anatolia, Balkans, and Eastern and Southeastern Mediterranean; the other were the Jews who had immigrated to the Empire from Western and Central Europe.¹ The most remarkable aspect of this migration wave was the fact that they had been expelled from Spain in 1492 and from Portugal in 1497 to seek refuge in the Ottoman Empire.²

The Jews who were subjected to great persecutions and massacres in Europe since the end of the 14th century began to search for safe countries where they could take refuge. But where to go? Some of them migrated to Western and Central Europe. Others migrated to the lands of the Ottoman Empire, where they could enjoy religious freedom, communal autonomy, and tolerance. The migration to the Ottoman lands of skilled craftsmen and professionals such as doctors and bankers was welcome by the Empire and good relations flourished between the Jews and the Ottomans.³ Jews who were oppressed in Europe supported the Ottoman conquests to avoid being belittled and enslaved by Christians. The empire also made great efforts to populate and rebuild the conquered cities. One of the practices to this end was to encourage the Jews living in Europe to resettle in these regions, as expressed by Sultan Mehmed II⁴ in his address to all Jews: *“who among you of all my people that is with me, may his God be with him, let him ascend to İstanbul the site of my imperial throne. Let him dwell in the best of the land, each beneath his vine and beneath his fig tree, with silver and with gold, with wealth and with cattle. Let him dwell in the land, trade in it, and take possession of it.”*⁵

As a result of these calls and practices of the Conqueror, the Jews in Europe migrated to the empire and settled in places such as Thessaloniki, Sofia, Vidin, Plevna, Nicopolis, and particularly in Istanbul.⁶ As conquests continued in

- 1 Joseph R. Hacker, “Jewish Society and Culture in the Ottoman Empire (15th-18th Centuries)”, Julie Marthe Cohen, ed., *Jews under Islam: A Culture in Historical Perspective*, Amsterdam: Joods Historisch Museum, 1993, s. 95. Avigdor Levy, “Jewish Settlement in the Ottoman Empire”, *The Jews of Ottoman Empire*, ed. Avigdor Levy, Darwin Press, Princeton, New Jersey 1992, s. 1-12.
- 2 Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler, Tarih, Siyasi Tetkik*, Istanbul Tan Matbaası, Istanbul 1947, s.16.
- 3 Bernard Lewis- Benjamin Braude, *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of a Plural Society*, ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis, Holmes& Meier Publishers, Nowyork- London 1982, s. 117.
- 4 Stanford Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Macmillan Press, London 1991, s.26- 29.
- 5 Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire*, s. 30.
- 6 Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire*, s. 33.

the 16th century, more Jews entered the Ottoman borders. The increasing population of Jews made them one of the non-Muslim communities within the empire and a part of *ta'ife cemaat*, or more commonly, *millet*. Non-Muslims within Ottoman borders were able to practice freely their religion as long as they paid a poll tax. However, not every non-Muslim was considered dhimmi as the status only included people believing in monotheistic religions.⁷ The Jews had dhimmi status as well and they were among nations having religious freedoms. However, they were subjected to certain limitations in their daily lives provided by certain rules. The Jews recognized all practices imposed on them, and according to Minna Rozen, these rules were a unilateral agreement that put Jews in a different position than Muslims, and when a dhimmi broke the rules, he/she would be punished.⁸

Regulations on Clothing

It is known that some of the regulations on clothing were not specific to the Ottoman Empire, and similar practices were observed in the period stretching from the Ottoman golden age (*asr-ı saadet*) to the time of predecessor states. Studies reveal that clothing bans were strictly applied by the first Muslim states, while the Seljuk Empire and Anatolian Principalities favored milder practices.⁹ The clothing regulations were also retained by the Ottoman Empire. According to Ercan, non-Muslims within the borders of the empire had the right to clothing until the end of the 15th century. The reigns of Murad III and Selim II were periods when clothing restrictions were most severe in the Empire.¹⁰ It would be useful to discuss the main reasons why the state did not introduce formal restrictions and severe regulations until the 16th century. Such inference may be done as there are no clauses in the archived documents on certain legal restrictions imposed on non-Muslims by the central government and whether they were severe. This may be because the administrators did not pay enough attention to the issue or were not interested.

Clothing regulations applied to all non-Muslims in the Empire also included Jews. It is difficult to provide a precise date when this was introduced in the

7 Minna Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi (1453-1566)*, Translated by Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 17-18. Please refer to: Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World, The Roots of Sectarianism*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 18-20.

8 Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, s. 18.

9 Ömer Faruk Bozkurt, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Kıyafet Düzenlemeleri (XVI-XVII Yüzyıllar)", Hacettepe University Master's Thesis, Ankara 2014, s. 16.

10 Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *Ankara University Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Issue No. 1, (1990), s. 117-119.

Ottoman Empire, but some sources indicate that the oldest document on the clothes of non-Muslims dates back to 1556.¹¹ The clause regarding clothing regulations in the imperial council books belonged to the book numbered 7 and dated H.976/C.E.1568-1569, which also addressed to the Jews.¹² In the relevant clauses of the imperial council books, the color, shape, and material of the clothes that Jews could wear were described in detail. For example, white cheesecloth wraps worn specifically by Muslims were banned from non-Muslim-use, and according to the decree sent to the kadi of Manisa, officials were asked to implement this ban as the non-Muslims could not be distinguished from the Muslims.¹³

Although it is difficult to talk about certain colors for Jews, the clauses require them to dress darker than Muslims. For example, in a decree issued to the Agha of Janissaries during the reign of Mehmed the Conqueror, the Jews were asked to wear red hats instead of a turban¹⁴ and a black pashmak and black reticulated dress without covering their throats.¹⁵ They were frequently warned to wear plain clothes instead of colorful ones. However, records show that Jews sometimes broke the law by wearing green instead of red hats, abayas, and shoes.¹⁶ As is known, green is a color that is considered sacred in the Islamic tradition and it has been associated with Muslims. Thus, non-Muslims may have been prohibited from dressing in this color.

The clothing bans imposed on the Jews were not limited to color. They were also prohibited to ride a horse and wear sable and ostentatious clothes. The most striking regulations among these bans were the prevention of clothes made of silk (*kemha* and *atlas*).¹⁷ In the rest of the clause, an interesting restriction can be observed which prohibits Jews from ironing their clothes.¹⁸ Yet another striking clause in the books is about a complaint presented to the central administration involving Jews who neglect the clothing restrictions,

11 Namık Sinan, "16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler", *Ankara University Faculty of Political Sciences Journal*, Issue No 4, Volume No. 60, (2005), s. 246.

12 The earliest clause containing the restrictions imposed on Jews was concerning the slaves and it is given in the imperial council book no.3.

13 Mhm d. 35, s. 382, h. 973. I note that there were transcript of some muhimme books but I did not investigate them. In this studies, I have scanned digital format of muhimme registers through Ottoman archive site.

14 Mhm d. 39, s. 273, h. 525.

15 Mhm d. 39, s. 290 h. 556. Also; s. 292 h. 561.

16 Mhm d. 52, s. 30, h. 67.

17 Mhm d. 7, s. 726 h. 1989. Denizli fabric is one of the aforesaid fabrics mentioned in the clauses for non-Muslims. (E.g.: d. 7, s. 726, h. 1989).

18 Mhm d. 7, s. 726 h. 1989.

refuse to step down on the pavement when encountered with Muslims and dress more ostentatiously than Muslims.¹⁹

The complaints were not specific to the Jews in Istanbul. Similar complaints were made against the Jews living in the towns of Thessaloniki, Siroz, Yenişehir-i Fener, and Mizistre.²⁰ Those who did not follow the rules would be punished and politicized.²¹ As is known, political punishment was one of the severest types of punishment imposed across the empire, and the fact that they were politically punished only for wearing clothes resembling those of Muslims reveals the severity of the offense in the eyes of the government, who attached a great deal of importance to the issue.

Despite complaints about the Jews violating the rules, sometimes there were cases where they were unjustly accused. Although the Jews in Manisa and Izmir districts were dressing according to their traditions, it was claimed that some cavalymen extorted money from the Jews and persecuted them, saying “*you are wearing a çuka vü fabric.*”²²

What draws attention upon examination of the clauses in the imperial council books is the fact that the main goal of the central government was to prevent the Jews from resembling Muslims in terms of clothing. However, these restrictions imposed on the Jewish community were not demanded only by the Empire. The rabbis and congregants or community members also opposed wearing ostentatious and luxurious clothes as they wanted to distinguish themselves from Christians and did not want to create jealousy among them.²³

Social, political, and economic concerns were among the main reasons why Jews were not allowed to dress like Muslims. A decree was sent to the kadi of Istanbul in this regard. As some Jews dressed like Muslims, the prices of certain clothes increased and they became unavailable. Thus, it was ordered not to allow the Jews to wear clothes, fabrics, and shoes worn by Muslims.²⁴ In some documents, it was emphasized that the value of the Jewish clothes was around 30-40 gurus when the prices increased. However, it is difficult to say whether the clothing ban was imposed only due to economic or provisioning concerns based on the document covering the complaint against non-Muslims walking on the pavement.

19 Mhm d. 85, s. 87, h. 206.

20 Mhm d. 85, s. 229, h. 559

21 Mhm d. 31, s. 220, h. 487

22 Mhm d. 85, s. 162. h. 385.

23 Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire*, s. 81.

24 Mhm. d. 31 s. 314 h. 698/ d.7 s. 716 h. 1966.

According to the study of Donald Quataert on the lifting of clothing bans during the reign of Mahmut II, clothing regulations in Europe, America, and the Ottoman Empire continued to be a sign of status in the society. However, it became difficult over time to maintain the dress codes in Europe and America as a result of the social and economic changes, and the governments abandoned such attitudes toward the 1800s. The Ottoman Empire also sought homogeneity and unity instead of amending the clothing regulations.²⁵

Regulations on Residences/Religious Settlements

Another area where the Jews residing within the imperial borders were faced with restrictions was related to their residences. According to Yavuz Ercan, while “under the Islamic law, non-Muslims could not build larger and higher houses than Muslims, there was no such ban in the Ottoman Empire in any period”.²⁶ However, many clauses were found in the imperial council books containing rules regarding the height of Jewish houses and synagogues and how to repair them. Examples of such regulations can be seen in a decree addressed to the kadi of Istanbul, which states that oriels should be 18 fingers. Also, the height of the houses to be built by Muslims should be 12 ziras while the ones to be built by Jews should be 10 ziras, and it was requested to comply with these measures in the residences to be built in Istanbul.²⁷ In addition to the height, no license was granted to the buildings without brick eaves for non-Muslims, probably due to the risk of fire.²⁸

A great majority of the complaints made to the central administration concerning residential restrictions imposed on Jews involve Jews residing in the vicinity of places considered sacred to Muslims, such as mosques and shrines. Some Jewish haves bought the places around the mosque and kept the Muslims away. Such was the case in a complaint about the haves near the Ortaköy mosque. The houses in question were bought back from the Jews and Muslims were asked to move in.²⁹ In a similar complaint made to the central administration, it was reported that the Jews in Aleppo had bought houses of the Muslims at high prices, causing the prayer rooms to remain empty.³⁰ In addition, Jews bought and moved into houses in Muslim neighborhoods by offering Muslims high amounts of money. Some neighborhoods also saw

25 Donald Quataert, “Clothing, Laws, State, And Society in the Ottoman Empire, 1720-1829”, *International Journal Middle East Studies*, 29 (1997), s. 419-421.

26 Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimler”, s.123.

27 Mhm d. 121, s. 355, h. 1395.

28 Mhm d. 132, h. 1211.

29 C. Bld. 129/6440.

30 Mhm d. 61, s. 59, h. 158.

sharp declines in their Muslim population following disasters such as fires.³¹

The building of new synagogues was prohibited in the early days of the Ottoman Empire, but this rule was only applied by Bayezid II. Other sultans followed a more tolerant and flexible policy in this regard. However, in some special cases, these sultans also did not approve the requests to build or repair synagogues or churches.³² For example, the Jews were not allowed to open synagogues in places close to prayer rooms such as mosques, which were considered sacred to Muslims. As is known, religious rites and practices of other non-Muslims such as Jews were not interfered with since the reign of Mehmed the Conqueror.³³ However, some documents state that synagogues near mosques shall not be repaired.³⁴ According to Minna Rozen, Jews were also not allowed to build synagogues and live around mosques.³⁵

In Muslim neighborhoods, people were disturbed by non-Muslims who were engaging in ravish activities. Muslims complained that they opened taverns and committed sins (*fisk-ü fücür*)³⁶. A similar complaint was made to the naib of Üsküdar district. It was stated that there were Jewish houses and taverns in the Muslim districts and that the Muslims were uncomfortable and disturbed by the situation. Thus, the Muslims asked them to be removed from the neighborhood.³⁷ It should be underlined that this rule only covered places close to mosques and prayer rooms and not Jewish settlements far away from mosques.³⁸

Another reason why Jews were prohibited from residing in the neighborhoods densely populated by Muslims, was that mosques and prayer rooms were getting closed due to the lack of people in congregations. Complaints about the removal of Jews from mosques and its surroundings, and the resettlement of Muslims came from all over the empire since the mosques in the areas, where the Jews were concentrated, remained empty. In the books, the complaints sent to the central administration by the Muslims in

31 Mhm d. 46, s. 152, h. 316.

32 Belkis Konan, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşların Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", AUHFD, 64(1) 2015, s. 171-193.

33 Mhm d. 104, s. 173, h. 694.

34 Mhm d. 110, s. 410, h. 1803.

35 Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati*, s. 20.

36 Mhm d. 53, s. 158, h. 465.

37 Mhm d. 120, s. 152- 153, h. 586. There were many complaints in the imperial council books about the Jews who settled around mosques and disturbed the congregation. A similar complaint can be observed in the records which show that in the Kırk Church district, Jews opened a tavern near the mosque and disturbed the peace and comfort of the people. (Mhm d. 121, s. 120, h. 461). Another example is the complaint of Jews who settled around the Çoban Bey mosque after the invasion of Vidin. (Mhm d. 80, s. 322, h. 788).

38 Mhm d. 51, s. 8, h. 25.

Aleppo draw attention.³⁹ The number of complaints about the lack of people in congregations and about the inability to perform prayers in the mosques was high, as houses around some mosques were bought by Jews. Ordinances were issued ordering that houses bought by the Jews be resold to the Muslims at their real values.⁴⁰ Despite these orders, it was reported that Muslims were able to purchase only one or two of the houses around the prayer rooms and that the prayer rooms were still empty.⁴¹ Not only the houses but also Jewish-owned shops in the bazaar close to the mosque were evacuated.⁴²

The Jews were also prohibited from building houses in places that were considered sacred to Muslims, such as tombs and visiting places. In a decree sent to the governor of Egypt, following the reports that some Jews had built houses and toilets in the visiting place called the place of martyrs in Alexandria, and that they were delivering improper sermons, it was decided that the buildings would be demolished and the Jews would be removed from the place.⁴³ A similar example concerning the prohibition of Jews from residing near the graves of companions and sheiks was the petition sent from Alexandria. In response to the complaint by the Muslims about the Jews who had started to build buildings and perform rituals near the graves of the companions and sheiks, the buildings were requested to be demolished.⁴⁴

Some disagreements between Jews and Muslims involved cemeteries. According to a complaint included in the imperial council books, the window of a Jewish-owned house was overlooking a Muslim cemetery. However, upon examination, it was established that the house of the Jewish person in question did not harm anyone, and thus no intervention was made to settle the issue.⁴⁵

The most striking example of the cemetery problem between the Jews and Muslims was the complaint about a cemetery in the Kasımpaşa district of Galata. The Jews had built houses in the places designated by Mehmed the Conqueror as a cemetery and the Jews reported to the central administration that they were attacked by the Muslims. Authorities were tasked with investigating the complaint. It was established that the Muslims attacked the Jewish cemetery and that muggers were hiding at night behind the large stones used by the Jews. The Muslims were asking the stones to be removed by claiming that they could not walk in the street at night due to the muggers

39 E.g. Mhm d. 73, s. 103.

40 Mhm d. 5, s. 505, h. 1376; d. 26, s. 209, h. 584.

41 Mhm d. 5, s. 105, h. 242.

42 Mhm d. 24, s. 10, h. 24.

43 Mhm d. 35, s. 256, h. 648.

44 Mhm d. 35, s. 119, h. 306; d. 28, s. 149, h. 348.

45 C. Adl. 24/ 1437.

hiding behind the large stones in the Jewish cemetery. It was decided that under Islamic Law, the Muslims had wrongfully attacked the Jewish cemetery and likewise, it was unacceptable to destroy the gravestones belonging to the Jews.⁴⁶ According to Rozen, the underlying reason why the Muslims attacked the cemetery under the pretext of the size of the gravestones and the thieves who were hiding behind them, was that the tombstones were too stupendous for non-Muslims, i.e. people of a lower class. In other words, according to Rozen, since the Jews were legally inferior to Muslims, they were attacked by the Muslims who saw this as a breach of the norm and who wanted to retain the difference. The state did not make a serious intervention as it considered the situation not so serious.⁴⁷

Toward the end of the 16th century, changes started to be made in the policies regarding the settlements of Jews. Fires, epidemics, and natural disasters as well as the complaints of the society and the decrees of the government accelerated the process. Such events forced more Jews to abandon their homes and move into new settlements.⁴⁸

Regulations on Slavery

Another restriction imposed on Jews concerned slavery. Like all non-Muslims, the Jews were also prohibited from keeping a Muslim as a slave. The Jews could not even hire a Muslim as a servant,⁴⁹ yet, they could keep a non-Muslim as a slave with certain restrictions. For example, an ordinance (hüküm) was sent to the governor of Kefere, as the captives held there were being bought by Jews and Christians. Yet, only Muslims were allowed to hold these captives as slaves since they were war booty.⁵⁰ In another ordinance, the Jews and Christians were requested to sell the captives to Muslims due to the complaints that the Jews were forcing their slaves to convert to Judaism.⁵¹

According to the imperial order issued during the reign of Sultan Suleiman, Jews were prohibited from using servants and odalisques, but despite this order, some Jews continued to have odalisques at their services. They bought servants and odalisques at an early age, probably thinking it would be easier to convert them into Judaism when they are young. When their transgressions

46 Mhm d. 58, s. 111, h. 303.

47 Rozen, *Istanbul Yahudi Cemaati*, s. 22-23.

48 Joseph R. Hacker "Jews in the Ottoman Empire (1580-1839)", *The Cambridge History of Judaism*, ed. Jonathan Karp- Adam Sutcliffe, Cambridge University Press 2017, s. 839-840.

49 Mhm d. 27, s. 260, h. 610.

50 Mhm d.9, s. 5, h. 14.

51 Mhm d. 27, s. 179, h. 409.

were found out, they were ordered to sell their current captives to Muslims.⁵² Other complaints in the books mention slaves, owned by the Jews, that were forced to convert. For example, based on a complaint submitted to the central government, it was claimed that a Jew near Kuruçeşme beat to death his odalisque who said “*I would become a Muslim*”.⁵³ Despite all the warnings such as “*if they don’t obey the bans and whoever has a servant and an odalisque who has become a Muslim, vanquish them evilly to make a warning and don’t delay in following my order a dull moment*”⁵⁴, especially the Jews in the Salonika region continued to buy Muslim and non-Muslim slaves at high prices.⁵⁵

The complaints recorded that, the fact that Jews continued to buy and own Muslim slaves and convert them to Judaism despite all ordinances was *betrayal to the religion* (ihanet-i din) and *persecution*.⁵⁶ In another document, claims go as far as suggesting that Jews used female Muslim captives to insult the religion of Islam.⁵⁷ According to Rozen, the main reason for prohibiting Jews and other non-Muslims from owning slaves was that this would place Jews at a superior status to Muslims, or enable them to convert Muslims to Judaism, both of which were unacceptable situations. According to the author, the actual reason behind what meets the eye at first was “the discontentment of the Ottomans with the non-Muslims with such status symbols and the economic factor”. She mentions that the palace was the biggest buyer in the slave market and the removal of Jews from this area is a natural consequence of the desire to reduce the slave demand as much as possible to keep the prices low.⁵⁸

Other Regulations

The Jews were also subjected to restrictions other than clothing, housing, and slave-owning. For example, they were not allowed in certain administrative positions. The Jewish communities called Samiri knew how to write books and keep records as they knew Arabic and siy-aqat. Therefore, officers such as soubashis and emins employed them as clerks at their disposal. However, these Jews abused their positions and persecuted Muslims by taking their properties

52 Mhm d. 120, s. 68, h. 259. Mhm d. 3, s. 744, h. 684.

53 Mhm d. 31, s. 90, h. 222.

54 Mhm d. 66, s. 129, h. 270.

55 Mhm d. 71, s. 23, h. 46.

56 Mhm d. 75, s. 33, h. 40.

57 Mhm d. 85, s. 175, h. 421.

58 Rozen, *Istanbul Yahudi Cemaati*, s. 24.

away. Following a complaint to the central administration regarding the issue, the Jews were prohibited from being employed in such positions.⁵⁹

Similarly, several prohibitions were imposed on Jews in the Turkish baths. In the decree addressed to the governor of Diyarbakir and the Kadi of the Amid, it was stated that the Jews in the Turkish baths could not be distinguished due to their clothing and thus, they were asked to wear “mottled loincloths” (*alaca peştemal*) in the Turkish baths.⁶⁰ The Jews were also prohibited from selling wine to Muslims.⁶¹

Irrespective of religion, no subject of Devlet-i Aliyye (the Ottoman Empire), could be at the service of a foreigner. However, despite this ban, some Ottomans of Jewish, Armenian, and Greek origin living in islands and coasts in the Mediterranean were reportedly serving on foreign ships, some even as captains.⁶²

Conclusion and Evaluation

The article aims to analyze the Ottoman attitudes toward Jews and make a comparison with Western countries with the aid of the *muhimme* registers. If one is to examine the imperial council books of the 15th and 18th centuries, it is obvious that Jews were subjected to certain rules together with other non-Muslim communities, but these regulations were not policies encouraging inhumane treatment or expulsion as those implemented in Europe at the time. It is a known fact that before migrating to the Ottoman lands, the Jews in Europe were othered and associated with stereotypes such as immorality, witchcraft, bad luck, and wickedness.⁶³ The Jews who were subjected to inhumane treatment in Europe with acts of aggression such as blood libel and insults were even blamed for the Black Plague and were massacred. They were forced to accept Christianity by listening to the sermons of European Christians. The Jews in Spain and France were forced to bear the “*stamp of shame*”. In England, they were required to dress in yellow taffeta. While they had to attach yellow patches on clothes in Italy, they were forced to wear hats with yellow spots in Germany. Similarly, the Jews in Prague had to wear a yellow band over their coats in the 18th century. The Roman administration went as far as burning their Torah. They were confined to special parts of

59 Mhm d. 7, s. 5442, h. 1537. Also refer to: Mhm d. 9, s. 47, h. 127.

60 Mhm d. 36, s. 42, h. 129.

61 Mhm d. 5, s. 264, h. 675.

62 C. Dh. 96/4757.

63 Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire*, s. 4.

the city called ghettos and were prohibited from serving in the food and medical sectors. In brief, the Jews who were exposed to acts of violence and ill-treatment such as exile, massacre, and confiscation of property starting from the 14-15th centuries, migrated to the lands where they could live in a more tolerant and prosperous environment, specifically the Ottoman lands.⁶⁴ As Gerber indicates, the Jews living within the borders of the Empire were not discriminated against by society even played an active role in some economic activities, while they did not have such opportunities in Europe.⁶⁵ Outside the borders of the Empire, the Ottoman Jews were even considered equal to Muslim subjects. Although they were second-class citizens in the imperial lands, the Ottoman Jews continued to be subjects of the Sultan abroad unlike the Christian states. For example, the rights and interests of Ottoman Jews traveling to Venice were maintained and respected as those of Muslims.⁶⁶ Briefly, when we look at the clauses in the imperial council books, it is almost impossible to say that the Jews, who were given the status of dhimmis within the borders of the Ottoman Empire, were exposed to serious oppression in various social areas such as clothing/residence. It is seen that the government intervened in the issues related to complaints of people in line with sharia, as observed also by Minna Rozen.

Another main purpose of the article was to examine and explore the underlying reasons behind the regulations. In other words, what was the main purpose of the state for introducing systematic and detailed practices? Looking at the clauses in the books, it can be said that the main goal of the central administration was to prevent non-Muslim dhimmis from resembling Muslims. Since the Muslims were the dominating nation, *millet-i hakime*, keeping them separate from the non-Muslims was adopted as the main objective. To this end, the regulations and restrictions were aimed at retaining the differences. The fact that the state maintained such an attitude, also points to the importance attached to the laws concerning dhimmis, specifically those concerning Jews.

For some, these regulations led non-Muslims to be humiliated by society, made them feel like minorities, and forced them to become Muslims. For others, maintaining everyone's status in society was the main goal. İpşirli approaches the issue from the perspective of clothing regulations. According to him, clothing regulations imposed by the empire through fatwas, imperial orders, decrees, and ordinances still exist in today's world, and no practice

64 Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire*, s. 5-9.

65 Haim Gerber, *Crossing Borders, Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society*, The Isis Press, Istanbul 2008, s. 35-60.

66 Rozen, *Istanbul Yahudi Cemaati*, s. 34-37.

contradicts the beliefs and principles of neither the Muslims nor non-Muslims and their holy books.⁶⁷ As emphasized by İpşirli, such regulations protected the identity of the dhimmis, and some leaders of non-Muslim communities approved such regulations. According to mühimme registers, Jewish religious leaders also criticized their communities for dressing similarly to Muslims or other dhimmi communities, and for wearing ostentatious clothes, as Jewish communities also wished to differentiate their nations from others.

Preventing dhimmis from resembling the Muslims and protecting their identities may be the main motivations behind the regulations. Economic concerns may also be listed among the reasons for these practices. However, it is difficult to rely solely on economic and provisioning concerns when looking at the complaint against non-Muslims walking on the pavement. Similarly, the actual reason why the Muslims attacked the cemetery under the pretext of the size of the gravestones behind which muggers were hiding, was that the tombstones were too stupendous for non-Muslims, i.e. people of a lower class. Thus, as one can see, it is impossible to explain the event with a single reason.

In addition, it would also be useful to discuss why the state did not introduce formal restrictions and severe regulations until the 16th century. There seems to be no clause in the archived documents indicating whether the legal restrictions on non-Muslims were severe. The study attempted to explore the real reasons behind this and established that maybe the administrators did not pay enough attention to the issue or were not interested.

Finally, another aspect to the subject is to what extent the practices were Islamic. In other words, whether they were religious or customary. The most remarkable and overemphasized area of regulation in the book was clothing. Specifications such as the shape, color, fabric, pattern, and model of the clothes were meticulously laid out by the Empire on legal grounds. Such regulations also became the subject of some discussions. While various documents demonstrate that these were Islamic in nature, Byzantine and even Sassanid traditions also appear to have influenced such practices.⁶⁸

Bibliography

Ottoman Archives

1. Imperial Council Books (Mühimme Defterleri)

3 Numara

61 Numara

5 Numara

66 Numara

67 Mehmet İpşirli, "Osmanlı'da Mensubiyet ve Kıyafetler", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Azmi Özcan (ed.), Ensar Yayınları, İstanbul 2000, s. 168.

68 İpşirli, "Osmanlı'da Mensubiyet", s. 168-169.

7 Numara	71 Numara
9 Numara	73 Numara
24 Numara	75 Numara
26 Numara	80 Numara
27 Numara	85 Numara
31 Numara	104 Numara
35 Numara	110 Numara
36 Numara	120 Numara
39 Numara	121 Numara
46 Numara	132 Numara
52 Numara	
53 Numara	
58 Numara	

2. Cevdet Collection

C. Bld. 129/6440.

C. Adl. 24/ 1437.

C. Dh. 96/4757.

Books, Articles, and Theses

Bozkurt, Ömer Faruk. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Kıyafet Düzenlemeleri (XVI-XVII Yüzyıllar)”, Hacettepe University Master’s Thesis, Ankara 2014.

Ercan, Yavuz .“Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”, *Ankara University Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Issue No. 1, (1990), 117- 125.

Galanti, Avram. *Türkler ve Yahudiler, Tarih, Siyasi Tetkik*, Istanbul Tan Matbaası, Istanbul 1947.

Gerber, Haim. *Crossing Borders, Jews and Muslims in Ottoman Law, Economy and Society*, The Isis Press, Istanbul 2008.

Hacker, Joseph R. “Jewish Society and Culture in the Ottoman Empire (15th-18th Centuries)”, Julie Marthe Cohen, ed., *Jews under Islam: A Culture in Historical Perspective* (Amsterdam: Joods Historisch Museum, 1993), 95-113.

Hacker, Joseph R. “Jews in the Ottoman Empire (1580-1839)”, *The Cambridge History of Judaism*, ed. Jonathan Karp- Adam Sutcliffe, Cambridge University Press 2017, 831-863.

İpşirli, Mehmet. “Osmanlı’da Mensubiyet ve Kıyafetler”, *Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Azmi Özcan (ed.), Ensar Yayınları, İstanbul 2000, 161- 169.

Konan, Belkıs. “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşların Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”, *AUHFD*, 64(1) 2015, s. 171-193.

Levy, Avigdor. “Jewish Settlement in the Ottoman Empire”, *The Jews of Ottoman Empire*, ed. Avigdor Levy, Darwin Press, Princeton, New Jersey 1992, s. 1-12.

Lewis, Bernard - Braude, Benjamin. *Christians and Jews in the Ottoman Empire, The Functioning of a Plural Society*, ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis, Holmes& Meier Publishers, Newyork- London 1982.

Masters, Bruce. *Christians and Jews in the Ottoman Arab World, The Roots of Sectarianism*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

Quataert, Donald .“Clothing, Laws, State, And Society in the Ottoman Empire, 1720-1829”, *International Journal Middle East Studies*, 29 (1997), s. 403-425.

Rozen, Minna. *İstanbul Yahudi Cemaati’nin Tarihi (1453-1566)*, Translated by Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Shaw, Stanford. *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Macmillan Press, London 1991.

Sinan, Namık. “16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devleti’nde Gayrı Müslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler”, *Ankara University Faculty of Political Sciences Journal*, Issue No 4, Volume No. 60, (2005), 239-267.

Ortadoğu

E t ü t l e r i

KİTAP İNCELEMELERİ

BOOK REVIEWS / عرض کتاب

Cezayir Siyaseti: İç Sorunlar ve Uluslararası İlişkiler

Yahia H. Zoubir, New York, Routledge, 2020, ISBN: 978-1-138-33096-2, s. 314, \$27.99.

Değerlendirmeyi Yapan: Musab Yılmaz*

Geliş tarihi: 08/07/2021

Kabul tarihi: 17/07/2021

Atıf: Yılmaz, M., “Cezayir Siyaseti: İç Sorunlar ve Uluslararası İlişkiler”, Ortadoğu Etütleri, 13-3 (2021): 467-471

The Politics of Algeria: Domestic Issues and International Relations

Edited by Yahia H. Zoubir, New York, Routledge, 2020, ISBN: 978-1-138-33096-2, 314 pages, \$27.99.

Reviewer: Musab Yılmaz

Received: 08/07/2021

Accepted: 17/07/2021

Citation: Yılmaz, M., “The Politics of Algeria: Domestic Issues and International Relations”, Middle Eastern Studies, 13-3 (2021): 467-471

السياسة الجزائرية: المشاكل الداخلية والعلاقات الدولية

المحرر: يحيى الزبير – نيويورك، 2021، Routledge، ردمك: 978-1-138-33096-2) 314 صفحة، 27.99

مصعب يılmaz

تاريخ القبول: 2021/07/17

تاريخ الاستلام: 2021/07/08

الاقتباس: يılmaz، م، “السياسة الجزائرية: المشاكل الداخلية والعلاقات الدولية”، دراسات الشرق الأوسط، 13-2 (2021): 467-471

Cezayir, Fransız sömürgecilğine karşı sürdürdüğü zorlu bağımsızlık mücadelesinden (1954-1962) sonra ordu, siyaset ve toplum üçgeninden oluşan yönetim sistemi ile Kuzey Afrika'nın dikkat çekici ülkelerinden birisidir. Cezayir sistemine ve siyasi tarihine baktığımızda ordunun Fransa'ya karşı bağımsızlık mücadelesinde yadsınamaz ve güçlü bir role sahip olduğunu, ardından siyasetteki nüfuzu ve ülkedeki kriz anlarından ortaya çıkarak sistemin devamlılığını ve muhafazasını sağladığını görmekteyiz. Öte yandan ordu ile uyumlu, ülkenin kurucu partisi Ulusal Kurtuluş Cephesi (FLN) çevresinde oluşan siyasi elitlerin varlığı sistemin temel unsurlarındandır. Hidrokarbon kaynaklarına bağımlı ekonomisinin kırılganlığı, çok partili hayata geçiş sürecinde İslami Selamet Cephesi'nin (FIS) seçimleri kazanması sonrası rejim ve İslamcı gruplar arasında on yıl süren kanlı iç savaş tecrübesi

* Araştırma Asistanı, ORSAM, TR, musab.yilmaz@orsam.org.tr, ORCID: 0000-0001-6442-0942

ülkenin zor süreçlerden geçmesine sebep olmuştur. Ordunun ve uluslararası kamuoyunun desteğiyle cumhurbaşkanı seçilen Abdülaziz Buteflika, iç savaşı sona erdirmenin getirdiği meşruiyet sayesinde süreç içerisinde kendi bürokratik ve oligarşik rejim sistemini oluşturmuştur.

Yirmi yıllık Buteflika rejiminden rahatsız olan Cezayir halkı, Şubat 2019’da Buteflika’nın beşinci dönem cumhurbaşkanlığı adaylığının açıklanmasının ardından sokaklara dökülerek Hirak protesto hareketiyle yeni bir değişim sürecinin başlatılmasını sağlamıştır. Yukarıda kısaca bahsedilen bütün tarihsel ve siyasi gelişmeler, Cezayir siyaseti ve sisteminin yapı taşları olarak tanımlanabilmektedir. Cezayirli Profesör Yahia H. Zoubir editörlüğünde Cezayir’in iç ve dış siyaseti bağlamında yaşadığı temel tehdit ve fırsatları anlamlandırmayı amaçlayan kitap çalışması, Cezayir’in ekonomisinden toplumsal problemlerine, ordu-siyaset ilişkisinden kalıplaşmış siyasal sisteme ve küresel aktörlerle ilişkilerden bölgesel krizlerdeki pozisyonuna kadar geniş bir yelpazede okuyucuya sunulmaktadır.

Kitap çalışması 2019 Hirak protestoları öncesinde hazırlandığı için Buteflika rejimi üzerinden Cezayir sistemini anlamak üzere inşa edilmesine rağmen Profesör Yahia H. Zoubir’in kaleme aldığı “Yeni bir cumhuriyet inşası” başlıklı giriş bölümünde Cezayir’de sürmekte olan değişim sürecine odaklanmaktadır. Ayrıca, Buteflika rejiminin beklenmeyen çöküşünün Cezayir uzmanları tarafından değerlendirilmekte olduğu ama zamanının belirsizliği de ifade edilmektedir. 2019 Hirak protestolarından önce, tarihsel süreçte Cezayir’in kaybettiği geçiş fırsatlarına değinen yazar, aynı olayların tekrarlanmaması için o süreçlerin akılda tutulması gerektiği konusunda uyarıda bulunmaktadır. Ardından Hirak hareketinin dinamiklerinden ve Cezayir’de sistemsal değişim ve dönüşümü gerçekleştirme kapasitesi ve eylemlerine değinen Zoubir, ulusal diyalogun önemine değinerek Cezayir ordusunun, rejiminin uzlaşmacı rolü takınması gerektiğini belirtmektedir. Buteflika dönemini “sultanistik rejim” olarak tanımlandığı bölümde, rejimin büründüğü oligarşik ve yozlaşmış duruma atıfta bulunarak aynı sürecin yaşanmaması için Hirak aktivistlerinin yargı bağımsızlığı, kuvvet ayrılığı, siyaset ve medya alanının özgürleştirilmesi gibi ilkelerini muhafaza etmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Ayrıca Buteflika’nın sultanistik rejiminin Hirak protestoları ile devrilmesine rağmen Cezayir’deki dönüşüm sürecinin sadece Buteflika çevresinde oluşan oligarkların bertaraf edilmesiyle mi yoksa ülkedeki sistemin tamamen değişmesiyle mi tamamlanacağı konusu tartışılmaktadır.

Editörün giriş yazısıyla başlayan kitap, farklı alanlardaki uzman ve akademisyenlerin makalelerinin yer aldığı iki ana bölümden oluşmaktadır.

Başlıkta da belirtildiği gibi birinci bölüm; iç sorunlara odaklanmakta ve Cezayir sistemi içerisindeki ekonomi ve siyasi alandaki yapısal problemlere, toplumsal ve kimliksel meseleleri ele almaktadır. On bir makalenin yer aldığı birinci bölümdeki ilk makale Cezayir’de kurumsallaşmış rant sisteminden bahsetmekte ve ülkedeki rant sisteminin getirdiği yapısal problemlerin aşılammamasının nedenleri tartışılmaktadır. İkinci ve üçüncü makalelerde, hidrokarbon kaynaklarına bağımlı Cezayir ekonomisinin sahip olduğu refahın geçiciliği üzerinden kalkınma ve kurumsal altyapı sorunları sorgulanmakta ve enerji üzerinden göreceli elde ettiği refaha rağmen yaşadığı zorluklar analiz edilmekte ve alternatif öneriler sunulmaktadır.

Cezayir ekonomisi odaklı üç makaleden sonra Cezayir siyaseti ve toplumu hakkındaki makaleler sıralanmaktadır. Dördüncü makale Cezayir siyasetini yönlendiren elitleri ve entelektüelleri irdelerken, beşinci makalenin konusu Buteflika dönemi devlet sistemi üzerine yoğunlaşmaktadır. Ardından altıncı ve yedinci makalelerde Cezayirli gençlerin toplumsal ve siyasal beklentileri ele alınmakta ve Mağrib el-Kaidesi ile mücadele eden Cezayir’deki radikal İslamcılığın dönüşümü incelenmektedir. Cezayir toplumunda kadın-erkek eşitliği, insan hakları meseleleri, medya-iktidar ilişkisi gibi konuların ele alındığı makalelerden sonra Cezayir’in toplumsal problemlerinden biri olarak devam eden Berberi (Amaziğ) sorunu ile ilgili dil, kültür ve kimlik konularına odaklanılmaktadır.

Kitabın birinci bölümündeki makaleler, bütüncül bir yaklaşımla Cezayir sisteminin ekonomik, siyasi, toplumsal ve kültürel meselelerini analitik ve eleştirel bir yaklaşımla ele almaktadır. Özellikle Buteflika döneminin kapsamlı bir şekilde analiz edilmesine rağmen, Buteflika sonrası dönemin belirsizliği makalelerde eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Bununla birlikte uzmanların kuramsal yetkinliklerinin makalelerin analitik boyutunu güçlendirdiği gözlemlenmektedir.

İkinci bölüm incelendiğinde ise Cezayir’in küresel ve bölgesel aktörlerle ilişkileri ve bölgesel sorunlara yaklaşımı ele alınmaktadır. Yedi makalenin yer aldığı bu bölümde, editör Profesör Yahia H. Zoubir’in uzmanlık alanı olduğundan dolayı Çin-Cezayir veya Fransa-Cezayir ilişkileri, Akdeniz’de Cezayir’in rolü gibi başlıkların ağır bastığı ve Cezayir-Rusya ilişkileri, Cezayir’in Libya’ya yaklaşımı gibi konuların göz ardı edildiği gözlemlenmektedir. Cezayir’in Akdeniz coğrafyasındaki konumu ile başlayan ilk makalede, Cezayir’in Avrupa tarafından algılanması, Arap Dünyası, Afrika ve Mağrip’teki konumu ve Akdeniz politikası tartışılmaktadır. Ardından ikinci makalede Cezayir diplomasisinin şüphesiz en önemli başlıklardan birisi

olması gereken Cezayir-Fransız ilişkileri tarihsel bir anlatımla ekonomik, siyasi nüfuz üzerinden ele alınarak ilişkilerdeki zorluklar ve tartışma konuları analiz edilmektedir.

Cezayir'in yüz ölçümünün büyük kısmının yer aldığı Sahel bölgesindeki istikrarsızlıklara karşı güvenlik politikasının incelendiği on dördüncü makalede, Cezayir dış politikasının güvenlik perspektifi ve stratejisi Sahel üzerinden açıklanmaktadır. Ardından Profesör Yahia H. Zoubir'in uzmanlık konularından ivme kazanmakta olan Cezayir-Çin ilişkileri ve Çin'in Afrika'daki nüfuzunu artırma çabası bağlamında incelenmektedir. Bölgedeki Körfez etkisinin dikkate alınarak kitaba eklendiğini düşündüğüm Cezayir'in Körfez ülkeleriyle ilişkileri makalesinde, İran-Körfez karşılaştırması üzerinden Cezayir'in dış politika hamleleri ele alınmaktadır. Bilindiği üzere Cezayir ile İran iyi ilişkilere sahipken Fas Krallığının Körfez ülkeleriyle sahip olduğu iyi ilişkiler, İran-Körfez rekabetinin Fas-Cezayir rekabetine yansması olarak değerlendirilmektedir. Özellikle Batı Sahra meselesinde Fas'ın, Polisario'nun, İran'ın Cezayir Büyükelçiliği üzerinden desteklendiği iddiası ve ilişkilerin kopması, İran-Cezayir arasındaki ilişkilere işaret eden bir örnek olarak verilebilir. Elbette İran ile Cezayir arasındaki ilişkilerin artması Körfez'in Fas'a yakın Cezayir'e mesafeli pozisyonuna da sebep olmaktadır. Son olarak kitabın son makalesi Cezayir-Fas rekabetinin aslında temel gündemini teşkil eden Batı Sahra sorunu üzerinedir. Cezayir'in Batı Sahra'daki pozisyonu ve bölgeye yönelik yaklaşımının ele alındığı bölümde Cezayir'in sömürgecilik karşıtı ilkeler üzerinden duygusal yaklaşımı ile jeopolitik çıkarlarının kesişmesinden bahsedilmektedir.

Sonuç olarak KEDGE Business School'da görev yapan Kuzey Afrika, Çin ve jeopolitik meseleler üzerine birçok çalışması bulunan Profesör Yahia H. Zoubir'in editörlüğünde hazırlanan *The Politics of Algeria: Domestic Issues and International Relations* kitabı, basit ve sarıh bir yaklaşımla Cezayir sisteminin problemlerini, uluslararası ilişkilerini anlamaya yardımcı olmaktadır. Kitabın 2019 yılında Cezayir'de başlayan dönüşümün sıcaklığına rağmen genel ve kapsayıcı konuları incelemesine rağmen güncellenmesini gerektirecek bölümlere ihtiyaç vardır. Özellikle Cezayir ordusunun Hirak sürecindeki rolü ve Cumhurbaşkanı Tebbun'un Buteflika'ya iç politikada ve dış politikada değişen tercih ve yaklaşımları, Türkiye, Rusya gibi aktörlerin Cezayir ile artmakta olan ilişkilerinin göz ardı edildiği görülmektedir. Ayrıca Libya meselesinin ayrı bir konu olarak ikinci bölümde yer almaması, belki de konunun sıcaklığı ile bağlantılı olmakla birlikte açık bir eksikliktir. Buna rağmen özellikle Cezayir sisteminin içerdeki temel sorunları bağlamında teorik

ve analitik yaklaşımlar kitabı literatürde değerli bir konuma taşımaktadır. Ayrıca kitabın bütüncül bir perspektifle Cezayir'in sadece iç meselelerine veya dış politikasına odaklanmadan hazırlanması, Cezayir'deki iç ve dış gelişmeleri birlikte sunmasından kaynaklı literatüre katkı sunmuştur.

İran'ın Çağdaş İç ve Dış Politikaları

Pejman Abdolmohammadi ve Giampiero Cama , İsviçre: Palgrave Macmillan, 2020, ISBN: 978-3-030-45336-7, s. xv+251.

Değerlendirmeyi Yapan: Nuh Uçgan*

Geliş tarihi: 03/08/2021

Kabul tarihi: 05/08/2021

Atıf: Uçgan, N., “İran’ın Çağdaş İç ve Dış Politikaları”, Ortadoğu Etütleri, 13-3 (2021): 473-478

Contemporary Domestic and Foreign Policies of Iran

Pejman Abdolmohammadi and Giampiero Cama , Switzerland: Palgrave Macmillan, 2020, ISBN: 978-3-030-45336-7, p. xv+251.

Reviewer: Nuh Uçgan

Received: 03/08/2021

Accepted: 05/08/2021

Citation: Uçgan, N., “Contemporary Domestic and Foreign Policies of Iran”, Middle Eastern Studies, 13-3 (2021): 473-478

السياسات الداخلية والخارجية المعاصرة لإيران

بيجمان عبد المحمدي وجيامبيرو كاما، سويسرا: بالغريف ماكميلان، ص 15+251.

نوح أوجغان

تاريخ القبول: 2021/08/05

تاريخ الاستلام: 2021/08/03

الاقتباس: أوجغان، ن، “السياسات الداخلية والخارجية المعاصرة لإيران”، دراسات الشرق الأوسط، 13-3 (2021): 473-478

İran’ın 1979 sonrası çağdaş iç ve dış politikasını 1906 Anayasa Devrimi ile beraber başlayan modernleşme tarihi arka planına dayandıran ve 2020 yılında İngilizce olarak kaleme alınmış bu kitabın amacı, yazarlar tarafından “İran’ın Ortadoğu’daki stratejik rolünün ve onun modernite ile gelenek arasındaki karmaşık ve çelişkili ilişkisinin altını çizmek” ve buradan yola çıkarak İran’ın iç ve dış politikasını tahlil etmek olarak belirtilmektedir. Giriş ve sonuç bölümleri dışında beş ana bölümden oluşan kitabın tamamına yansıyan temel sorunsalı, mevcut İran İslam Cumhuriyeti siyasal sisteminin kurumsal yapısının karmaşıklığını, söz konusu modernleşme tarihi arka planından hareketle yalın hâle getirmeye çalışmaktır. Bu çabasında kitabın başvurduğu en önemli kavramsal araçlardan birincisi, İran siyasal sistemini özellikle 1990’lar sonrası yaygın bir şekilde kullanılmaya başlayan melez rejimler kategorisine

* Araştırma Görevlisi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, TR, nuh.ucgan@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0973-3388

dayandırmasıdır. İkinci olarak ise bu siyasal sistemin otoriter veya demokratik rejimler içinde değerlendirilememesinin gerekçesini modernite–gelenek arasındaki ilişkiye bağlamasıdır. Bu bakımdan kitap yöntem bakımından tarihsel analize dayanmakta ancak siyaset biliminde Samuel P. Huntington’un modernleşme kuramını ve Robert A. Dahl’ın siyasal rejimler kategorilerini de yoğun bir şekilde kullanmaktadır. En güçlü yanı karşılaştırmalı siyaset, düşünce tarihi ve modern tarihi, uluslararası ilişkilerle bir araya getirmek olan eser, bu bakımdan gerçekten çok disiplinli bir özellik göstermektedir. Yazarlar da kitabı diğer İran çalışmalarından ayıran şeyin, “İran iç siyasetinin karmaşık doğasını siyasal, sosyal ve kültürel açıdan incelemek ve İran’ın kendine mahsus kurumsal sistemini, sosyal, ekonomik ve siyasal gruplarını ve muhalif yapıları incelemek için Ortadoğu çalışmalarıyla siyaset bilimini bir araya getirmek” olduğunu belirtmektedirler. İran iç siyasetinin incelenmesi aynı zamanda İran’daki iç siyasi güç dengesi ve ittifakların dış politika üzerindeki etkisini görmeyi de mümkün kılmıştır. Kitap en önemlisi Farsça birincil kaynakları kullanarak bunları İran’la ilgili uluslararası literatürle de bir araya getirmektedir.

Abdolmohammadi ve Cama’nın İran’ın iç ve dış politikasını tahlil ettiği bu kitabı, üç teorik çerçeveye dayanmaktadır. İlk teorik tartışma İran’ın son bir asırlık tarihini modernleşmeci güçlerle gelenekçi güçler arasındaki rekabete dayandırmaktadır. Bu anlamda müellifler modernleşme teorisine yeni bir yaklaşım getirmeyi vaat etmektedir. Huntington’un modernleşme teorisinden yola çıkan yazarlar modernleşmeyi bütünsel bir süreç olarak değil, birbirinden bağımsız üç boyutlu bir süreç olarak değerlendirmişlerdir. Kalkınma ve kentleşme gibi unsurları içeren sosyo-ekonomik boyut, liberal demokrasi ve çoğulculuğu içeren siyasal boyut ve son olarak sekülerleşmeyi içeren kültürel boyut modernleşme sürecinin farklı boyutlarını oluşturmaktadır. Huntington’un tezine göre modernleşme süreci bu üç boyutun eş zamanlı olarak bir arada var olmasını gerektirmemektedir, bazen bu boyutlardan birisinin varlığı (örneğin sekülerleşme) diğerinin yokluğunu (örneğin çoğulculuk) zorunlu kılmaktadır. Abdolmohammadi ve Cama’ya göre İran bu üç boyutun çatışma içinde olduğu bir örnek sunmaktadır. Rıza Pehlevi (1926-1941) ve Muhammed Rıza Pehlevi’nin ikinci döneminde (1953-1979) sekülerleşme (kültürel boyut) ve sosyo-ekonomik kalkınma (sosyo-ekonomik boyut) desteklenirken siyasal çoğulculuk (siyasi boyut) boğulmuştur. 1979 Devrimi sonrasında İslam Cumhuriyeti’nde ise Humeyni, sosyal adalet ve refah gibi alanlarda sosyo-ekonomik modernleşmeyi teşvik ederken, sekülerizm karşıtı bir kitle siyasetini harekete geçirmiştir.

Yazarlar, İran'ın 1906 Meşrutiyet Devrimi ile 1979 İslam Devrimi arasındaki siyasi, ekonomik ve toplumsal tarihini modernist ve geleneksel güçler arasındaki rekabet üzerinden okumaktadır. Zira kitabın temel tezine göre 1979 İslam Devrimi bu rekabet ve çatışmanın bir ürünüdür. Şunu da belirtmek gerekir ki eser, her ne kadar bahsedilen tarihî süreci gelenek ile modernite arasındaki rekabete dayandırsa da aynı zamanda Huntington'un modernleşme teorisini oluşturan üç boyutlu siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel modernleşme yaklaşımını devralarak, “yaygın dikotomiyi” aşma taahhüdünde de bulunmaktadır. Kitabın bu iddiasını karşılamasına engel olan ise hem İran ile ilgili uluslararası literatürün ana akımını takip etmek suretiyle kitle siyasetini 1906 Anayasa Devrimi gibi geç bir tarihten başlatması, hem de İran'ın modernleşme tarihinin temel kırılma noktalarını teşkil eden olayları salt modernist güçler ile gelenek güçleri arasındaki rekabete dayandırmasıdır. Anayasa Devrimi sonrası mantar gibi patlak veren basın faktörünün devreye girmesinin kitle siyasetini ortaya çıkardığı genel kabulüne dayanan bu dönemlendirme tercihi, kitabın iddiasını da karşılayamamasına neden olmuştur. Hâlbuki öncelikle İran'da kitle siyasetinin 1906 Anayasa Devrimi'nden değil çok daha önce yaşanan 1829 Griboyedov Hadisesi, 1842-52 Babi Hareketi, 1892 Tütün boykotuyla başlatılması gerekirdi. Aslında İran'da kitle siyasetini gelenek-modernite veya otoriterlik-demokrasi çatışmasından ziyade, sömürge karşıtlığı temelinde ele almak ve devlet ile toplumsal güçler arasındaki çatışmayı 19. yüzyılın başından itibaren İngiltere'ye ve Rusya'ya yönelik ortaya çıkan sömürge karşıtı bir zemine oturtmak daha anlamlı olurdu. Çünkü kitapta otoriterlik-demokrasi çatışmasına dayandırılan 1906 Anayasa Devrimi'nin temel gerekçesi aslında başkentin İran'ı sömürgeci güçler karşısında koruma ve iç düzeni sağlamadaki yetersizliğine olan tepkiydi. Yine İran'ın son bir asırlık tarihinin gelenek-modernite rekabeti bakımından okunması zikredilen kitle siyasetine dâhil olan gelenek güçlerinin bir kısmının modernist güçlerle iş birliği yaparken, bazı gelenek güçlerinin, yani ulemanın saf değiştirmelerini açıklamada yetersiz kalmaktadır. Bu yetersizliği gidermek için kitabın aşmayı vaat ettiği ama başaramadığı gelenek-modernite dikotomisine ilave olarak ulema gibi gelenek güçlerinin devlet, toplum ve uluslararası alan arasındaki temel bağımlılık ilişkisinin analiz edilmesi faydalı olabilirdi. Bu konuda özellikle Ayetullah Fazlullah Nuri gibi 1906 Anayasa karşıtı saflara geçen ulema ile Ayetullah Bihbihani ve Ayetullah Tabatabai gibi Anayasa hareketine destek veren ulemanın zikredilen bağımlılık ilişkisine odaklanarak dikotomi aşılabilirdi.

Kitabın ikinci teorik çerçevesini ve ana kavramsal temelini, İran'la ilgili uluslararası ilişkiler çalışmalarıyla siyaset bilimi ve karşılaştırmalı siyaseti bir

araya getiren *melez rejimler* tanımlaması oluşturmaktadır. Kitaba göre İran siyasal ve kurumsal yapısı, demokratik rejimler ile otoriter rejimler arasındaki melez rejimler kategorisine girmektedir. Müellifler, İslam Cumhuriyeti'nin teokratik (Veliyi Fakih, Anayasayı Koruyucular Konseyi ve Uzmanlar Heyeti) ve temsili (Cumhurbaşkanlığı, Meclis) kurumlarını analiz etmek suretiyle onun kurumsal ve siyasal sistemini melez bir rejim olarak tanımlamaktadır. İslam Cumhuriyeti'nin temsili kurumları onun zaman içinde gerçekleşen siyasal ve sosyal değişim dinamiklerine ayak uydurmasını sağlayan bir esneklik kazandırmıştır. Melez rejimlerin özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra ortaya çıkan yeni rejimleri tanımlamak için kullanıldığını belirten kitap, onların hem otoriter rejim özelliklerini hem de siyasal katılım ve yarışma gibi kimi demokratik rejim özelliklerini bir araya getirdiğini savunmaktadır. Yazarlar bu kavramlaştırmanın İran İslam Cumhuriyeti'nin tanımlanmasında en uygun kavramsal araç olduğunu belirtmektedirler. Esere göre İran'da hem Anayasayı Koruyucular Konseyi (AKK) gibi çeşitli enstrümanlarla muhalefetin bastırılması, hem de bir siyasal rekabet ve açık tartışma ortamının varlığı onun melez rejim olarak resmedilmesini mümkün kılmaktadır. İran kurumsal yapısı Humeyni'nin Velayet-i Fakih anlayışına dayalı olmakla birlikte devrimci güçler içindeki seküler ve ılımlı İslami unsurların varlığı belli bir uzlaşmayı zorunlu kılmıştır. Bu zorunlu uzlaşmanın sonucu olarak devrim sonrası ortaya çıkan sistem, bir İslam Devleti olarak değil, bir İslam Cumhuriyeti olarak doğmuştur. 2021'deki son Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden önce kaleme alınan ve dolayısıyla bu seçimlerdeki rekabet yokluğunu dikkate alamayan kitaba göre, İran'daki seçimlerde ciddi bir yarışın var olması, onu diğer Ortadoğu otoriter rejimlerinden hatta Chavez Venezuela'sı seçimlerinden, ya da hâkim bir partinin sistemi kontrol ettiği Rusya ve Orta Asya ülkelerindeki sözde çok partili rejimlerden farklı ve daha rekabetçi kılmaktadır. Yazarlara göre bu rekabetçi karakterin doğasını bozan şey, İran siyasal sisteminin en önemli kurumsal organı olan AKK'nin Meclis ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki ön değerlendirme sürecidir. Kitaba göre AKK bu yetkiyi bazen geniş bazen de dar bir şekilde kullanarak seçimlerdeki rekabeti artırma ve azaltma rolü oynamaktadır. Yazarlara göre AKK, ön değerlendirme ve veto gücünü sistematik olarak muhafazakârların önünü açıcı bir şekilde değil (2021 seçimlerinde olduğu gibi), koşullar bağlamında kullanmaktadır. Buna göre AKK bu gücünü bazı durumlarda reformist adayların önünü kapamamak suretiyle daha rekabetçi bir yarışmaya izin vermek; bazı durumlarda ise muhafazakârların önündeki taşları temizlemek şeklinde kullanmaktadır. Buradaki temel değerlendirme İran siyasal sistemine olan toplumsal meşruiyetin sağlanması, toplumun sisteme yabancılaşmasının engellenmesi ve aynı zamanda sistemin kurucu değerlerinin restorasyonu kaygısıdır.

Yazarlar, İran siyasal sisteminin melez doğasını, kendisini 1997 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde göstermeye başlayan ama özellikle 2009 sonrası varlığı daha da belirgin hâle gelen İran genç kuşağının, kadınların, öğrencilerin ve entelektüellerin post-İslamcı muhalefetleri üzerinden de okumaktadır. Burada kitabın öne çıkan iki özgün tespiti ve kavramlaştırması vardır. Birincisi söz konusu bu yeni İran kuşağının filizlenmekte olan seküler İran milliyetçiliğindeki rolüne atıf yapan “İran Rönesansı” kavramıdır. 1979 devriminden yaklaşık 18 yıl sonra, 1997’de reformist Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi’nin seçilmesiyle ilk işaretlerini veren, 2009 cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrası protestolardan doğan Yeşil Hareketle daha da belirgin hâle gelen bu genç kuşak İranlılardaki sekülerizm ve milliyetçiliğin canlanması, yazarlara göre gerçek bir değişim potansiyeli taşımaktadır. İslam öncesi Pers İmparatorluğu’nun büyük isimleri olan Daryuş ve Kiroş’un gençlerin kullandığı popüler ikonlara dönmesi, protestolarda kullanılan sloganlarda yoğun bir şekilde atıf yapılması, bu isimlerin mezarlarının daha sıklıkla ziyaret edilmeye başlanması, günlük dilde Arapça sözcüklerden ziyade Farsça sözcük kullanımına dikkat edilmeye başlanması, yazarlara göre İran Rönesansı’nın göstergeleridir. Kitap bu sekülerizm ve milliyetçiliğin İslam Cumhuriyeti’nin Siyasal İslamı’na karşı bir meydan okuma olduğunu belirterek, gerçek bir değişim potansiyeli taşıdığını savunmaktadır.

İran siyasal sisteminin melez karakterinin hem sistem içi ve hem de sistem karşıtı muhalif gruplar için bir hareket alanı yarattığını belirten kitabın muhalefetle ilgili bir diğer önemli tespiti ise kuşak boşluğu kavramıdır. Buna göre 1970’lerde sadece 30 milyon olan İran nüfusu 2019’da 80 milyona tırmanmıştır. Nüfusun bu sayısal artışına ek olarak karakteri de önemli bir farklılık taşımaktadır. İran nüfusu 40 yaşın altındakilerle 60 yaşın üzerindkilerden meydana gelmektedir. 40-60 yaş arası kuşağın çok az olmasının nedenleri İran-İrak Savaşı ve yurt dışına yaşanan yoğun göçtür. Bu 40 yaş altı muhalefetin siyasi bakımdan en önemli özelliği çoğunun devrim sonrası ve aynı grup içindeki 30 yaş altının ise Humeyni’nin ölümü sonrası doğmuş olmasıdır. Bu kuşak, siyaseti 1997’de Hatemi’ye büyük destek vermek suretiyle ve 2009 Yeşil Harekete dâhil olarak önemli ölçüde belirlemiştir. Ama İran muhalefetine genellikle 40 yaş altı kuşaktan oluşması onları tecrübeli bir liderlikten yoksun bırakmakta ve rejimin onları bastırma stratejilerine karşı kırılğan kılmaktadır.

Son bir asırlık İran siyasetini gelenek-modernite rekabetine ve İran kurumsal sistemi ile iktidar ve muhalefet ilişkilerini melez rejimler temeline dayandırdıktan sonra kitap, İran dış politikasını neo-klasik realizm ile

açıklamaktadır. Bu açıdan yazarlar İran dış politikasını 1979 sonrası ideolojinin ve iç siyasetin rolüne odaklanarak değerlendirmektedir. Yazarlar İran siyasal sisteminin melez doğasının iç siyaset ile dış politika ilişkisini gözlemleme fırsatı verdiğini savunmaktadırlar. Zira otoriter rejimler iç siyasal tartışmaların izlenemediği rejimler olduğundan, iç siyasetin dış politika üzerindeki etkisi de ölçülememektedir. Daha demokratik rejimlerin şeffaf tartışma ortamı iç siyasal kamplaşmaların dış politikaya yansımalarının da izlenebilmesine olanak sağlamaktadır. İran her ne kadar demokratik bir rejim olmasa da onun melez karakteri iç siyasal tartışmaların izlenebilmesini mümkün kılarak, bunların dış politika alanına yansımalarının da gözlemlenmesini temin etmektedir. Bu anlamda yazarlar hem İran iç siyasi grupları arasındaki ilişkilerin dış politikaya yansımalarına odaklanmakta, hem de uluslararası ve bölgesel güç yapısından hareketle yapısal unsurların İran'ın dış politikasına etkisini tahlil etmektedir. İran dış politikasının analiz edildiği bölümün temel soruları 1979 İran Devrimi sonrası dış politikadaki makro değişimlerin şekillenmesinde ideolojinin ve uluslararası arenada İslam Cumhuriyeti'nin taktik tercihlerinde iç siyasetin rolünün ne olduğudur. Dolayısıyla kitap 1979 İran Devrimi sonrası İran'ın ABD, AB, Rusya ve Çin gibi küresel güçler ve Suudi Arabistan, Türkiye, Pakistan, Afganistan ve İsrail gibi bölgesel güçlerle ilişkilerdeki dış politika değişimlerinde, hem ideolojiyi hem de iç siyasal gruplar arası ittifak ve rekabeti bir faktör olarak veri almaktadır.

Son tahlilde Abdolmohammadi ve Cama'nın kaleme aldığı kitap, Farsça birincil kaynaklarla uluslararası İran çalışmaları literatüründen faydalanarak ve söz konusu İran çalışmaları ile uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi, karşılaştırmalı siyaset, modernleşme ve düşünce tarihi disiplinlerini bir araya getirmek suretiyle Ortadoğu ve İran çalışmalarına önemli bir katkı sunmuştur. Kitabın, Huntington'un modernleşme kuramını ve Dahl'ın siyasal rejimi tasnifini İran siyasal sisteminin kurumsal yapısına uygulayarak siyaset bilimi ve karşılaştırmalı siyaseti bir araya getirmesi, 1906 Anayasa Devrimi'nden itibaren yaşanan modernleşme tarihi ve bu tarih içinde yaşanan ideolojik tartışmaları iç siyasal ittifaklar ve rekabete tevil etmesi ve bunun dış politika alanına aktarılacak etkisinin test edilmesi var olan literatüre bir yaklaşım zenginliği katmıştır.

Ortadoğu

E t ü t l e r i

YAZIM KURALLARI

WRITING RULES / شروط النشر

Yazım Kuralları

Dergiye gönderilen makaleler, dipnotlar dahil en az 5000 en fazla 10000 kelime olmalıdır. Kitap değerlendirmeleri en az 1000 en fazla 2000 kelime olmalıdır. Türkçe veya İngilizce makalelerde her iki dilde de maksimum 250 kelimelik özet, makale başlığı ve 5 adet anahtar kelime bulunmalıdır. Arapça makalelerde ise bu bilgilerin en az bir farklı dilde olması gerekmektedir. Türkçe veya İngilizce makalelerin Arapça özet, başlık ve anahtar kelimeler dergimiz tarafından gerekli çeviri işleminin ardından eklenecektir.

Yazılar, MS Word formatında, Times New Roman karakterinde, 12 punto yazı tipi boyutu ve tek satır aralığı sayfa yapısı ile yazılmalıdır. Kenarlıklar iki kenara yasla biçiminde, paragraflar ise 1 cm olacak şekilde düzenlenmelidir. Baskı kalitesi açısından, metin içerisinde kullanılan resim, tablo veya benzeri görsellerin metin dosyası haricinde, etiketlenmiş (resim nu, sayfa nu, vs,) ayrı bir dosyada gönderilmesi tavsiye edilmektedir.

Dergimizde Chicago (dipnot) atıf ve kaynakça yöntemi kullanılmaktadır. Aşağıda belirtilen hususlardan farklı bir atıf veya kaynakçanın kullanılacak olması halinde https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html linkinde bulunan kurallar esas alınacaktır. Dipnotlar 10 punto yazı tipi boyutu ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Makale sonunda, yararlanılan kaynaklar, “Kaynakça” başlığı ile verilmelidir (İngilizce makalelerde “Bibliography” kullanılmalıdır). İnternet kaynakları da ayrı bir başlık olarak yazılmalıdır.

Not: Atıf ve kaynakça yönetimiyle ilgili detaylı bilgi için dergi web sayfasındaki Yazım Kuralları sekmesini ziyaret edin. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ortetut/writing-rules>

Authors' Guideline:

Manuscripts submitted for consideration by the Journal must follow the style given below;

The manuscripts should not be submitted simultaneously to any other publication, nor may they have been previously published elsewhere, in Turkish, English or Arabic.

Articles submitted to the journal of Middle Eastern Studies, should be original contributions and should not be published previously or should not be under consideration for any other publication at the same time.

If another version of the paper is under consideration by any other publication, or has been, or will be published elsewhere, authors should inform the journal editors at the time of submission.

Articles should be between 5,000–10,000 words including footnotes and bibliography. Book reviews should be between 1000–2000 words. Commentary should be between 3000–5000 words including footnotes.

Articles should include Turkish, English or Arabic max. 250 words abstract and at least 5 keywords in origin language (if different than Turkish) and in addition in Turkish.

All quotation are preferred as “Chicago Style” in our journal.

Authors bear responsibility for their contributions. Statements of fact or opinion appearing in Middle Eastern Studies are solely those of the authors and do not imply endorsement by the journal.

Style:

Papers should be written in a considerable level of academic Turkish, English or Arabic.

Manuscripts should be typed using Microsoft Word document file, in Times New Roman and 1 space. 12 font should be used within text while 10 font should be preferred for footnotes.

References should be given both in the footnotes and in the bibliography. Reference style must conform to the Chicago Manual of Style. Please see the style for examples.

The section should be titles and subtitles in the manuscripts. (i.e. Introduction, Title, Subtitle xxx, etc.)

If there are any tables, graphs and figures, they have to be included in the submitted main text file. Graphs and figures should be in one of the usual formats, at best in GIF or BMP format.

The tables, graphs and figures should be numbered consecutively for each and should match the same numbering used in the text.

Note: For more detailed information about citation and bibliography management, visit the Writing Rules tab on the journal’s website. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ortadogu-etutleri/writing-rules>

شروط النشر

يجب ألا تقل البحوث المرسلة بها فيها الحواشي عن 5000 كلمة وألا تزيد عن 10000 كلمة.

وينبغي ألا تقل مراجعات الكتب عن 1000 كلمة وألا تزيد عن 2000 كلمة.

بالنسبة للمقالات باللغتين الإنجليزية والتركية فيجب أن تحتوي على ملخصات الأكثر 250 كلمة وتضم عنواناً و5 كلمات مفتاحية.

أما بالنسبة للمقالات باللغة العربية فيجب أن يكون الملخص والكلمات المفتاحية بلغة واحدة مختلفة على الأقل (الإنجليزية أو التركية).

أما الملخص والعنوان والكلمات المفتاحية للمقالات باللغة التركية أو الإنجليزية فسيتم ترجمتها إلى اللغة العربية من قبل مجلتنا وإضافتها.

يجب أن تكون الكتابات منسقة في ملف مايكروسوفت وورد (MS Word)، وبنوع خط تايمز نيو رومان (Times New Roman)، وحجم خط 21 وبتباعد سطر واحد بين الأسطر. كما يجب أن تكون الحدود منسقة بشكل محاذاة من الطرفين وأن تبدأ الفقرة بعد 1 سم. أما بالنسبة لجودة الطباعة فيفضل أن يتم وضع الصور والجداول أو الرسومات المشابهة التي تم استخدامها داخل النص في ملف مختلف ملحق (رقم الصورة والصفحة إلخ).

يتم استخدام طريقة شيكاغو (Chicago) للاقتباس والحواشي والمصادر. وفي حال استخدام اقتباس أو مصادر غير المذكورة أدناه فيجب اتباع القواعد الموجودة في الرابط التالي:

https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html

يجب أن يتم كتابة الحواشي بحجم خط 01 وبتباعد سطر واحد بين الأسطر، وفي نهاية المقالة ينبغي كتابة معلومات «المصادر» للمصادر التي تم الاستفادة منها (يتم كتابة عنوان «Bibliography» في المقالات باللغة الإنجليزية). ويتم استخدام عنوان منفصل للمصادر من الإنترنت.

ملاحظة: للحصول على معلومات تفصيلية عن إدارة الاقتباس والمصادر، قم بزيارة قسم شروط النشر

